

De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940

Menno ter Braak

Bijeengebracht en ingeleid door F. Bulhof

bron

Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940* (ed. F. Bulhof). BZZTôH, Den Haag 1980

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/braa002fbul01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. **Stichting Menno ter Braak**

Inleiding

Menno ter Braaks *Verzameld Werk*, waarvan de zeven delen ongeveer dertig jaar geleden begonnen te verschijnen, bevat een groot aantal bijdragen over Duitse onderwerpen. Uiteraard nemen zijn critieken en essays over de Nederlandse cultuur veruit de meeste plaats in; ook is het zo dat Ter Braak in *Politicus zonder partij* zegt dat de ontdekking van de Franse denkwereld voor hem van de grootste betekenis is geweest¹; er bestaat zelfs een artikel over zijn ‘Anglo-Saxon attitudes’²; dat alles neemt niet weg dat Ter Braak dikwijls zijn voorbeelden en zijn inspiratie zocht in het Duitse geestesleven.

Hierin stond hij in Nederland bepaald niet alleen. Speciaal waar het de natuurwetenschappen, de filosofie en de theologie betrof was ons land aan het begin van deze eeuw doortrokken van Duitse invloeden. Bismarcks sarcastische opmerking ‘Holland annektiert sich selbst’ was op deze gebieden zonder meer van toepassing. In de letterkunde en in de schilderkunst lag de situatie traditioneel anders. Daar keek men in de eerste plaats naar Parijs.

Menno ter Braak werd in 1902 in Eibergen geboren, in de Achterhoek, op een steenworp van de Duitse grens. Meer dan symbolische betekenis moet men aan zijn plaats van herkomst echter niet toekennen: naarmate hij van de grens wegtrok, raakte hij meer in de ban van de Duitse cultuur. In zijn Tielse gymnasiumjaren werd hij een groot bewonderaar van Hegel en tijdens zijn geschiedenisstudie in Amsterdam werd hij geheel opgenomen in de Duitse historische traditie. Niet alleen wetenschappelijk, maar ook artistiek was zijn vorming voor een belangrijk gedeelte van Duitse origine: in die tijd betekende filmkunst, waardoor hij sterk geboeid werd, voor hem de kunst van het Duitse expressionisme: Wiene, Murnau en Ruttmann waren zijn lievelingscineasten. Na zijn doctoraalexamen

verrichtte hij van januari tot april 1927 wetenschappelijk onderzoek in Berlijn, een studieverblijf dat hij ook benutte om de filmkunst van Eisenstein en Pudowkin te leren kennen. Zijn dissertatie, die hij niet zonder een zekere taalkundige overmoed meteen maar in het Duits schreef, ging over een Duitse keizer: *Kaiser Otto III, Ideal und Praxis im frühen Mittelalter* (1928). Omstreeks 1930 tenslotte dreef Ter Braak zijn Duitse neigingen zo ver dat hij half en half verloofd raakte met een jonge Berlijnse. Gelukkig dreef die bui spoedig over. Van diezelfde tijd dateerde ook zijn ontdekking van Nietzsche, en die ontdekking zou hem niet meer loslaten.

Tot over zijn oren zat Ter Braak dus verstrikt in het Duitse net, maar dat betekende in het geval van deze uiterst kritische waarnemer natuurlijk niet dat hij alles wat Duitsland te bieden had klakkeloos aanvaardde. Integendeel, zijn houding werd voornamelijk door verzet bepaald. Nog in de laatste jaren voordat Hitler aan de macht kwam, placht hij zich tamelijk laatdunkend uit te laten over een aantal Duitse schrijvers: speciaal Wassermann scheen zijn *bête noire* te zijn, maar ook Döblin, Benn, Feuchtwanger, Emil Ludwig en Klaus Mann behoorden niet tot zijn favorieten. In *Politicus zonder partij*, waarvan het hoofdstuk over Nietzsche en Freud in januari 1933 klaar kwam³, velde hij over de systematische psychoanalyse een ongunstig oordeel, dat hij benodigde om Nietzsches schijnbaar losse denktrant des te meer te kunnen prijzen.

Ter Braaks argwaan tegen systematiek gaat samen met zijn wantrouwen tegen het woord en tegen de taal in het algemeen. Hij keert zich vooral fel tegen de geschreven taal, die naar zijn gevoelens zo zelden een directe uitdrukking is van de gedachte of van het gevoel dat er achter staat. Aan het zwijgen, meer nog dan aan het gesproken woord, moet belang worden gehecht. Het geschreven woord is suspect.

Ter Braaks weerzin tegen de schoonheid, zoals hij die tot uitdrukking bracht in het *Démasqué der schoonheid*

(1931-1932), tegen het systeem en tegen het woord, gaat terug op een Nietzscheaanse antropologie die zich verzet tegen de overmacht van de menselijke geest. Zodra Ter Braak had doorzien dat Nietzsche de geest wilde vervangen door de 'Wille zur Macht', trachtte hijzelf, humoristisch en essayistisch, dat wil zeggen zonder systematiek, te komen tot een scheppingshiërarchie waarin die geest niet meer criterium zou zijn, maar een lichamelijkeheid die door de geest gelouterd en met de geest verzoend is. Vandaar zijn afwijzing van Freud, die de geest in de vorm der herinnering tot het centrum van zijn psychoanalyse maakte, vandaar zijn afwijzing van de mooischrijvers en de woordkramers, de estheten, de humanisten en de humanitaire, die allen schuilgingen achter grote woorden of loze betogen. Met het kind wierp Ter Braak echter ook een grote hoeveelheid badwater weg. In *Politicus zonder partij* introduceerde hij Reinaert de Vos als het dier dat het beste weet met de geest te leven, met de geest als het moet, maar zonder de geest als het kan. Die Reinaert is zonder scrupules, hij heeft eigenlijk nog het meest weg van een fascistische straatterrorist, ook al zag Ter Braak deze vos als een stadium op weg naar de synthese van lichaam en geest, die hij de 'honnête homme' noemde. Ter Braaks weerzin tegen bebrilde, geestelijk levende zwakkelingen was een karikatuur dat goed zou hebben gepast in de nationaal-socialistische propaganda. Het is gemakkelijk om Ter Braak mis te verstaan, hij nodigt er in feite toe uit. Maar er zat nu eenmaal in deze afwijzing van de geest en die fascinering met het lichaam iets dat hem in het kamp van zijn tegenstanders plaatst. In 'Geist und Freiheit' in het Hollandnummer van DIE SAMMLUNG ging hij zo ver dat hij de tegenstanders van het nationaalsocialisme het recht ontzegde uit naam van de geest of de vrijheid te spreken. Hitler en Goebbels zouden naar zijn oordeel die termen met evenveel recht kunnen gebruiken. Wijzend op Augustinus reduceert hij deze woorden tot wat ze voor hem waard zijn, holle klanken, zonder echter in dit geval, zoals hij in *Politicus zonder partij* deed, te

trachten er iets tegenover te stellen. Voor de emigranten die zijn artikel in *DIE SAMMLUNG* lazen moet het allemaal wel heel onduidelijk en zeker niet erg sympathiek hebben geklonken.

Ter Braak wees het nationaal-socialisme af, enerzijds omdat het een ideologie van het brute geweld vertegenwoordigde, anderzijds omdat het een vorm van nauwelijks verteerde, op de geest gebaseerde halfbeschaving was. Met de gemiddelde SA-leider is geen praten mogelijk, omdat hij zich heeft gespecialiseerd in straatterror, maar met de Rosenbergs en de andere partij-ideologen is het helemaal geen praten, omdat zij de geestelijke traditie die in Duitsland tot zo hoog aanzien was gekomen maar half hebben verwerkt. Met name geldt dit hun verkeerd begrepen idool Nietzsche.

Met zijn verzet tegen de geest keerde Ter Braak zich impliciet ook tegen het Joodse denken, dat juist de geestelijk levende mens zo op een voetstuk placht te plaatsen. Ook daarmee speelt hij ogenschijnlijk in de kaart van het nationaal-socialisme. Herhaalde malen wees Ter Braak op het bestaan van een Jodenvraagstuk. Met enige verbijstering vraagt men zich veertig jaar na dato af wat dat wel geweest kan zijn: er zat echter niet veel meer achter deze probleemstelling dan Ter Braaks verzet tegen de geestelijke instelling van vele Joodse cultuurdragers, die door hem, in een tamelijk vergezochte generalisering, als een hinderpaal voor zijn nieuwe hiërarchie werd gezien. Toen begin 1933 Hitler en zijn trawanten aan de macht kwamen en met grote energie de geestelijke vrijheid in Duitsland begonnen af te breken, was Ter Braaks ontgoocheling groot. In de Weimar-Republiek had hij Duitslands ernstige poging om aansluiting te vinden bij het grotere Europese geheel herkend. Het failliet van deze inspanning onderging hij als een persoonlijk verlies. Voor provinciale idealen zoals Blut und Boden, die door het nieuwe regime werden aangeprezen, had hij niet de minste waardering. Maar dat was niet het ergste. Naar zijn inzicht was echter het nationaal-socialisme met een ge-

dachtencomplex verweven dat hij al eerder had onderkend en bestreden. Hij zal niet verzuimen op de vertakkingen van de nieuwe leer te wijzen, die, misschien op subtielere manier uitgedrukt, de Duitse traditie beheersten, als men Ter Braak wil geloven, misschien zelfs al vanaf het jaar 9 na Chr., toen Herman de Cherusker in het Teutoburgerwoud de Romeinen uit het Germanenland verjoeg.

Bij deze afkeer van de geestelijke traditie kwam een intens verzet tegen de terreur die in de concentratiekampen en elders werd botgevierd. Ter Braaks houding ten opzichte van lichamelijk geweld heeft hij gedocumenteerd in *Politicus zonder partij* en beschreven als 'klamme weerzin'⁴. Bij deze instinctieve afwijzing heeft hij het echter niet willen laten. Een analyse van de ideeën die leidden tot Hitlers ressentimentsideologie zou naar Ter Braaks oordeel zeker aan het licht brengen dat zij onvermijdelijk moest uitlopen op de genadeloze onderdrukking van alles wat haar problematisch stelde.

Eerst later slaagde Ter Braak erin een voor hemzelf waterdichte verdediging tegen de nazi-ideologie op te bouwen, en toen zou hij in een aantal brochures van zijn gezindheid getuigen, maar ten tijde van Hitlers machtsovername was hij weliswaar onthutst, maar nog zonder ideologisch effectief verweer. In *Politicus zonder partij* kon hij toen nog in een voetnoot opmerken: 'Men moet trouwens dit hele boek lezen met de wetenschap, dat het geschreven werd eer het noodzakelijk was zich te meten met het fascisme in eigen land'⁵. Het was een naïeve opmerking, zeker voor iemand die enkele jaren later als een der meest principiële bestrijders van het nationaal-socialisme te voorschijn zou komen. Voor Ter Braak, die immers gevestigde waarden aan een indringend onderzoek wilde onderwerpen en rigoureus streefde naar een eigen waardestelsel, was een defensie tegen de nazi-leer in het begin niet zo gemakkelijk. De gewone frasen, zoals 'geest' en 'vrijheid', voldeden hem niet.

In 1933 zag een groot aantal Duitse schrijvers, velen van Joodse afkomst, anderen uit verzet tegen de barbarij, zich genoodzaakt hun vaderland te verlaten. De meesten weken uit naar andere Duitssprekende landen of naar Frankrijk, terwijl velen hunner heil zochten in de Verenigde Staten. Enkelen kwamen in Nederland terecht, waar spoedig een actieve emigrantenuitgeverij begon te bloeien. Querido en Allert de Lange werden de belangrijkste uitgevershuizen van exil-literatuur. DIE SAMMLUNG, een door Klaus Mann geleid emigrantentijdschrift, verscheen bij Querido van september 1933 tot augustus 1935. DAS NEUE TAGEBUCH verscheen in Parijs bij de Nederlandsche Uitgeverij van juli 1933 tot mei 1940.

Men moet de uittocht der Duitse schrijvers uit hun eigen land niet onderschatten, in aantal noch in gehalte. Thomas Mann, zijn broer Heinrich en zijn zoon Klaus, Bertolt Brecht, Stefan Zweig, Franz Werfel, Lion Feuchtwanger behoorden tot de emigranten, maar er waren er letterlijk honderden. Onder hen die Duitsland niet verlieten was Gerhart Hauptmann vrijwel de enige van naam. Alle Kolbenheyers, Ewersen en Bluncks, die zich met het regime verenigden, zijn met het Derde Rijk ondergegaan en in vergetelheid geraakt.

Tot hen die asyl in Nederland zochten behoorden figuren als Uriel Birnbaum, Konrad Merz, Georg Hermann. Klaus Mann vertoefde voor zijn SAMMLUNG dikwijls in Nederland, terwijl een aantal uit het Duitse uitgeversvak overgenomen letterkundigen hun werk bij Querido of Allert de Lange voort konden zetten. Joseph Roth verbleef vaak in Amsterdam en Thomas Mann bracht graag de zomer in Noordwijk door. In het algemeen was Nederland niet overdreven gastvrij, maar toch kon een aantal Duitse schrijvers tot aan de Tweede Wereldoorlog hier te lande in redelijke vrijheid hun werk voortzetten. Ter Braak heeft zich voor hen vaak ingespannen, niet alleen met geestelijke steun of vanaf zijn journalistieke podium, maar soms ook met financiële steun uit een middelmatig salaris. Zijn persoonlijke bezorgdheid heeft hem echter, vooral in

het begin, niet verhinderd stelling te nemen tegen gedachtengangen die hem gevaarlijk of al te simplistisch toeschenen. Dat hij daardoor met een aantal emigranten in open conflict kwam hoeft geen verbazing te wekken. In Nederland was Ter Braak al bekend om zijn polemisch talent, waarmee hij zich vermeende gezapigheid keerde en de Nederlandse geest bestreed, die zich naar zijn oordeel vooral als een geestelijke halfheid voordeed. Voor de Duitse emigranten die te horen kregen wat er allemaal verkeerd was aan de emigrantenletterkunde kwam zijn bijtende critiek als een grote schok. Waren zij Hitler ontlopen om literair door Ter Braak te worden vernietigd? De sarcastische Ter Braak, die voor vele producten van de emigratie net zo min een goed woord over had als voor de gelijkgeschakelde letterkunde binnen de grenzen van het Derde Rijk, maakte op de Duitse ballingen de indruk een gevaarlijk man te zijn.

In Ter Braaks *Verzameld werk* zijn vele artikelen over het Duitse vraagstuk en de ballingschap der Duitse schrijvers opgenomen. Er is echter door de toenmalige redactiecommissie, Dr M. van Crevel, H.A. Gompers en G.H. 's-Gravesande, een selectie toegepast, waarbij een aantal bijdragen uit het beeld zijn weggefilterd. De wens om Ter Braak niet al te vaak in herhalingen te laten vervallen zal daar zeker wel aan ten grondslag hebben gelegen. Als journalist was Ter Braak, zeker nadat hij redacteur voor kunst en letteren aan HET VADERLAND was geworden (eind 1933), vaak gedwongen snel een grote hoeveelheid woorden te produceren en de kwaliteit daarvan was niet altijd zo hoog dat opname in het *Verzameld werk* gewettigd scheen. Zo treedt ons in het *Verzameld werk* een Ter Braak tegemoet die minder journalistiek lijkt dan hij genoodzaakt was te zijn.

Er is natuurlijk nog een andere, misschien belangrijkere, reden voor het wegselecteren van specifiek Duits-gerichte stukken geweest. Vlak na de oorlog, nog in de restauratie-periode die tegelijk een periode van heftige anti-Duitse gevoelens was, wilden velen liever vergeten dat er zoiets

als Duitsland of een Duitse cultuur bestond, laat staan dat men daar genuanceerd over wilde denken. Bewust of onbewust moet de reactie op vijf jaar bezetting bij de keuzecommissie een rol hebben gespeeld. Tenslotte bestond er omstreeks 1950 weinig interesse voor artikelen waarin werd afgerekend met juist die Duitse schrijvers die als slachtoffers van de nazi-terreur destijds in Nederland in hoog aanzien stonden. Daardoor is echter de dialoog die Ter Braak met de Duitse cultuur onderhield in het *Verzameld werk* niet helemaal tot zijn recht gekomen. Daarentegen hebben zijn aanvallen op het nationaal-socialisme wel de nodige aandacht gekregen. Zo is hij de geschiedenis ingegaan als de grote waarschuwende figuur tegen deze leer, niettegenstaande W.F. Hermans heftige critiek op Ter Braak als onafhankelijk denker.⁶

De rol die Ter Braak in de kring van de emigranten die buiten Duitsland hun literaire activiteit trachtten voort te zetten speelde wordt in deze bundel van nog niet eerder herdrukt werk duidelijker belicht. In deze kring was Ter Braak sedert de controverse in *DAS NEUE TAGEBUCH* van begin 1935 een gevreesde figuur. Hij verwachtte immers van de emigrantenschrijvers dat zij in hun werk van hun traumatiserende ervaring zouden getuigen, terwijl het voor de meesten hunner al zo'n wonder was dat zij aan de gruwel waren ontkomen, dat zij niets liever wensten dan op de oude voet voort te gaan. In een dergelijk geval vonden zij Ter Braak dan tegenover zich. Een uitzondering maakte hij daarbij voor bij voorbeeld Thomas Mann, over wiens weifeling ten aanzien van de emigratie in het begin wel af en toe een losse opmerking wordt gemaakt, maar die toch niet wordt verweten dat zijn *Felix Krull*-voortzetting niet veel anders klinkt na de emigratie dan het eerste fragment dat van voor de Eerste Wereldoorlog dateerde. Men zou dus het best kunnen zeggen dat Ter Braak ontevreden was over het niveau van onverschillig welke letterkunde en dat hij bestreed wat hem onvolkomen voorkwam. De eis die hij stelde aan de emigrantenletterkunde, dat zij spiegel zou zijn van een veranderde

mentaliteit, kwam voort uit zijn diepgewortelde wens om de persoonlijkheid van de auteur niet verborgen te zien gaan achter een vloed van woorden. Voor de Duitse emigranten hadden Ter Braaks kritische opmerkingen echter geen context, zij wisten eigenlijk niet waarover hij praatte, omdat zij niet op de hoogte waren van zijn vroegere standpunten, die meestal geformuleerd waren met betrekking tot de Nederlandse situatie. Het misverstand is dan ook groot geweest. Deze bundel wil enerzijds dat misverstand uit de weg ruimen, anderzijds Ter Braak laten zien in zijn functie van middelaar tussen de Duitse en de Nederlandse cultuur. Daarvoor moeten wij teruggaan tot een aantal jaren voordat Hitler de Duitse letterkunde uit Duitsland verjoeg.

Het oudste stuk in deze bundel is Ter Braaks kritiek op Jakob Wassermanns Columbus-roman in *CRITISCH BULLETIN* van januari 1930. Jakob Wassermann vertegenwoordigt zowat alles wat Ter Braak tegen cultuur heeft: de onzinnig hoge opvatting van een priesterlijk schrijverschap, de omvangrijke concepties gevuld met vage symboliek, de mislukte Dostojewski-kant van de literaten, de nauwe verwantschap met de nationaal-socialistische halfbeschaving. In 1930 komt dit alles nog niet zo openlijk naar voren, dan is Ter Braak nog verstrikt in het dilemma van de 'vie romancée' tegenover de objectieve geschiedschrijving. Voor hem is het als historicus een heel reëel dilemma. Het stuk 'Wassermann-Hitler' (*FORUM*, oktober 1933, 701-704), herdrukt in *V.W.* III, 544-546, is daarentegen een uiterst felle reactie op Wassermanns landschappelijke mystiek, die naar Ter Braaks oordeel niet fel genoeg bestreden kan worden, zozeer zelfs dat Du Perron het noodzakelijk acht hem een beetje af te remmen: 'vind je werkelijk dat dit het moment is om tegen die mensen te schrijven?' (*BW*, II, 154).

Enkele maanden later, bij de plotselinge dood van Wassermann, die nooit tot de echte emigranten heeft behoord - hij was weliswaar Duitser van Joodse afkomst, maar had

zich al eerder in Oostenrijk teruggetrokken, dat toen nog niet officieel anti-joods was -, tracht Ter Braak in 'De persoonlijkheid van Jakob Wassermann' een objectieve balans te geven van diens oeuvre, maar ook dan neemt hij geen woord terug van het in het FORUM-stuk geponeerde verband tussen het denken van Wassermann en dat van Hitler.

In zijn recensie van Gottfried Benns *Fazit der Perspektiven* in de NRC van 10 april 1932 verzet Ter Braak zich tegen Benns gewilde duisterheid en omslachtige wijze van uitdrukken, hoewel hij deze grote expressionist aan de andere kant toch ook in zijn waarde wil laten. Typisch voor Ter Braak zijn hier de verwijzingen naar Benns 'digestie' en zijn 'verstopte' zinnen. Ter Braaks metafoor van de lichamelijkeheid, uitmondend in het 'zindelijk denken' viert hier hoogtij.

Drie maanden later verklaart Ter Braak zich in zijn stuk over Annette Kolb tegen pacifisme als een vorm van slavenmoraal. Een dergelijk standpunt is aanvechtbaar, en van ons hedendaagse perspectief uit gezien is het al even aanvechtbaar dat 'plaudern' een neiging is 'die vooral bij vrouwen gevaarlijke consequenties kan hebben!' Anti-feminisme is een thema dat ondergronds door heel Ter Braaks werk heen spookt, met name in *Politicus zonder Partij*.

Weer drie maanden later krijgt Ter Braak gelegenheid zijn ideeën over literatuur en objectieve geschiedschrijving te toetsen in een interview met Emil Ludwig, de erkende meester in het genre van de 'histoire romancée'. Dit interview sluit in zekeren zin aan bij de eerste recensie over Wassermanns *Christoph Columbus*. Politiek interessant in dit interview van 22 oktober 1932 is Ludwigs kennelijke voorliefde voor Mussolini, die inderdaad destijds door velen werd bewonderd, en zijn verachting voor Hitler. Emil Ludwig was al in 1906 naar Zwitserland vertrokken, vond het in 1940 toch verstandiger om naar de Verenigde Staten te gaan, en keerde in 1945 weer in Zwitserland terug, waar hij in 1948 overleed.

Wat Nietzsche voor Ter Braak betekend heeft is niet in enkele volzinnen samen te vatten. Het beste kan men te rade gaan bij zijn *Politicus zonder partij*, dat een poging is om de mens te plaatsen in de hiërarchie van de schepping, onafhankelijk van zijn bezit van de geest. Dat Ter Braak tegen een eenzijdig lichamelijke interpretatie van de 'Wille zur Macht' opkomt, verbaast niemand, evenmin als hij klakkeloze aanvaarding van Nietzsches theorieën kan accepteren. Het stuk over Rudolf Thiels *Generation ohne Männer* verscheen twee weken voordat Hitler de macht greep, maar het ontmaskert Thiels verering voor Nietzsche als verkapt en simplistisch nazi-denken. Ook Geneviève Bianquis, de vertaalster van Thomas Manns *Tod in Venedig* in het Frans, vervalt naar Ter Braaks oordeel in een verkeerd soort Nietzsche-adoratie. Tenslotte begaat Mr Visser de vergissing, Nietzsches 'goede Europeaan' al te letterlijk op te nemen en Ter Braak voelt zich genoodzaakt ook dat beeld te corrigeren (NRC, 30 april 1933).

'Niemand zal ontkennen dat er een Jodenprobleem bestaat' - deze schokkende woorden uit de pen van Menno ter Braak kon men lezen in FORUM van mei 1933, in het artikel 'Hitler, Ebenbild des Herrn', dat herdrukt werd in VW, III, 485-489. Het Joodse vraagstuk is voor Ter Braak zelfs zo evident dat hij verzuimt het te definiëren. Hoewel er niet de geringste twijfel aan kan bestaan dat hij het anti-semitisme als zodanig verfoeide, echt niet alleen maar omdat Nietzsche dat ook deed, zijn er talrijke discriminerende opmerkingen in Ter Braaks persoonlijke correspondentie te vinden. Daar ligt echter voor hem het Joodse vraagstuk niet. Misschien kan zijn verhouding tot het Jodendom het best worden begrepen als men zich realiseert dat Ter Braak het Joodse ideaal van de geestelijk levende mens niet wilde accepteren. Sedert hij zich van de geest had afgewend, op zoek naar een nieuw criterium voor de menselijke waardigheid, en een voorlopig eindpunt had gevonden in Nietzsches 'Wille zur Macht', had hij in *Politicus zonder partij* een nieuw ideaal uitgewerkt

in de constructie van de 'honnête homme'. Met schrik constateert Ter Braak, in zijn recensie van Arnold Zweigs *Bilanz der deutschen Judenheit* (HET VADERLAND, 29 april 1934, herdrukt in *VW*, V, 164-170): 'stelt men de cultuur problematisch, dan worden... ook de Joden problematisch!' (V, 169). Wie denkt dat dit een voorbijgaande gedachte is geweest - dat Ter Braak voor deze problematiek even goed de Gereformeerden had kunnen uitkiezen, of de Boskabouters - ziet dan, alweer met schrik, dat vijf jaar later Menno ter Braak dit zelfde zinnetje cursiveert in het stuk 'De Joodse geest en de literatuur' dat in 1939 verscheen als deel van *Anti-semitisme en Jodendom*, een bundel onder redactie van H.J. Pos (IV, 465). Ter Braaks uitingen ten opzichte van het Jodendom vallen in drie groepen uiteen: zijn vrij talrijke niet-openbare discriminerende opmerkingen, zijn heftig verzet tegen het botte nationaal-socialistische anti-semitisme, en zijn cultuurfilosofische bezorgdheid over de geestelijke activiteit en gerichtheid van de Joodse medemens. Deze laatste bezorgdheid spookt door zijn hele werk heen en richt daar af en toe groot onheil aan.

Om te laten zien hoe Ter Braak reageerde op de domme hetze van enkele Nederlanders tegen de Joden reproduceren wij hier een ingezonden stuk van ene M.J.E. Ypelaar in HET VADERLAND van 2 januari 1934 en een polemieek met hetzelfde heerschap in de herfst van dat jaar, die aanleiding gaf tot enkele bezorgde ingezonden stukken van anderen. Het stuk van de zich noemende Wilhelm Panzerfäustken is waarschijnlijk gemaakt door Ter Braak zelf, een niet onvermakelijke poging om de spanning wat te verminderen.

Voor de door zijn *Berlin Alexanderplatz* beroemd geworden auteur Alfred Döblin (1878-1957) had Ter Braak weinig goede woorden over. Gewoonlijk verweet hij hem de overtrokken beschrijvingskunst die hij ook bij Dos Passos en Ilya Ehrenburg meende waar te nemen. In het hier opgenomen stuk is Ter Braaks afwijzing wel erg radicaal. Hij gooit Döblin op dezelfde hoop als de oeverloze woord-

kunstenaar Querido en ziet tenslotte zelfs geen bezwaar in verbranding van dit werk. Dat schreef Ter Braak twee maanden nadat de Duitse studenten de werken van zoveel door hen als ontaard beschouwde schrijvers in het vuur hadden geworpen.

Ter Braak was tijdens zijn verblijf in Berlijn in 1927 enthousiast geraakt over de Russische propagandafilms van Eisenstein en vooral Pudowkin, wiens *De moeder* hij als de beste film prees die hij ooit had gezien. Eenzijdige propaganda hoeft niet te leiden tot verstarring van de kunst. Het is jammer dat wij geen spoor hebben kunnen terugvinden van een mogelijke reactie van Ter Braak op het filmwerk van bij voorbeeld Leni Riefenstahl, wier propagandafilms over de Olympische Spelen van 1936 en de Partijdag in Neurenberg zeker voldeden aan zijn eisen voor de absolute film.

In de nationaal-socialistische letterkunde herkende hij echter totaal niets van het elan dat hem zo dierbaar was. In zijn artikel over Heinz Kindermanns panorama van de nazi-literatuur (NRC, 25 augustus 1933) liet hij van het nieuwe Duitse provincialisme niets heel. Een jaar later merkte hij de merkwaardige criteria op die bij de selectie van auteurs voor *Kürschners Literaturkalender* schenen te hebben gegolden, misschien ongewild de nazi's daarmee enig materiaal in de hand spelend. Het stuk in HET VADERLAND van 17 feb. 1935 met de titel 'Vuurtjes stoken' werd wel in het *Verzameld Werk* opgenomen (V, 438-444). Hierin kwam opnieuw tot uitdrukking hoezeer Ter Braak het betreurde dat Duitsland zijn aansluiting bij de Europese beschaving afwees. Dat eind 1936 de kunstcritiek bij decreet werd verboden was slechts een laatste stap in de totalitaire overname van de cultuur. Het artikel van 16 februari 1938 over het bekende literatuurboek voor de middelbare school, Bouwman en Verdenius' *Haupt-perioden*, waarin de nieuwe pro-nationaal-socialistische strekking ervan aan de kaak werd gesteld, heeft resultaat gehad: deze druk werd door de uitgever uit de handel genomen.

Tenslotte geeft Ter Braak een kort commentaar op de door Wendel von der Au uitgegeven brochure over de naziliteratuur, verschenen in de 'Waakzaamheid'-reeks. Aan het slot kwam Ter Braak weer terug op zijn stokpaardje, het werk van Ernst von Salomon, dat hem het gevoel gaf dat het toch mogelijk moest zijn om met Blut-und-Bodengedachten aanvaardbare literatuur te maken.

Ter Braak heeft verscheidene malen over Oswald Spengler geschreven, het laatst bij diens overlijden (VW, IV, 367-371). Wat hem in deze Pruisische mythomaan aantrok was dat Spengler radicaal met het begrip 'Geist' had afgedaan en er in navolging van Nietzsche 'Macht' voor in de plaats had gesteld. Nu openbaarde Spengler zich als een tegenstander van het nationaal-socialisme, op basis van een conservatieve ideologie, en tot zijn verbazing constateerde Ter Braak dat diens *Jahre der Entscheidung* door het regime werd getolereerd. Spengler was natuurlijk anti-Weimar, maar voor hem was het nationaal-socialisme een nieuwe vorm van slavenmoraal, die hij verwierp ten gunste van het opbloeien van een militaire heersersklasse (NRC, 20 sept. 1933).

Voor Spengler zie men ook VW, III, 383-399, over 'Der Mensch und die Technik' en III, 503-508, 'Het instinct der intellectuelen'.

In Rudolf Binding zag Ter Braak een der toppunten van letterkundig onvermogen, de kapper onder de dichters of ook de dichter onder de kappers. Binding (1867-1938) was een der favorieten van het Derde Rijk, die zich echter nooit zo totaal aan de nieuwe ideologie heeft overgegeven als bij voorbeeld Kolbenheyer of Blunck (NRC, 30 november 1933).

Op 17 december 1933 kwam Ter Braak naar aanleiding van twee boeken, Heinrich Manns *Der Hass* en Ernst Tollers *Eine Jugend in Deutschland*, tot de formulering van zijn idee over de Duitse halfbeschaving. Deze theorie - mythe is een beter woord - dwong hem toen zelfs Goethe tot een balling in eigen land te verklaren. Hier werd de definitie van de emigratie toch wel erg sterk uitgerekt.

Over de rationalist Heinrich Mann uitte Ter Braak zich positief, positiever dan over zijn broer Thomas die destijds ten aanzien van het regime in het openbaar nog een slag om de arm hield. Ook de idealist Toller juichte Ter Braak toe om zijn strijdbaarheid tegen de nationaal-socialisten. Dit stuk, 'Een volk en zijn mythe', herdrukt in het *Verzameld Werk*, V, 47-53, is het eerste waarin Ter Braak zich onomwonden achter de emigranten stelde. Hij zou nog lang doorgaan met het vellen van literaire oordelen over de Duitse letterkunde in ballingschap, en sommige daarvan zouden de emigranten in verwarring achterlaten, maar hier waren, afgezien van de constructie van de mythe van de Duitse halfbeschaving, alleen maar gunstige gedachten over dit werk.

In een kort stukje in HET VADERLAND van 28 december 1933 viel Ter Braak fel uit tegen de dichter J.C. Bloem, die toen nog in zijn nazi-periode was. Het ligt voor de hand dat men vlak na de oorlog Bloem, die zich snel van het nationaal-socialisme afkeerde en zich verder uiterst honorabel heeft gedragen, niet heeft willen aandoen dit stukje in Ter Braaks *Verzameld Werk* op te nemen. Toen Bloems verzamelde essays verschenen, waren die trouwens ook zorgvuldig van iedere positief-fascistische uitlating gezuiverd. Niettemin geeft dit stukje een beeld van de situatie in Nederland anno 1933 en documenteert het Ter Braaks stellingname tegen het nationaal-socialisme op een moment dat er anderen waren die er anders over dachten. Enkele weken later kon Ter Braak voor het eerst openlijk in de krant tussenbeide komen in de zogenaamde affaire-Liepmann. In het bij Van Kampen in Amsterdam verschenen boek *Das Vaterland* van Heinz Liepmann (1905-1966) stonden enkele passages die door de justitie als belediging van een bevriend staatshoofd werden opgevat, toen nog niet Hitler, maar president Hindenburg. De schrijver, die enige tijd tevoren na ernstig door de nazi's te zijn mishandeld zijn vaderland had weten te ontvluchten, was naar Nederland gekomen om zich tegen de beschuldiging te verweren. Hij werd tot een maand gevangenisstraf veroor-

deeld. Het daaropvolgende Duitse verzoek om uitlevering werd echter door de Nederlandse autoriteiten afgewezen, zodat Liepmann naar Frankrijk kon terugkeren. Tegen deze strafvervolging heeft Ter Braak in *FORUM* van maart 1934 (*VW*, IV, 551-554: 'Das unbewusste Europa') geageerd, maar het was natuurlijk veel beter dat hij over een dagblad beschikte waarin hij onmiddellijk kon reageren. Daarom wordt hier het stuk in *HET VADERLAND* van 13 feb. 1934 overgenomen. Naar Parijs teruggekeerd toonde Liepmann zich dankbaar voor Ter Braaks interventie, toen hij daar Du Perron had leren kennen (*BW*, II, 368, brief van 28 maart 1934).

In diezelfde maand februari 1934 deed zich overigens een nog veel ernstiger geval van ongestuurdheid voor, toen de Duitser Franz Bobzien en nog drie andere socialistische over de Duitse grens werden gezet. Zij waren in Laren gearresteerd als deelnemers aan een Duits congres van jonge socialistische. Franz Bobzien kwam na zijn deportatie in een Duits concentratiekamp om. Onder de deelnemers aan het congres bevond zich ook Willi Brandt, de latere Duitse bondskanselier, die er echter in slaagde aan de greep van de Larense politie te ontkomen en de Belgische grens te bereiken.

Begin 1934 werkte Ter Braak aan de tekst 'Geist und Freiheit', die het speciale Holland-nummer van *DIE SAMMLUNG* moest openen. Het was nog in de tijd dat hij zijn afwijzing van de geest trachtte te motiveren met een beroep op het lichaam, een gedachte die het hoofdmotief vormde van het in 1934 verschenen *Politicus zonder partij*. Zonder kennis van dit laatste essay moeten sommige passages uit 'Geist und Freiheit' wel erg ondoorgrondelijk overkomen, speciaal wanneer het scherpe vonnis over de geest wordt geveld. Maar ook is Ter Braaks spel met het woord 'vrijheid', dat voor alle emigranten toen al die concrete betekenis en kostbare klank had die het in Nederland gedurende de Tweede Wereldoorlog zou krijgen, allerm minst doorzichtig, wanneer men niet Ter Braaks belangstelling voor de Staat Gods van Augustinus sedert zijn

dissertatie over keizer Otto III nauwgezet heeft gevolgd. Ten overvloede moet Ter Braaks angst voor het woord, die men in Nederland al kende, en die men trouwens in *Politicus zonder partij* tot een belangrijk thema kon zien uitgroeien, de literaire lezerskring van DIE SAMMLUNG al wel heel vreemd in de oren hebben geklonken: ‘Der Geist hat hier triumphiert wie nie zuvor, denn sein grösster Sieg über den Menschen ist die Verwirrung, zustande gebracht durch das *Wort*, jenes fürchterlichste Attribut des geheimnisvollen Spukes’ (DIE SAMMLUNG, april 1934, 395). Als openingsstuk van het Holland-nummer kon deze tekst daarom als minder geslaagd voorkomen.

In zijn briefwisseling met Du Perron was Ter Braak ontsteld over een vergissing, waardoor er drie regels waren afgedrukt die hij voor zichzelf in de marge van het manuscript had gekrabbeld (*BW*, II, 373). Du Perron kon echter niet ontdekken welke drie regels dat geweest konden zijn (ze waren er dan ook op het laatste moment uitgehaald) en hij spoorde Ter Braak aan om het stuk ook in het Nederlands te publiceren. Dat is ook gebeurd, en wel in *Het tweede gezicht*, herdrukt in *VW*, III, 475-484. Legt men de Nederlandse tekst naast de oorspronkelijke Duitse versie, dan blijken er enkele veranderingen te zijn aangebracht, die de geest meer speciaal naar het domein van de Rosenbergs en de Wassermannen verwijzen. Op Wassermann was Ter Braak, zoals wij al eerder zagen, bijzonder gebeten. Vergelijken we een passage als die op blz. 395 van het SAMMLUNG-artikel: ‘Es gibt einen eisigen, erschütternden Ernst [...] zum Beispiel bei E. von Salomon, dem Verfasser der *Geächteten*; von diesem Ernst aber ist die Phraseologie eines Adolf Hitler ein verzerrtes, weil ‘vergeistigtes’ Bild. Nicht also der nationale Mythos, sondern der nationale Kitsch wurde 1933 zum Idol erhoben’, met de Nederlandse versie, dan zien we dat nu het zwarte schaap Wassermann met zijn woordkramerij, bij voorbeeld in zijn roman *Christian Wahnschaffe*, in de redenering wordt betrokken op een manier die onder de Duitse emigranten de grootste weerstand zou hebben

veroorzaakt: 'er bestaat een ijzige ernst [...] in de nationalistische roman *Die Geächteten* van Ernst von Salomon; maar dit is niet de geestelijke ernst, die men evengoed bij Jakob Wassermann als bij Hitler vindt, zij het dan ook met verschillende intellectuele middelen verantwoord. De overgang van *Christian Wahnschaffe* op *Mein Kampf* is niet al te verrassend' (VW, III, 478). Voor Wassermann, herinneren wij ons, ging het in het allereerste nummer van DIE SAMMLUNG immers erom het milieu in de plaats van het ras te stellen. Voor Ter Braak kwam dat neer op het vervangen van de ene mythe door de andere.

In zijn commentaar op dit Holland-nummer van DIE SAMMLUNG, waarvoor hij zelf 'Geist und Freiheit' had bijgedragen, aarzelde Ter Braak niet zijn eigen mythe te ontvouwen, dat namelijk Duitsland nooit door de Romeinen bezet was geweest en daarom nooit eigenlijk deel is gaan uitmaken van de Europese beschaving, zodat de nationaal-socialistische geweldheerschappij al besloten lag in de overwinning van de barbaren in het jaar 9 na Christus in het Teutoburgerwoud. Als argument is dat al even steekhoudend als de argumenten van Wassermann of Adolf Hitler. Overigens is het wel interessant dat Ter Braak hier en passant Thomas Mann verweet dat hij nog steeds in Duitsland publiceert. Daarmee kwam hij terug op wat hij in zijn artikel over *Der Hass* enige maanden eerder had gezegd.

In diezelfde maand, april 1934, verscheen de recensie van Ernst van Salomons *Die Geächteten*. Geen schrijver werd door Menno ter Braak met meer nadruk naar voren gehaald. Zonder twijfel boeide hem het elan, de vitaliteit, van deze bij de moord op Walter Rathenau betrokken auteur, die zo helder wist uiteen te zetten wat hem aantrok in de figuur van Walter Rathenau en waarom deze juist daarom uit de weg geruimd moest worden. Na de Tweede Wereldoorlog had de in Duitsland gebleven Von Salomon een enorm succes met zijn autobiografische *Der Fragebogen*.

Merkwaardig is het intussen dat Du Perron hem op het

spoor zette van Von Salomon: hetzelfde zal iets later het geval zijn met Ernst Erich Noth. In september 1933 schreef Du Perron: 'lees *Die Geächteten* van Ernst von Salomon' en Ter Braak antwoordde: 'Wie is Von Salomon?' (*BW*, II, 156, 159). Nog in maart 1934 vroeg Ter Braak aan Du Perron of hij '*alles*' moest lezen van Von Salomon (*BW*, II, 355). In juli 1934 was Du Perron helemaal 'gepakt door Von Salomon' (*BW*, II, 467). Ter Braaks recensie in *HET VADERLAND* van 8 april 1934 is herdrukt in *VW*, III, 490-496. Ter Braak moet in deze Von Salomon iets van zijn in *Politicus zonder partij* geïntroduceerde straatterrorist-met-geest Reinaert de Vos hebben gezien, zo enthousiast was hij over deze openbaring van het nationalistische instinct. Naar zijn oordeel waren Wassermann en Feuchtwanger vulgair bij Von Salomon vergeleken. Deze intellectuele roversmystiek moet door Ter Braak zijn ervaren als de bevestiging van zijn theorieën uit *Politicus zonder partij* dat toen zowat op uitkomen stond.

Erika Manns cabaret *Die Pfeffermühle* bewoog Menno ter Braak tot een van zijn lichtvoetigste stukjes proza, 'Dialogo om Die Pfeffermühle' in *HET VADERLAND* van 6 juni 1934. Een maand eerder was hij in een interview voor dezelfde krant trouwens duidelijk van haar gecharmeerd geraakt. Deze dialoog, in werkelijkheid een gesprek met zijn tweede Ik, bevat een grote dosis humoristische zelfcritiek en kan in het totaalbeeld van Menno ter Braak eigenlijk niet gemist worden.

Twee jaar later, in de herfst van 1936, werd aan het cabaret, dat inmiddels in Zwitserland enige deining had veroorzaakt met zijn anti-fascistische strekking, voor een nieuwe tournee door Nederland de vereiste werkvergunning geweigerd. Menno Ter Braak sprak bij die gelegenheid in 'De paradoxale democratie' in *HET VADERLAND* van 13 oktober 1936 onomwonden zijn afschuw over deze regeringsmaatregel uit.

De laatste keer dat hij op Erika Manns werk inging was naar aanleiding van haar boek *Zehn Millionen Kinder*, dat hij recenseerde in *HET VADERLAND* van 28 april 1939

(herdrukt in *VW*, IV, 452-456). Weer kan hieruit blijken hoe Duits georiënteerd Ter Braak was: 'Duitsland is de sleutel van Europa' (452) - dat is een zinnetje dat weinigen hem zouden hebben nagezegd.

Over de auteur Lion Feuchtwanger (1884-1958) had Ter Braak een oordeel, nog voor de machtovername van de nazi's, dat al even negatief was als het oordeel over Döblin. In deze bundel wordt 'Lion Feuchtwanger vijftig jaar oud' van 5 juli 1934 over Feuchtwanger opgenomen, maar het stuk over hem dat het interessantst is, is herdrukt in *VW*, III, 402-411, daterend van 1932. Net als Döblin is ook Feuchtwanger maar een soort Querido. De kroniek over Theun de Vries, 'Courths-Mahler op de barricaden' van 8 juli 1934 greep Ter Braak aan om nog eens uiteen te zetten welke bezwaren hij tegen Feuchtwanger had. De grootse Dostojewski-contouren worden niet ingevuld, zodat de psychologische details van een Feuchtwanger of een Theun de Vries hoogstens literaire gebaren worden, 'op zijn slechtst puur verzinsel van een schrijver, die interessante mensen wil demonstreren' (*VW*, V, 235).

Ter Braak recenseerde Klaus Manns *Kind dieser Zeit* op 21 september 1932, een half jaar voordat deze Duitse schrijver (1906-1949), zoon van Thomas Mann, door Hitlers overname van de macht werd gedwongen Duitsland te verlaten. In deze critiek is het eindoordeel tamelijk negatief, ook al realiseert Ter Braak zich de grote spanning die moet bestaan tussen de beroemde vader en de vroegrijpe zoon.

Is *Kind dieser Zeit* nog geen emigrantenboek, anders staat het met Klaus Manns *Flucht in den Norden*, door Ter Braak gerecenseerd in *HET VADERLAND* van 25 november 1934 (herdruk in *VW*, V, 355-360). In deze critiek verwijt hij Klaus Mann dat hij de veranderde situatie niet heeft verwerkt: 'want welke zin heeft het maken van modeliteratuur in het aangezicht van verbanning, verlies van burgerrechten, concentratiekamp? Aan Klaus Mann schijnen de gebeurtenissen van 1933 spoorloos te zijn

voorbijgegaan' (V, 358).

Aan dit strenge oordeel is een en ander voorafgegaan. Bovendien zal de polemiek in DAS NEUE TAGEBUCH er spoedig op volgen. De critiek op *Flucht in den Norden* neemt daarom een sleutelpositie in Ter Braaks denken over emigratieliteratuur in.

Ter Braak en Klaus Mann leerden elkaar persoonlijk kennen naar aanleiding van het speciale Holland-nummer van het emigrantentijdschrift DIE SAMMLUNG dat onder redactie van Klaus Mann in september 1933 was begonnen te verschijnen bij Querido in Amsterdam. Aan dit Holland-nummer droeg Ter Braak zijn artikel 'Geist und Freiheit' bij. In een brief aan Du Perron noemt Ter Braak Klaus Mann eerst nog 'werkelijk een heldere, mij dunkt betrouwbare man' (BW, II, 331, 18 feb. 1934). Du Perrons oordeel is voorzichtiger: hij heeft hem in Parijs ontmoet en typeert hem als 'een beetje "vlotte jonkman"' (BW, II, 396, 27 april 1934). Begin juni komen Erika en Klaus Mann bij de Ter Braaks eten en Ter Braak noemt hem nog 'een geschikte vent, man der nuances, unendlich begabt vielleicht' (BW, II, 429, 8 juni 1934). In de laatste woorden klinkt al een zekere ironie door.

Dan verschijnt Klaus' stuk over 'Die Schwestern Brontë' in het augustusnummer van FORUM (III, 8, 753-764), een prullig stuk dat door Du Perron 'ongehoord matig' wordt genoemd (BW, III, 19, 5 aug. 1934).

In oktober keert de stemming totaal. Ter Braak spreekt vanaf 4 okt. 1934 herhaaldelijk over 'Kläuseli', voorlopig niet overduidelijk in negatieve zin; op diezelfde dag noemt Du Perron hem een 'gelikt klootje' (BW, III, 37). En op 9 okt. noemt Ter Braak hem een 'onbenul' (BW, III, 44).

Het is in deze weken dat Ter Braak in nauw contact komt met Samuel Lewin, terwijl Du Perron de emigrant Ernst Erich Noth ontdekt, '4 x zo sympathiek als Klausje' (BW, III, 58, 5 nov. 1934), 'veel aardiger, intelligenter en eigener dan Klausje' (BW, III, 61, 7 nov. 1934).

In november wordt Du Perron steeds lyrischer over Noth

en steeds heftiger over Klaus Mann. 'Noth zegt dat Klaus geen enkel recht heeft om zich als representant van het jongere Duitsland op te werpen, dat hij deel uitmaakt van een nasleep van de decadentie in München, dat hij een middelmatig veelschrijver is en dat zijn romans niets betekenen. Noth is zelf wsl. ook geen licht maar heeft niets van de pederastisch-mondaine flauwekul van Klaus' (BW, III, 65, 10 nov. 1934). Ter Braak noemt Klaus' *Flucht in den Norden* 'Snert! En vooral: akelige precious opgevulde leegte!' (BW, III, 75, 13 nov. 1934). Hij bespreekt het samen met Noth's *La tragédie de la jeunesse allemande* in HET VADERLAND van 25 november.

Op 30 november 1934 schrijft Du Perron dat hij zojuist met Noth heeft gesproken en 'in tegenstelling met Liepmann en Klausje - ik heb hem nu 2 x gezien - zonder twijfel een honnête homme' (BW, III, 93).

In februari 1935 heeft Klaus tegen Malraux gezegd dat hij Ter Braak een 'over het paard getilde, onaangename en pretentieuze snuiter' vond (BW, III, 139). Ter Braak reageert met: 'Klausje vind ik na deze declaratie aan Malraux heel onaangenaam als menselijk wezen; want hij heeft mij met de hand op het hart verzekerd, dat hij mij in veel opzichten gelijk gaf en allerlei andere sympathieke zaken meer. Enfin, het zou ook wel een wonder zijn, als het hem niets gedaan had, gegeven zijn typische literatenmentaliteit' (BW, III, 141, 25 feb. 1935). De conclusie die Ter Braak trekt is: 'hij is toch meer een onbeduidend dan een onoprecht type, lijkt me' (BW, III, 153, 9 maart 1935). Zo kunnen we de polemiek in DAS NEUE TAGEBUCH schetsen tegen de achtergrond van Ter Braaks wrevel, gericht tegen de literatenmentaliteit van Klaus Mann. Niet onderschat moet worden de indruk die Samuel Lewin op Ter Braak maakte, een Pools-Duitse Jood, die in Berlijn had gewoond en op zoek naar een nieuw vaderland in Nederland verbleef. Ter Braak nam hem in zijn huis op en was vol lof: 'een bijzonder geschikte, bescheiden en zelfs intelligente man. Zelfs niet voorzien van het emigrantencomplex' (BW, III, 35, 4 okt. 1934). 'De Pool bloeit op' op 8

okt. en 'ontpopt zich steeds meer als een ontdekking' (9 okt.).

Op 16 okt. is Ter Braak uitvoeriger: 'De Pool is nog steeds bij ons gelogeed. Ik apprecieer hem hoe langer hoe meer. Maar wat er van hem en zijn vrouw worden moet in deze afzichtelijke nieuwe diaspora mag de hemel weten. Querido wil zijn roman niet uitgeven, want hij vindt hem niet gelikt genoeg geschreven; maar wat *ik* er van las is inderdaad niet *mooi*, maar zeker belangrijk, belangrijker dan Klausje Mann, die hij *wel* uitgeeft. Ja, deze heer Querido is een uitgeslepen zakenman en steunt de emigranten alleen, wanneer zij zo blijven schrijven, als zij in het BERLINER TAGEBLATT van weleer schreven!' (BW, III, 48, 16 okt. 1934). Van de uitgave van Lewins roman is niets meer gekomen. In 1935 vertrok hij naar de Verenigde Staten waar hij in 1959 overleed.

De omstreeks dezelfde tijd door Du Perron ontdekte Ernst Erich Noth is een figuur van geheel ander kaliber. Zelf heeft Noth in *Erinnerungen eines Deutschen*, Claassen Hamburg/Düsseldorf 1971, over de geruchtmakende moordzaak geschreven waarin hij betrokken was geraakt. Voor hem eindigde de 'Steglitzer Schülertragedie' uit 1927, een opzienbarend gymnasiastendrama, met vrijspraak, maar vanaf dat moment was Paul Krantz, zoals hij toen nog heette, als ondermijnend element gebrandmerkt. Noth emigreerde later naar Amerika, werd hoogleraar in de vergelijkende letterkunde in Oklahoma en redacteur van BOOKS ABROAD, en keerde tenslotte naar zijn tweede vaderland Frankrijk terug. Hij behoorde in de jaren dertig tot de kringen rondom André Malraux, waar Du Perron hem leerde kennen. Merkwaardig is dat Ter Braak deze intrigerende persoonlijkheid door Du Perron kreeg toegespeeld, op dezelfde manier als hem de eveneens in een geruchtmakend proces verwickeld geweest zijnde Ernst von Salomon was doorgegeven.

Tenslotte moet nog het oordeel van Klaus Mann over Ter Braak vermeld worden. Boven hebben wij gezien hoe hij tegenover Malraux niet zeer te spreken was over zijn Ne-

derlandse criticus. Niettemin leest men in zijn autobiografie *Der Wendepunkt*, Nymphenburger Verlag, München 1969, blz. 312, een joyeus-positief oordeel: 'am nächsten kamen mir der literarisch-philosophische essayist Menno ter Braak, ein passionierter und reiner Geist von durchaus originaler Prägung [...]'.

Vrijwel onmiddellijk na zijn vernietigende critiek op *Flucht in den Norden* lanceerde Menno ter Braak in DAS NEUE TAGEBUCH zijn aanval op de totaliteit der Duitse emigrantenliteratuur.

DAS NEUE TAGEBUCH verscheen onder redactie van Leopold Schwarzschild (1891-1950) in Parijs bij de 'Nederlandsche Uitgeverij' van 1933 tot aan de Duitse inval in 1940. Het was niet een literair tijdschrift, zoals bij voorbeeld DIE SAMMLUNG, ook al bevatte het wel een aantal critieken. Het voornaamste terrein van activiteit was echter de politiek en de economie.

In het eerste stuk van de DNT-controverse valt Ter Braak de emigrantenliteratuur aan met een heftigheid, die hem door de in ballingschap levende schrijvers niet in dank werd afgenomen. In een in 1973 verschenen bijdrage aan een overzichtswerk over emigrantenliteratuur moet Ernst Erich Noth hem toch wel gelijk geven met zijn wens nu eindelijk eens te lezen op welke wijze de emigratie de schrijvers persoonlijk raakte, in plaats van telkens maar weer literatuur geproduceerd te zien die voor Hitler de macht overnam op dezelfde wijze werd gemaakt. 'Die Querele um diesen 'Geschichtsroman' der Exilliteratur ist eigentlich seit ihrem Ausbruch schon zugunsten seiner Kritiker abgeschlossen, also seit der Polemik Kurt Hillers in *Profile* gegen diese 'Flucht vor der Forderung des Tages', die auch Lukács nicht entkräften konnte, und seit derjenigen zwischen dem holländischen Schriftsteller und Journalisten Menno ter Braak (Übrigens ein besonders tätiger Emigrantenfreund), der beim Einmarsch der Nazitruppen in Den Haag Selbstmord verübte, und seinen exilierten Kontrahenten im NEUEN TAGE-BUCH' [*Die deutsche Exilliteratur 1933-1945*, ed. Manfred Durzak,

Reclam, Stuttgart 1973, blz. 83]. De door Ter Braak gewenste roman over de emigratie in plaats van de vele romans die *in* de emigratie werden geschreven, is er naar het oordeel van Noth nooit van gekomen. Ter Braaks latere enthousiasme over Konrad Merz' *Ein Mensch fällt aus Deutschland* is ingegeven door zijn verlangen om dan toch eindelijk de roman over de emigratie verwezenlijkt te zien. De figuur tegen wie hij zich in hoofdzaak afzet is Klaus Mann, die met zijn *Flucht in den Norden* er in was geslaagd de hele problematiek van de emigratie met een letterkundig sausje te overgieten. Wie Ter Braaks campagne tegen de geest in de Nederlandse letterkunde had gevolgd, stond niet verbaasd over deze aanval. Maar voor de Duitse emigranten, die juist het vege lijf hadden gered, lag dat anders. Zij waren grotendeels afkomstig uit een kring van burgerlijk-gezinde, dikwijls Joodse cultuur, en Ter Braak had zich al jaren eerder ten doel gesteld juist zulke idealen als 'menselijkheid' en 'geest' te ontmaskeren, die bij hen zo populair waren. Daarbij kwam dat Ter Braak gewend was polemisch strijd te leveren, zodat hij de 'adoration mutuelle' van de emigranten, die in hun tijdschriften hemelhoog de werken van hun lotgenoten prezen zonder werkelijk het niveau te peilen, met intense afkeer bezag. Zijn wantrouwen tegen negentiende-eeuwse waarden richt zich in het bijzonder tegen het rationalisme van een Heinrich Mann, omdat Ter Braak het zich tot doel heeft gesteld een nieuwe hiërarchie op te bouwen, die niet gebaseerd is op de Ziel van het Christendom of de Geest van de Verlichting. Bij Nietzsche meent hij een nieuw criterium waar te nemen, namelijk 'macht'. Het gaat hem er nu verder om de geestelijke mens met dit nieuwe criterium te verzoenen. Maar de Duitse emigranten wensten helemaal niet te worden verzoend met een criterium dat, tot in het krankzinnige uitgegroeid, hen van hun bestaanbasis had beroofd en met de dood bedreigde. Erich Andermann komt in verzet tegen deze strenge eisen. Hij ontkent de eenheid van de emigrantenliteratuur. Men kan niet eisen dat plotseling geniale literatuur wordt ge-

produceerd. Alleen in een literair klimaat kunnen goede boeken ontstaan. Dat klimaat moet niet vernietigd worden.

Ludwig Marcuse (de broer van Herbert) is van Ter Braaks tegenspelers de bekendste geworden. Hij wil ontkennen dat het nationaal-socialisme een 'geistiges Ereignis' zou zijn; daarom kan ook niet een totale verandering van de letterkunde van voor Hitler worden verwacht. Wel verwacht Marcuse van de schrijvers die Duitsland niet hebben verlaten, dat zij anders schrijven in de nieuwe omgeving.

Hans Sahl ziet het nationaal-socialisme ook aanknopen bij de geestelijke traditie die in Duitsland hoogtij vierde. Hij gelooft overigens dat er al een begin van emigrantenliteratuur te zien is.

Menno ter Braak valt in zijn weerwoord fel uit tegen Marcuse vanwege diens vertrouwen in de geest en besluit met een oproep tot europeanisering van de emigrantenletterkunde en de hoop dat aan het provincialisme spoedig een eind zal komen.

Bij Mathias Wegner, *Exil und Literatur*, Athenäum Verlag, Frankfurt, 1968², blz 131-134, kan men de ramificaties van deze beroemde controverse volgen. In het *Verzameld werk* van Menno ter Braak is zij echter geen plaats waardig gekeurd, hoewel toch gezegd moet worden dat internationaal gezien dit het hoogtepunt van Ter Braaks literaire activiteit is geweest.

Op 8 januari 1935, midden tussen de DNT-controverse, vestigde Ter Braak in HET VADERLAND op een artikel in DIE SAMMLUNG van de jonge cultuursocioloog Norbert Elias (1897). Uit dit artikel citeerde Ter Braak met ruime hand, toen het onderwerp op 7 april 1935 weer aan de orde kwam (VW, V, 477). Ter Braak bleef Elias volgen en publiceerde vier jaar later een recensie van diens *Über den Prozess der Zivilisation*, herdrukt in VW, VII, 351-356. Leonhard Frank (1882-1961), de generatiegenoot van Döblin, Feuchtwanger en de gebroeders Mann, was een van de emigranten die zich niet voegde naar Ter Braaks

theorie over literatuur in ballingschap, dat namelijk de emigratie een geheel nieuw waardensysteem teweeg zou moeten brengen. Frank ging gewoon door. In het *Verzameld Werk* wordt overigens geen enkele maal naar deze pacifistische auteur verwezen. Dat geldt ook voor de andere generatiegenoot, Georg Hermann, een destijds niet onbekende schrijver van triviaalliteratuur, wiens *Jettchen Gebert* de stof leverde voor de operette *Wenn die weisse Flieder wieder blüht*. Hermann bleef in Nederland wonen en werd dientengevolge in Auschwitz vermoord. Met enige afstandelijkheid ziet hier de journalist Ter Braak de charmante Berlijner en tekent diens vignet, licht ironisch, maar niet zonder sympathie.

Menno ter Braaks contacten met het werk van Thomas Mann (1875-1955) zijn talrijk en diepgaand geweest. Enkele malen hebben zij elkaar ontmoet en Mann had grote waardering voor Ter Braak, met name voor diens critiek op *Lotte in Weimar*, verschenen in HET VADERLAND van 30/31 maart 1940, en herdrukt in *VW*, VII, 525-533, waarover hij in een 'In memoriam Menno ter Braak' schreef: 'Ich gedenke, wie so oft, seiner Rezension von *Lotte in Weimar* in *Het Vaterland*, der besten, wenn ich urteilen darf, die je erschien, voll Scharfsinn und Sympathie, ein Musterbeispiel schöpferischer Kritik' [Thomas Mann, *Gesammelte Werke*, X, 513].

Voor Thomas Manns aanvankelijke aarzelingen ten opzichte van de emigratie kan men zich laten inlichten door Mathias Wegner, *Exil und Literatur*, Athenäum, Frankfurt/Bonn 1968², blz 111-130.

Leiden und Grösse der Meister werd door Ter Braak gerecenseerd in HET VADERLAND van 28 april 1935, herdrukt in *VW*, V, 496-502. In deze bespreking roert hij even het isolement aan waarin de schrijver verkeert, die weliswaar zijn land heeft verlaten, maar niettemin zijn boeken bij Fischer in Duitsland door laat uitgeven. Deze dubbelzinnigheid meent Ter Braak ook in Manns werk te ontwaren. Twee maanden later heeft de zestigste verjaardag van de grote schrijver plaats. In het herdenkingsstuk dat Ter

Braak aan hem wijdt haalt hij grote gedeelten van zijn op 28 april verschenen recensie aan, maar probeert tegelijkertijd toch ook een historisch overzicht van Mann en zijn werk te geven. En diezelfde dag schrijft hij ook een kort stuk over Heinrich Manns artikel in Klaus Manns tijdschrift DIE SAMMLUNG over hun grote familielid.

Begin 1936 komt er een omzwenking van Thomas Manns houding inzake de emigratie, die door Ter Braak op de voet wordt gevolgd. Naar aanleiding van een scherp artikel tegen Bermann Fischer, die het plan koesterde zijn uitgeverij uit Duitsland over te brengen en daarmee de emigratie-uitgevers dreigde weg te concurreren - artikel door Leopold Schwarzschild in DAS NEUE TAGEBUCH gepubliceerd - en ook aangezet door een brief van Eduard Korrodi aan de NEUE ZÜRCHER ZEITUNG, schrijft Thomas Mann een uiterst zorgvuldig gecomponeerde brief aan datzelfde blad, die een openlijke breuk met het naziregime betekent (zie zijn *Tagebücher 1935-1936*, S. Fischer, Frankfurt 1978, blz 249-251).

Een jaar later neemt Thomas Mann een volgende stap, nadat de universiteit van Bonn hem zijn eredoctoraat had ontnomen. Ook deze stap is door Ter Braak getrouw geregistreerd. In de zomer van 1937 bezoekt hij Thomas Mann in Küsnacht en brengt rapport uit in 'Maat en waarde' (HET VADERLAND, 18 augustus 1937, herdrukt in VW, IV, 637-642).

Weer een jaar later heeft Ter Braak een hoofdstuk van *Van oude en nieuwe christenen* vertaald ingezonden voor het tijdschrift *Mass und Wert*, maar het wordt, hoewel het al was gezet en gecorrigeerd, uiteindelijk toch niet opgenomen. Thomas Mann is door deze handelwijze in verlegenheid gebracht en schrijft aan Ferdinand Lion: 'An Ter Braak war es mir doch ein Bedürfnis noch einmal zu schreiben, dass ich seinen betrüblichen Fall nicht leicht nehme, sondern dass er auch mir das Gewissen beschwert. Der Ausdruck meines Bedauerns war aber doch noch nicht stark genug, denn seine Antwort lautete sehr bitter, und es scheint, dass er garnicht über die Sache hinweg-

kommen kann' [*Briefe 1937-1947*, S. Fischer, Frankfurt 1963, blz 55, 25 augustus 1938].

Men kan zich voorstellen waarom Ter Braaks bezoek aan Thomas Mann in Noordwijk en de huldiging in Pulchri in juli 1939 niet in het *Verzameld werk* zijn opgenomen. Het één is een lichtvoetig stuk journalistiek, het andere een tamelijk plichtmatige gelegenheidstekst. Voor Ter Braaks constante en persoonlijke aandacht voor de schrijver van *Der Zauberberg* zijn ze echter tekenend en daarom mogen ze hier niet ontbreken.

Zo heeft Ter Braak in de laatste vijf jaren van zijn leven telkens aanleiding gevonden zich met de meester te verstaan. Hoewel Ter Braaks aandacht voor de Duitse literatuur, voor literatuur in het algemeen trouwens, beduidend geringer werd en plaats maakte voor een grotere politieke belangstelling, bleef hij over Mann schrijven: over *Felix Krull* (HET VADERLAND, 27 februari 1938, herdrukt in *VW*, IV, 140-146), over *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie* (HET VADERLAND, 6 september 1938, herdrukt in *VW*, IV, 413-418).

Het slotakkoord van Ter Braaks belangstelling voor Thomas Mann wordt gevormd door het stuk over *Lotte in Weimar*. Een ogenblik tracht Ter Braak hierin Goethe nog te schetsen als een soort van 'innere Emigrant', maar dan vindt hij snel de weg naar de van distantie doortrokken nabijheid die Mann ten aanzien van Goethe voelde. Thomas Mann reageerde als volgt op deze bespreking: 'Warum will mir der Verlust ter Braaks als der bitterste erscheinen? Nur, weil er mir persönlich am nächsten stand? Nein, sondern auch, weil der kreative Kritiker vielleicht noch seltener ist als der reine Dichter - und vielleicht noch unentbehrlicher dieser Zeit. Sie braucht Geister wie ihn: unbestechlich, leidenschaftlich und wachsam, im Vergangenen zu Hause und dabei der Zukunft liebevoll zugewandt' [*GW*, X, 514.]

Samen met André Malraux' *Le Temps du mépris* bespreekt Menno ter Braak op 7 juli 1935 in HET VADERLAND Wolfgang Langhoffs *Die Moorsoldaten*. Het is het authentieke

relaas van iemand die een aantal maanden in een concentratiekamp vlak bij de Nederlandse grens moest doorbrengen. Ter Braak noemt het een 'indrukwekkend document', vooral ook omdat het niet ongenueanceerd oordeelt over de bewaking. Typisch voor Ter Braak is hier de lange inleiding, zodat aan Langhoffs boek tenslotte niet meer dan twee bladzijden worden gewijd (herdrukt in *VW*, V, 549-556).

Wolfgang Langhoff (1901-1966) was gedurende zijn emigratiejaren in Zwitserland, keerde na de oorlog terug naar Oost-Duitsland waar hij het bracht tot vicevoorzitter van de Duitse Akademie der Kunsten.

Konrad Merz (1908) schreef het eerste emigratieboek dat Ter Braak tenvolle kon steunen. Ter Braak was trouwens ook verrukt over Merz zelf 'omdat hij het verdomde opdrachten te schrijven in zijn boek voor kevers als Feuchtwanger en Döblin. Hij had met die heren niets te maken, zei hij, en zelfs Klausje Mann, die hem nu opeens is gaan vereren, heeft hij niet met een spreukje willen verblijden' (*BW*, III, 392, 20 maart 1936). Ter Braak heeft het ontstaan van *Ein Mensch fällt aus Deutschland* van manuscript via drukproeven tot aan de verschijning toe begeleid en op 22 maart 1936 wijdt hij er een critiek in *HET VADERLAND* aan (herdrukt in *VW*, VI, 91-97).

Ter Braaks lof is uitbundig: 'een van de gelukkigste momenten in het literaire bestaan van de gehele Duitse emigratie' (92).

Konrad Merz logeerde een week bij Ter Braak en diens commentaar tegen Du Perron luidt: 'Het is een *erg* aardige en intelligente man, die daarom ook in het *NEUE TAGEBUCH* door zijn mede-emigrant Balder Olden op de gemeenste manier verscheurd werd. Hij behoort nu eenmaal niet tot de officiële literaten, en dus wordt hij als nieuweling geweerd. Ik zond een stukje protest tegen dat vuil naar het NTB, maar het zal wel weer niet geplaatst worden, denk ik' (*BW*, IV, 15, 4 mei 1936).

In 1936 werd door Goebbels en consorten aan Von Salomon het recht om te schrijven en te publiceren ontnomen,

iets dat onmiddellijk door Ter Braak werdesignaleerd. Enkele maanden later schreef Ter Braak een recensie van *Nahe Geschichte* (HET VADERLAND, 27 oktober 1936), samen met een boek van de emigrant Ludwig Renn, die merkwaardig genoeg ongeveer dezelfde achtergrond had als Von Salomon, maar daar geheel andere conclusies uit trok. De in 1889 geboren A.F. Vieth von Golssenau, die zich later Ludwig Renn noemde, begon ook als vaandrig in het Duitse leger. Na vier jaar dienst in de Eerste Wereldoorlog wendde hij zich tot de communistische partij, terwijl Von Salomon zich bij een der nationalistische vrijkorpsen aansloot. Na enkele malen gevangen te hebben gezeten, wist Renn in 1936 uit Duitsland te ontsnappen. Hij nam deel aan de Spaanse burgeroorlog, week uit naar Latijns-Amerika, vanwaar hij in 1947 naar Oost-Duitsland terugkeerde.

De bespreking van *De Goede Hoop* van 4 juli 1937 is een commentaar op een poging van Duitse zijde om de geschiedenis van Nederland in nationaal-socialistische zin te interpreteren. Tegenover deze annexatiepoging, die tegelijk ook maar Zuid-Afrika meeneemt, stelde Ter Braak de oude Bourgondische traditie, die in ons volksbestaan zo diep zou hebben ingegrepen. Deze mythe hangt zeker samen met de mythe dat Duitsland, altijd buiten de 'limes' gebleven, nooit echt aan de Europese beschaving had deelgenomen, terwijl Nederland daar wel volledig deel aan had.

In mei 1939 overleden kort na elkaar de emigrantenschrijvers Ernst Toller en Joseph Roth. Toller pleegde zelfmoord in New York, Roth stierf in een Parijs ziekenhuis, zijn gezondheid ondermijnd door de alcohol. Geen van beiden waren het favorieten van Ter Braak, die op 17 december 1933 echter een belangrijke kroniek aan Tollers *Eine Jugend in Deutschland* had gewijd, herdrukt in *VW*, 47-53. Van Roth had Ter Braak *Der Antichrist* besproken op 23 september 1934 (*VW*, V, 289-295). Verder was hij nooit op hun werk teruggekomen. Beider leven verliep tragisch. Toller raakte eerst verward in de Beierse Raden-

republiek van 1919, waar hij een van de leiders was, Roth werd in de Eerste Wereldoorlog krijgsgevangen gemaakt, maar wist te ontvluchten. Beider overleven leidde tot het treurig einde waarvan Ter Braak gewag maakte. Op 29 juli 1939 besprak hij Roths *Legende vom heiligen Trinker*⁷.

Zo hebben we gezien hoe Ter Braak zich het eerst uitliet over het emigrantenprobleem in zijn bespreking van Heinrich Mann en Ernst Toller, eind 1933; hoe hij ingreep in de affaire-Liepmann twee maanden later; hoe de horzel Ypelaar hem dwong herhaalde malen het antisemitisme in eigen land te bestrijden; hoe zijn bijdrage aan *DIE SAMMLUNG* van april 1934 eerder zijn eigen problematiek dan die der emigranten belichtte; hoe in de loop van dat jaar het contrast Klaus Mann-Samuel Lewin hem de overtuiging ingaf dat het literatendom in de emigratie bestreden diende te worden, culminerend in de bespreking van *Flucht in den Norden* en de belangrijke polemiek in *DAS NEUE TAGEBUCH*; hoe hij Thomas Manns zwenking op de voet volgde, eerst in februari 1936, dan in zijn brief aan de universiteit van Bonn een jaar later; hoe hij trachtte in te grijpen toen de Pfeffermühle werd verboden in de herfst van 1936; hoe hij de schaarse positieve geluiden waarnam in het werk van Noth, Langhoff en later Merz. Na 1936 nam zijn belangstelling af, hoewel hij zich tot aan het eind indringend heeft beziggehouden met het werk van Thomas Mann. Zijn scherpe stellingname uit de begintijd droeg niet weinig bij tot misverstand onder de emigranten, die natuurlijk niet konden weten dat juist zulke schrijvers als Feuchtwanger en Wassermann tot een literatendom behoorden dat Ter Braak verafschuwde, ballingschap of geen ballingschap. Zijn principes heeft Ter Braak niet verloochend, wel is hij zachter geworden in de loop der jaren. Een oplossing voor wat hij het Joodse vraagstuk noemde is hem tot op het laatst ontgaan. Misschien was dat omdat er geen vraagstuk bestond.

Eindnoten:

- 1 Ter Braak, *Verzameld Werk*, III, 90.
- 2 P.F. Vincent, 'Menno ter Braak's Anglo-Saxon Attitudes,' in *European Context*, 362-385.
- 3 Vgl. Bulhof, *Over Politicus zonder partij*, 16.
- 4 Ter Braak, *Verzameld Werk*, III, 123.
- 5 Ter Braak, *Verzameld Werk*, III, 28.
- 6 W.F. Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur*.
- 7 Zie Koos van Weringh/Toke van Helmond, *Joseph Roth in Nederland*.

Jakob Wassermann: Christoph Columbus, Der Don Quichote des Ozeans

S. Fischer, Berlin 1929

Bij het schrijven van de historische biografie, zoals die tegenwoordig zozeer in de mode is, kan het accent vallen op de historische 'bios' of op het onhistorische 'graphein', ook al is er geen principieel onderscheid te maken tussen beide werkwijzen. Maar, zelfs al is ook de meest 'objectieve' historicus genoodzaakt op een historische conceptie te bouwen en al is de allersubjectiefste verteller niet in staat zich los te maken van de dwang der documentaire gegevens, een vloeiend verschil bestaat er toch, en dit verschil wordt het best aangeduid door het woord 'accent'. Dit accent nu legt de hedendaagse biograaf gewoonlijk op de artistieke conceptie, niet op het relaas der feiten. Het is hem te doen om een beeld, niet om een memorie, om een leven, niet om een verleden. Tot de categorie dezer moderne biografen behoort ook Jakob Wassermann in zijn boek over de ontdekker van Amerika, dat in de eerste plaats een poging tot bezieling en pas in de tweede plaats een poging tot onderzoek is. Wassermann is geen historicus van professie, want de vakman zal intuïtief steeds naar het andere doel streven. De historicus blijft, ook in zijn moderne metamorfose, ook als aanhanger van Rickert of Simmel, een intuïtieve hang naar de objectiviteit bij; de objectiviteit is zijn regulatieve norm, de objectiviteit vergezelt hem ook waar hij haar theoretisch heeft verworpen. Een geschiedschrijver in de wetenschappelijke zin des woords kan niet zonder het geloof in de objectiviteit; zijn fantasie geleidt hem niet, maar hij geleidt de fantasie, of verbeeldt het zich althans. De vraag of iemand een vakman is wordt daarom niet voor alles bepaald door zijn kundigheid, maar wel door zijn persoonlijkheid.

In deze zin blijft Wassermann een leek, een niet-vakman, een romanschrijver. Zijn persoonlijkheid stelt zich aan-

vallend tegenover zijn 'held'; hij concipieert hem en ziet hem bij voorbaat als Don Quichot, en geen document zou hem van dit artistieke uitgangspunt kunnen losmaken. Wanneer men dus Wassermann een leek noemt, slaat die qualificatie geenszins op zijn kennis der bronnen of op de nauwgezetheid zijner voorstudiën. Of hij zijn gegevens al dan niet bewust subjectief gebruikt is een tweede; maar het materiaal waaruit Wassermann put is goed bewerkt en verraadt een toewijding van jaren. In tegenstelling tot zijn collega en landgenoot Emil Ludwig laat Wassermann zijn heros niet familiaar verschijnen in de moderne lezerskring; hij laat tussen de regels herhaaldelijk doorschemeren dat zijn conceptie uit de bronnen niet te herleiden of met de bronnen in strijd is, dat zijn interpretatie berust op een subjectieve visie. Hij is minder geraffineerd dan Stefan Zweig, minder onstuimig en erotisch-krachtpatserig dan Joseph Delteil, véél minder populair dan Ludwig vooral, hij is van hen allen waarschijnlijk het meest... historicus; en toch neemt dat niet weg dat men hem geen ogenblik ziet als de geschiedschrijver. Wassermann blijft een leek om de persoonlijkheid van zijn verbeelding, om de au fond altijd nog tyrannieke drift van zijn richtingsbesef. Wassermann, die aan het slot van zijn studie keurig zijn literatuur citeert, blijft... een schrijver.

'Wer könnte die Wahrheit ertragen, vorausgesetzt, dass es Wahrheit gibt? An ihr zerbräche jeder Aufschwung, jede Illusion, jeder über die Wirklichkeit triumphierende Idealismus.' Met deze uitspraak geeft Wassermann zichzelf trouwens reeds een vrijgeleide voor alle historische 'onjuistheden', die de vakman in zijn werk zou kunnen constateren. Grondslag van zijn portretstudie is niet het jaar 1492 en zijn entourage, maar het ahasverische Don-Quichot-type dat hij in de psyche van Columbus heeft ontdekt. Als men dit boek dus één maatstaf moet aanleggen, is het niet die der bronnencritiek, maar die der verbeelding. Is het Wassermann inderdaad gelukt het idealisme over de werkelijkheid te doen triomferen, staat Columbus werkelijk voor ons als de Don Quichot die de

auteur in hem ziet? Is de figuur van de raadselachtige Genuees met het goed recht der verbeelding op te lossen als de dolende ridder van de Oceaan, kan zijn duistere loopbaan onder dit psychologisch aspect worden gezien? Ik geloof dat het Wassermann inderdaad gelukt is, zijn Columbus zo te herscheppen als hij het wilde, ...tot het moment waarin de Don Quichot zijn halve werkelijkheid (het als Indië misduide Amerika) bereikt. Zolang is Columbus in Wassermanns handen de willige gestalte, de zwerver met het vretende idée fixe, de man die een projectiel naar de maan wil schieten, de uitvinder van het perpetuum mobile; volstrekt geen revolutionnair naar de geest, een geboorneerde middeleeuwse zonderling zelfs, die slechts met autorisering der kerkvaders het verre Indië durft aan te tasten. Het komt mij voor dat dit eerste deel van het boek verreweg het beste, het waarachtigst donquichottische is, omdat de feiten zich hier het gemakkelijkst lenen voor de donquichottische conceptie. De wijze waarop Columbus zich loswikkelt uit de beperktheid zijner middeleeuwse wereld zonder zelf de middeleeuwse basis wezenlijk te verlaten heeft Wassermann voortreffelijk verbeeld, zó inderdaad, dat het er niet meer toe doet of het 'werkelijk zo geweest is'. Dit kuipen en sjacheren met teksten en schepen *leeft*, in de historische materie onhistorisch, dit uitzeilen met vrijgelaten boeven is volstrekt boeiend en waarachtig. Het is een grandioze donquichotterie, een zwakheid meer dan een heldenstuk. Bij de aankomst echter wordt de conceptie verbroken. Wassermann tracht haar tevergeefs intact te houden door het tragisch accent van het 'valse' Indië: Columbus heeft het verkeerde land ontdekt, hij is niet in Zipangu en het rijk van de grote Khan, het rijk zijner verbeelding, aangekomen, maar blijft het zich niettemin verbeelden, met een hardnekkigheid die alle elementen van bittere tragiek in zich heeft. Toch schijnt het dat Wassermann zelfs aan deze halve ontdekking teveel heeft, teveel voor zijn conceptie. Het boek verbrokkelt na de aankomst op Guanahani, het verloopt ietwat in een 'historische' beschrijving

van de vele tochten die de nieuwbakken onderkoning van Indië in zijn gebieden gaat ondernemen; kortom, Wassermann kan zijn Don Quichot niet voldoende vrijhouden van de bereiktheid, van de werkelijkheid. Hij wordt beschrijvend, om ruimte op te vullen, en verliest de draad. Wel klinkt nog telkens het motief van het 'verkeerde Indië' door, maar de koloniale geschiedenis gaat overheersen, zeer tot schade van de Columbus-figuur. Het slot is mat en zelfs de zo tragische episode van de verouderde en verziekte admiraal-en-onderkoning is niet in staat de indruk van verslapping op te halen. Ook al is de geschiedenis der eerste kolonisten op zichzelf zeer interessant; daarom immers gaat het niet, waar het om de eenheid der conceptie gaat.

Resumeert men, dan rest een in de eerste hoofdstukken magisch en stijlvol, in het vervolg tweeslachtig werk, dat niet geheel is uitgekomen boven de moeilijkheden die het huidige biografische genre meebrengt.

Critisch Bulletin, I, 1 (jan. 1930), pp. 89-92.

Gottfried Benn: Fazit der Perspektiven
Gustav Kiepenheuer Verlag, Berlin

Er zijn veel moeilijke dingen op de wereld; maar een der allermoeilijkste is, met eenvoudige woorden over ingewikkelde dingen schrijven. Er zijn ontelbare geesten op het onoverkomelijke dilemma gestrand; hun conceptie was kolossaal, hun logificatie onberispelijk, hun inzicht tegen dat van twintig burgersmannen opgewassen... maar niemand luisterde naar hen, omdat zij geen eenvoudige woorden konden vinden. Gewoonlijk trokken zij zich dan maar terug in een uitgezochte cercle van intimi die op hetzelfde dilemma waren gestrand en aldus vonden zij dan nog een betrekkelijke bevrediging, de bevrediging van het sociëteitsleven der ingewikkelden. Ik spreek nu maar niet eens van de ingewikkelden die bovendien niet eens iets te *zeggen* hadden, over een Potgieter met een ideaal dat door woorden tot iets belangrijks moest worden opgevijseld; ik wil volledig zwijgen over de duizend-en-een specialiteiten die in hun gespecialiseerde terminologie een zekere club-vertrouwelijkheid bereiken. Het feit is voldoende bekend dat het schijnbaar onnozeste: eenvoudig te schrijven, tot de dingen behoort die men zich het laatst in de school ziet vallen... als men ze ooit in de schoot ziet vallen. Eenvoudig schrijven is een symbool van helder denken. Boze tongen beweren ten onrechte: van *oppervlakkig* denken. Hoeveel schoolmeesterij hangt er niet om Multatuli, omdat hij een wel originele, maar oppervlakkige geest zou zijn! De oppervlakkigheid van Multatuli is - en daar komt het ten slotte op aan - voor velen die niet oppervlakkig kunnen zijn een steen des aanstoets; zij voelen wel dat zijn brillante oppervlakkigheid iets meer betekent dan hun eigen van-alles-en-nog-wat-iets-afweten, maar zij willen dit ongaarne erkennen, omdat die erkenning het fiasco van hun eigen z.g. diepte zou aankondigen:

zij geven er de voorkeur aan 'diep' te zijn, te 'zwoegen', over een 'chaotische' of 'verleugende' tijd te schrijven zonder over de oppervlakkige dingen des levens te hebben nagedacht die ons voor de banale waarheid stellen dat alle tijden chaotisch en verleugend waren en dat de *schijn* van een Gouden Eeuw nog altijd nog wel een melancholieke Breero verbergt. En met de 'diepte' komen dan ook de ingewikkelde termen vanzelf, zodat de helderheid en de oppervlakkigheid het veld moeten ruimen.

Desondanks blijf ik een onbegrensde eerbied koesteren voor de eenvoudige schrijvers en wel juist de eenvoudige schrijvers over de moeilijke onderwerpen. De 'vulgaire' Stendhal, de 'filosoof voor de broekjes' Nietzsche, de 'afgod der onderwijzers' Multatuli, zij hebben mij juist iets meer te zeggen dan b.v. Gottfried Benn, de zeer talentrijke en diepe schrijver van *Fazit der Perspektiven*. Ik wil toegeven dat zulks wel aan mij kan liggen; maar ik wil er dan toch onmiddellijk aan toevoegen dat Gottfried Benn alle mogelijke moeite doet zijn publiek af te schrikken door een mantel van hoogst ingewikkelde woorden die zijn op zichzelf volstrekt niet onbegrijpelijke 'waarheid' onnodig trachten te versluieren. Benn deelt zijn voorkeur voor het duistere met het meerendeel zijner landgenoten: 'Warum würde man es einfach sagen, wenn man es auch kompliziert sagen kann?' Hij voelt zich voor alles dichter, ook wanneer hij theoretiseert; hij grijpt dus naar de middelen der woordmagie ('die *schwarze* Magie' zou in dit geval letterlijk van toepassing zijn), wanneer hij zijn lezers een 'waarheid' wil suggereren. In dit opzicht heeft Benn zijn leermeester Nietzsche verkeerd begrepen. Nietzsche zocht wel de 'magie' der woorden, maar hij zocht nooit de duisternis; hij wist wel dat hij niet voor 'het volk' schreef, maar hij zou zich nooit opzettelijk voor 'het volk' verborgen hebben; hij was, kort en goed, poëtisch omdat hij niet anders dan poëtisch schrijven kon. Benn daarentegen zoekt de magie der woorden in een meermalen ridicule gewrongenheid, een absurde opeenhoping van quasi-poëtische suggesties, die de grootste helft van

zijn boekje vrijwel onleesbaar maken; in zoverre kan men zeggen dat hij Kant van de dichterlijke zijde een niet onaardige concurrentie aandoet. Maar terwijl bij Kant de duisterheid der terminologie nog als formele noodzakelijkheid kan worden aanvaard, laat de dichterlijke duisterheid van Benn zich niet zonder wrevel herkauwen. Opstoppen in zinnen zijn verstoppingen der geestelijke digestie, daarvan ben ik overtuigd; een helder denker neemt genoeg met het eenvoudige en zijn bezweringsen zullen nooit het karakter hebben van toverspreuken. Aan de digestie van Benn ontbreekt iets: het is het bereid-zijn tot eenvoudigheid. Want dezelfde Benn met zijn verstopte zinnen geeft in twee hoofdstukken ('Können Dichter die Welt ändern?' en 'Das Genieproblem') blijk van een zeer behoorlijke schrijfmanner; hij heeft daar blijkbaar zijn bezweringsen aan de dijk gezet (men vergeve mij het beeld) en zich ertoe bepaald, helder te zijn. Misschien is de gissing niet gewaagd dat vijf hoofdstukken duisterheid Benn tot de *zelfverloochening* der helderheid brachten? Het is nu eenmaal voor dichters een *concessie*, om niet in beelden te vergaan...

Het betoog van Benn bedoelt een verheldering van het zo vaak misverstane 'dichterlijke' te geven. Ik kan niet zeggen dat hij hierin geslaagd is. Zijn programma luidt: 'Dit werk houdt zich niet a priori met appreciaties inzake de afzonderlijke kunstvormen bezig, beschrijft ook niet de dichter in zijn maatschappelijke verschijning en historische ontwikkeling, maar beproeft het dichterlijke als *begrip* en *zijn* met een nieuwe hypothese te verstaan en als fenomeen van primaire aard in het biologisch proces te localiseren'. Op dit programma kan niets tegen zijn, behalve de omslachtige wijze van uitdrukking; maar Benn heeft zijn programma niet weten te realiseren. Hij heeft het niet verder kunnen brengen dan tot een massa onverteerbare quasi-poëzie en daar tussendoor gestrooid enige aardige opmerkingen. De grote fout van zijn boekje is dat ieder hoofdstuk (afgezien van de twee bovengenoemde) volkomen verzandt. Het is geen vlees en geen vis, het is

geen redenering en geen poëzie; het is een chimaera, en Gottfried Benn zelf is een onopgelost tussenproduct. Wie zo tussen de logische redenering en de poëtische bezwering heen en weer zwalkt, zal noch de denker noch de dichter en allerm minst de ongespecialiseerde lezer iets geven; hij zal tot verdiende onvruchtbaarheid zijn gedoemd, omdat hij... niet oppervlakkig was!

De twee hoofdstukken 'Können Dichter die Welt ändern?' (Rundfunkdialog) en 'Das Genieproblem' zijn intussen altijd nog meer dan de moeite waard, al bewijzen zij misschien door hun betrekkelijke helderheid het duidelijkst dat de Benn der andere hoofdstukken nog te zeer met zijn vorm geworsteld heeft om overtuigend te kunnen spreken. Wat Benn hier te berde brengt over de roeping van het 'dichterschap' en de waarde van het genie is in vele opzichten meesterlijk geformuleerd en staat in scherpe tegenstelling tot zijn hutspot-stijl elders. Hij stelt hier de antithese van de 'verkeerde oneindigheid' van de Vooruitgang tegenover de eis van het 'dichterlijke'.

'Mij bekruipt dikwijls de gedachte of het niet veel radicaler, veel meer revolutionair en stimulerend voor de kracht van een hard en paraat man is de mensheid te leren: zo zijt gij en gij zult nooit anders zijn, zo leeft gij, zo hebt gij geleefd en zo zult gij altijd leven. Wie geld heeft wordt gezond, wie macht heeft doet een zuivere eed, wie overwicht uitoefent schept het recht. Dat is geschiedenis! Ecce historia! Hier is het heden, neem zijn lichaam en eet en sterf. J., het komt mij voor dat het voor de hand ligt dit eens onder ogen te zien, na de tien jaar die wij achter ons hebben, en na alles wat men uit Rusland hoort...'

En verder analyseert Benn het genie-begrip op een wijze die vaak bewondering afdwingt; zijn betoog dat genie is 'een bepaalde vorm van zuivere ontaarding met opwekking van productiviteit', dat later de massa, aangetrokken door de demonische bekoring en de raadselachtige aspecten dier ontaarding, de drager der genialiteit tot genie proclameert, dat, met andere woorden, het genie niet ingrijpt

en niet tegenhoudt, zoals Carlyle suggereert, is zeer scherp en zeer bondig. Daarvoor wil men Benn dan desnoods wel vergeven dat hij niet anders kan eindigen dan met dichterlijke bombast; de Grootmogol, de Kalahari, Königswüsterhausen, Nanking Road, de Pool en meer goede bekenden uit de simultaan-literatuur komen er aan te pas. Maar 'Fazit der Perspektiven?' Neen, daarvoor is meer oppervlakkigheid nodig dan die waarover Benn voorlopig nog beschikt!

NRC, 10 april 1932

Annette Kolb, Beschwerdebuch Rowohlt, Berlin 1932

‘Zum Schreiben drängte sie nicht das Talent, sondern ihre Meinungen’, zegt Annette Kolb ergens, in de derde persoon over zichzelf sprekend; en men kan deze definitie zeer juist en naar de goede en de slechte kant beslissend voor haar werk achten. In haar twee bundels essays bij Rowohlt verschenen spreekt zich namelijk iemand uit die veel psychologische sensibiliteit en intuïtieve mensenkennis bezit, maar evenzeer een gemis aan zelfcritiek waar het haar eigen schrifturen betreft. Dit is om verschillende redenen jammer; omdat Annette de eerste de beste niet is had zij zich bij het bundelen van haar stukken wel wat meer moeite kunnen geven, zuiver journalistieke impressietjes over radio's en honden, benevens lyrische hymnen over dirigenten kunnen weglaten en aldus haar bundels als geheel zuiverder kunnen maken. Maar schwamm drüber: ondanks haar neiging tot ‘plaudern’ (een neiging die vooral bij vrouwen gevaarlijke consequenties kan hebben!) is zij mij door de lezing van haar essays zeer sympathiek geworden. Het sympathieke aan haar is onder meer haar pacifistisch instinct. Ik zeg met opzet: instinct: want men komt tegenwoordig zoveel pacifisten tegen, dat men er wel een kleine verduidelijking aan toe mag voegen, om het begrip wat aantrekkelijker te maken.

Het pacifisme als theoretisch bedenksel van bange mensen, die bij het woord ‘oorlog’ plotseling de erfzonde uit de grond zien komen, het pacifisme als leuze van politici en sjacheraars, die er een retorische figuur in zien, kortom, het pacifisme als ‘slavenmoraal’ is een hoogst onsympathiek verschijnsel; onder het zien van een pacifistische film als *Ik heb een mens gedood* van Ernst Lubitsch zou men werkelijk een voorkeur krijgen voor de oorlog, omdat een oorlog tenminste *dit* soort leugenachtige vredesi-

dylles uitsluit. Het pacifisme van Annette Kolb heeft daarmee volstrekt niets te maken; het is een consequentie van haar gemengd Frans-Duitse bloed. Gemengd bloed heeft haar Europees leren denken; het heeft haar in de oorlog de moed gegeven het met twee partijen te houden en na de oorlog de 'toenadering' (ook dit woord is alweer door diplomaten bedorven!) naar beste krachten te bevorderen. Annette Kolbs afkeer van de oorlog is dus niet sentimenteel; de stijl van deze schrijfster sluit trouwens op ieder gebied sentimentaliteit uit; afkeer betekent hier eerder moederlijke genegenheid voor de finesses der Europese cultuur, die in de barbarie van een oorlog vernietigd worden. Uit de beste essays van Annette Kolb ervaart men dat het voor een modern mens smartelijk en walgelijk is zijn vrienden aan twee zijden uit elkander gejaagd te zien door een bête leuze, zijn liefde voor Parijs en Berlijn niet meer te kunnen delen als vroeger en partij te moeten kiezen voor iets dat geen partij waard is; onder dit aspect wordt het pacifisme van Annette Kolb een getuigenis waarvan men de durf bewondert.

De stukken uit deze beide bundels zijn alle licht en verend geschreven, zodat sommige zelfs van lichtheid zonder enig belang worden; haar eerste bundel, *Kleine Fanfare*, was beter gesorteerd dan deze, maar er staan in beide dingen van zeer ongelijksoortige waarde. Het is een gevolg van Annette Kolbs persoonlijke schrijfrant; alles is bij haar gesprek, discours, spontaneïteit; nergens is er sprake van artistieke trucs, zodat de directheid nu eens subtiel, dan weer oppervlakkig wordt. Misschien verbindt deze combinatie van eigenschappen haar min of meer aan Briand, over wie zij vroeger een boek uitgaf. Als Briand is zij een mens van impulsen en sprongen; zij geeft daarvan amusante voorbeelden, o.a. in de hoogst humoristische beschrijving van haar fysieke afkeer van generaals en uniformen en in de portretstudie van Monseigneur Duchesne. Ik zou haar op alle mogelijke punten willen tegenspreken; maar haar impulsiviteit maakt dat men zich zelden aan haar meningen ergert. Ik geloof b.v. niet dat de oorlog bij

uitstek een 'Meisterprobe *männlicher* Stupidität' is, omdat mannen hem aan het front gevoerd hebben; ik geloof evenmin dat het Aldous Huxley aan 'denkkracht' ontbreekt, ik geloof het tenminste niet uit de mond van Annette Kolb; maar dat zij D.H. Lawrence niet zo verschrikkelijk au sérieux neemt en hem wel de 'voorlaatste', maar niet de 'laatste kennis' van de vrouwelijke psyche toestaat lijkt mij zeer juist gezien. Nergens echter worden haar losse opinies pretentief, nergens ook wordt haar stijl gewichtig; haar studies over Catharina van Siena, over de zuster van Frederik de Grote, de markgravin van Bayreuth, en over Kurt Eisner, de tragische revolutionair, danken hun kwaliteiten aan de lichtheid en de directheid waarmee zij van historische cliché's kan loskomen en overspringen naar een concrete ontmoeting. Men wil daarvoor dan enige bedenkelijk omkranste hoofden van dirigenten wel op de koop toenemen.

Wat men ook van haar ongelijkmatigheid moge denken: als persoonlijkheid is Annette Kolb in het ensemble der hedendaagse Duitse literatuur een verkwikkende verschijning. Haar Franse gratie is een merkwaardig contrast met de stroop die zovele hedendaagse Duitse boeken onleesbaar maakt; en haar onverschrokkenheid is op zichzelf een eresaluut waard, als men bedenkt dat deze vrouw schrijft in een land waar men het als een heldendaad beschouwt, de Joden uit de universiteit te gooien. Gemengd bloed moge Hitler naargeestig stemmen: mij stimuleert het altijd nog iets meer dan het dikke Germanenbloed 'puur'...

NRC, 10 juli 1932

Klaus Mann, Kind dieser Zeit
Transmare Verlag, Berlin

Het is op zichzelf al een merkwaardig verschijnsel dat een jonge man van vijf en twintig jaar zich zet tot het schrijven van memoires. Wat plegen memoires, in de letterlijke zin van het woord, aan te kondigen? Een gevoel van afgedaan te hebben, afzijdig te staan, met eens beleefde dingen te kunnen spelen als voldongen factoren. De memoires waren vroeger het voorrecht van de ouderdom, of tenminste van de gerijpte volwassenheid; men herinnerde zich, omdat men van de toekomst niet al te veel meer verwachtte.

Wanneer een vijf en twintigjarige memoires schrijft worden de verhoudingen enigszins anders. Men gaat zich onmiddellijk afvragen aan welke oorzaken het te danken kan zijn dat iemand met een toekomst zich zozeer kan afsluiten dat zijn verleden al een gestalte voor hem aanneemt. Doorgaans heeft men in zijn jeugd te veel schaamte voor werkelijkheid met nuchtere namen om aan een reconstructie van eigen verleden te durven denken; de vitaliteit drijft bovendien voorwaarts, het omzien en herinneren beschouwt men als een mogelijk tijdverdrijf voor de oude dag; het zich verdiepen in details van het persoonlijk leven kan ten hoogste hulpmiddel zijn. Geen schrijver met een persoonlijk accent of hij maakt doorlopend gebruik van ervaringen uit zijn verleden; maar gewoonlijk *verwerkt* hij ze, om ze als roman of essay te vermommen. Misschien is dit een terugdeinzen voor de laatste eerlijkheid; misschien is het een vorm van koketterie met de literatuur... zeker is het dat memoires van iemand beneden de dertig jaar een zucht tot zelfbespiegeling verraden die ongewoon is.

Nu kan men zelfbespiegelingen op verschillende wijzen bedrijven. Men kan zichzelf beschouwen als een gerede

aanleiding tot het trekken van algemene conclusies, zijn ervaringen memoreren, omdat eigen ervaringen de meest directe inlichtingendienst vormen. In die zin zijn de *Pensées* van Pascal memoires, hoewel zij geen beeld geven van een verleden; aan de algemene conclusies van Pascal kan de lezer, aangenomen dat hij de vereiste intuïtie bezit, gemakkelijk de persoonlijke ervaringen aflezen, al zijn zij merendeels verzwegen of achterafgehouden. Er is echter een andere mogelijkheid: dat men op de feiten van zijn leven zo verliefd raakt dat men babbelzuchtig wordt en aan alle herinnerbare anecdotes buitensporige waarde gaat toekennen. In dat geval mag men wel de avontuurlijke levensloop van een Casanova hebben om niet vervelend te worden; en zelfs Casanova's memoires vervelen op den duur... De uitvoerigheid waarmee sommige mensen in de pietluttigste aangelegenheidjes van het voorbijje kunnen zwelgen, alleen omdat het voorbij is en dus (redeneren zij) 'interessant', is veelal ontstellend; deze herinneringsziekte kan zelfs het ophouden van alle geestelijke elasticiteit betekenen. Tussen deze beide uitersten van zelfbespiegeling bestaat een scherp contrast, hoeveel nuances dat contrast ook mogen verdoezelen; niet wat men zich herinnert, zelfs niet hoe beeldend men zich herinnert, maar *waarom* men zich herinnert geeft de doorslag.

Klaus Mann levert nu het niet alledaagse voorbeeld van een auteur die memoires schrijft op de drempel van het leven. De vraag die men zich aanstonds stelt is: Waarom herinnert hij zich? Hebben de vijf en twintig eerste jaren hem zoveel eerlijkheid gegeven dat hij de naakte feiten van zijn verleden nu al tot object van zijn bespiegeling kan maken? Of is het alleen een soort culturele babbelzucht, aangelengd met de lust tot literaire schandaaltjes, die hem tot deze vroegtijdige gedenkschriften heeft gebracht? ...Het komt mij voor dat de schrijver van *Kind dieser Zeit* op bijna iedere bladzijde het antwoord moeilijk maakt. Klaus Mann heeft een uitgesproken toneelspelerstalent; van zijn prilste jaren af speelde hij toneel, zoals hij zelf in zijn bekentenissen vertelt. Ongetwijfeld heeft

zijn boek de bedoeling een volkomen eerlijke biecht te zijn, niets te verzwijgen om de eigen ijdelheid te strelen; het staat sterk onder invloed van Gide's *Si le grain ne meurt*, is bezeten van dezelfde waarheidsdrift, geeft zich dezelfde moeite om onpersoonlijke schijnconclusies te vervangen door hoogst persoonlijke ervaringen; het deinst niet terug voor het noemen van namen, vervalt daarom herhaalde malen in te onbelangrijke breedsprakigheid, die alleen 'de familie aangaat', maar weet de literaire pose te vermijden. De jonge Klaus Mann ziet men opgroeien in het huis van zijn beroemde vader Thomas Mann, met zijn zuster Erika, schrijvend en acterend bijna van de wieg af; men ziet hem later, vroegrijp kind van de wereldoorlog en de inflatie, tussen de kakelbonte coulissen van een half amoreel, half vertwijfeld pathetisch Duitsland rondlopen; en men leest daartussen door de intelligente opmerkingen van de vijftientigjarige, die deze tragicomedie overziet alsof het verleden voorgoed de toekomst had overwonnen.

Deze herinneringen zijn volstrekt niet alleen document van een 'ontwortelde jeugd'; de auteur vermijdt zelfs met tact om zich op die 'ontworteling' te beroemen, zoals in zekere kringen gebruikelijk is. Men krijgt de indruk dat hij zelf niet weet wat er in zijn verleden echt was en wat toneel en schmink; de twijfel aan de echtheid der sensaties loopt door het gehele boek heen. Het is de geboren acteur, die door het vele acteren een extra grote dosis scepsis heeft opgedaan inzake de grillen der herinnering; hij weet dat hij veel gelogen heeft, meer nog, dat hij een wonderlijk plezier in het liegen heeft gehad, en hij wantrouwt dus bij voorbaat de eerlijkheid der herinnering. Maar tevens vertelt hij schaamteloos, om zich als 'Kind dieser Zeit' met schmink en al bloot te geven aan de nieuwsgierigheid van hen die geen medelijden met hem zullen hebben; zonder literaire fraaiigheid, maar overal met de bijna onmerkbare stylering van de acteur die zich een houding geeft. Het aantal levensmetamorfosen, waarvan de acteur vaak zelf niet weet of zij uiterlijk of innerlijk zijn, groeit in dit

boek tot een maximum; een gedesquilleerd individu wordt heen en weer geworpen tussen Wedekind, Steiner en Nietzsche; het grijpt van iedere invloed het effect, menend de invloed zelf te ondergaan. Klaus Mann is een voorbeeld uit velen, die Nietzsche op een verkeerde leeftijd ontmoet hebben; hij heeft hem gelezen als de dichter van *Also sprach Zarathustra*, zonder hem te kunnen doorgronden als de denker van de 'Wille zur Macht'; hij heeft Nietzsche beleefd als het theater van grote gebaren en met plannen rondgelopen om een Christusdrama te schrijven, gemengd uit een middeleeuws mysteriespel, Nietzsche en een sensatiefilm.

Tot algemene conclusies komt Mann niet; zijn gedenkschriften verlopen tegen het eind in een oppervlakkig panorama van inflatie-symptomen; het gedeelte dat de vroege kindertijd behandelt is het belangrijkste en het intelligentst gecommenterend. Er komt geen beslissende oplossing naar de kant van Pascal of Casanova; het waarom van deze herinneringen is niet gemakkelijk te vinden, omdat de auteur der eerlijkheid tenslotte... ook zijn eerlijkheid speelt. Misschien moet men de laatste bladzijden van een boek als verraderlijk beschouwen; dan zou men het geheim van de memoires schrijvende Klaus Mann kunnen zoeken in zijn verhouding tot zijn vader, met wiens naam hij heeft moeten leven en publiceren. Op een dier laatste bladzijden staat een merkwaardige bekentenis: 'Ik heb mijn onbevooroordeelde lezers nog niet gevonden. Niet alleen de tegenstander, maar ook de mij welgezinde construeert tussen datgene wat ik schrijf en het werk van mijn vader instinctief het verband. Men beoordeelt mij *als de zoon*'.

Het kan één der hoofdmotieven van de jonge Mann geweest zijn, door een biecht van dit noodlot los te komen; want het is ongetwijfeld origineel, om in de schaduw van de *Zauberberg* alle literatuur aan de kapstok te hangen, men vergeve mij het beeld. Een abrupte uitbarsting van Klaus Mann verschilt inderdaad van de langzame cultuur van Thomas Mann. Zou hier het waarom van deze vroege

memoires te vinden zijn?

NRC, 21 september 1932

Het standpunt van Emil Ludwig

De persoonlijkheid van Emil Ludwig vertegenwoordigt een richting in de literatuur: hij is het prototype van de z.g. 'literaire geschiedschrijver' en als zodanig het object van veel principiële duels geweest, ook hier te lande. Het kwam mij daarom niet oninteressant voor, de heer Ludwig tijdens zijn verblijf in Nederland zelf de kwestie eens voor te leggen die hem tot het middelpunt van het debat heeft gemaakt. Ik trof de wekker van zovele bekende doden in zijn hotel te 's-Gravenhage en vond hem bereid tot het beantwoorden van mijn vragen. Zoals de correspondent van dit blad al geschreven heeft: Ludwig lijkt inderdaad precies op de portretten die van hem in omloop zijn. Hij is verder de hoffelijkheid zelve; zijn dialoog is vlot, zij het dan ook niet 'flitsend' en door een tikje gebrek aan humor betreffende de nu eenmaal altijd komische situatie van ondervraagde en ondervrager verraadt hij zijn beroemdheid. Overigens is hij bij mijn komst zichtbaar verheugd over het feit dat ik geen journalist ben; waarschijnlijk is dit geen beginselverklaring ten opzichte van de journalistiek, maar alleen een bewijs dat hij het die dag zwaar te verantwoorden heeft gehad. Ik vat mijn taak van Eckermann ernstig op, door hem na de gebruikelijke beleefdheidsfrases uiteen te zetten dat mij aan zijn werk hoofdzakelijk de controversale geschiedschrijving-literatuur interesseert. In het kort breng ik hem op de hoogte van de scherpe aanval die Prof. J. Huizinga in zijn *Cultuurhistorische verkenningen* destijds tegen de literaire geschiedschrijving heeft gericht. Daarmee zijn wij dadelijk medias in res; want al kent Ludwig het werk van Huizinga niet, de zaak waarover het gaat laat hem blijkbaar verre van koud, zoals aan de heftigheid van zijn toon duidelijk te merken is.

'Ik denk dat Carlyle en Macaulay, die ik als mijn voorgan-

gers beschouw, ook wel bij elegante dames op een boudoirtafeltje hebben gelegen; en hebben zij daarom minder waarde? Succes pleit niet tegen waarde. Ik heb de filologen en historici nooit concurrentie aan willen doen; mijn enige taak is de historische figuren zo te laten herleven, dat de moderne lezer er zich in kan spiegelen. Het is een professorenvergissing dat mijn werk van oppervlakkigheid zou getuigen. Ik moet mijn gestalten zo herscheppen dat men zich getroffen voelt en niet onverschillig voorbijgaat. Ik trek parallellen tussen de geschiedenis en het heden, maar ik doe dat door zuiver psychologische motieven gedreven en ik zal er mij voor hoeden, bepaalde individuen b.v. klakkeloos als voorlopers van het hedendaagse communisme te presenteren! Ik geloof dat het menselijke hart sedert Plutarchus weinig veranderd is; en daarop baseer ik mijn boeken'.

Het thema is Ludwig ongetwijfeld gemeenzaam, want hij gaat er met veel vuur op door. 'Ik zelf heb er mij altijd van onthouden de filologen aan te vallen; de naijver komt van hen. Ik verzoek u dat speciaal te noteren. Mijn roeping is een andere dan de hunne, zoals de roeping van de architect een andere is dan die van de steenhouwer'.

'Beschouwt u het woord *dilettant*, dat men op u heeft toegepast, als een scheldnaam of een erenaam?'

'Als een erenaam! In die zin trouwens heeft Jakob Burckhardt het ook gebruikt; en men kan in slechter gezelschap zijn. De naijver der filologen is een vorm van zelfbehoud. U moet mij niet verkeerd begrijpen: ik heb verder niets tegen de vakhistorici; zo beschouw ik b.v. Kurt Breysig als een der belangrijkste schrijvers van de tegenwoordige tijd.'

Ik waag een schrede terzijde. 'Hoe staat u tegenover Spengler?'

'Spengler ken ik niet voldoende.'

Deze bekentenis snijdt een debat over *Der Untergang des Abendlandes* onverbiddelijk af; maar geheel zonder betekenis lijkt mij deze lacune in Ludwigs belezenheid niet. Even later noem ik toevallig de term 'vie romancée' in

verband met Ludwigs boeken. Hij protesteert dadelijk tegen de benaming.

‘De naam ‘vie romancée’ klinkt mij suspect. Mijn werk heeft met romans niets uit te staan, omdat ik mij altijd aan de historische documenten houd. Ik erken dat ik zelf het vooronderzoek gewoonlijk niet doe; alleen waar het een geval betrof als Schliemann, waar geen materiaal bewerkt was, moest ik daartoe overgaan. Als men mij b.v. verwijt dat in mijn boek over Napoleon de vrede van Lunéville niet voldoende uitkomt en daarin een bewijs ziet dat ik ‘romanceer’, dan kan ik op zulke voorbeelden te over bij vakmensen wijzen. Een artikel dat mij in dit opzicht recht doet is het stuk op mijn naam in... de laatste Brockhaus’.

‘Maar is u niet van mening dat de hang naar sensatie bij het grote publiek het succes van uw werk zijdelings geïntroduceerd kan hebben?’

‘Ik sluit dat niet uit, in gevallen als mijn boek over Wilhelm II, maar bij mijn boek over Goethe b.v. mag ik dat niet aannemen.’

‘U noemde zojuist Wilhelm II. Bestaat er geen gevaar dat de schrijver van een biografie verliefd raakt op een enkel detail van zijn figuur, zoals bij Wilhelm zijn lichaamsgebrek, bij Schliemann zijn goud dorst, en daardoor zijn persoon mistekent?’

‘Dat gevaar bestaat alleen wanneer men hecht aan de objectiviteit in de geschiedschrijving. Overigens heeft Wilhelm zijn hypothese zelf bevestigd door, twee jaar na het verschijnen van mijn biografie, in zijn memoires uitvoerig over het ongeluk met zijn arm te spreken.’

‘Wat betekent voor u de objectiviteit in de geschiedschrijving?’

‘De objectiviteit is een skelet. Een mens door Rembrandt geportretteerd bestaat alleen bij de genade van Rembrandt; waarmee ik niet wil zeggen dat ik mijn werkmethode met die van Rembrandt durf vergelijken.’

‘Dus geschiedenis is voor u geen ‘opstanding’ van de werkelijkheid?’

‘Toch wel, maar een opstanding door de kunst van het weergeven der mensenzielen, een kunst, die ik van mijn vijftiende jaar af heb trachten aan te leren.’

Ik besef dat het probleem objectiviteit-subjectiviteit hier op een virtuoze manier omzeild wordt. Maar een persgesprek is een persgesprek en ik herinner mij Ludwigs laatste boek: over Mussolini. Ik geef hem te kennen dat ik tegen dat boek ernstige bezwaren heb, omdat ik geloof dat Mussolini zich achter zijn frasen verbergt; en in het bijzonder maak ik bezwaar tegen Ludwigs kwalificatie van Mussolini als een ‘philosophischer Geist’ en een ‘Schüler Nietzsches’.

Ludwig merkt op: ‘Een filosofische geest kan ik hem niet genoemd hebben, daarin moet u zich vergissen.’

Ik ben te beleefd om te protesteren, ik weet echter dat het op pag. 39 van de *Gespräche* staat; maar misschien heeft Ludwig het minder letterlijk bedoeld.

‘Maar een leerling van hem Nietzsche kan men hem zeker noemen!’

‘Hoe correspondeert daarmee dan Mussolini's geloofsbelijdenis in een soort van wereldbestuur, die voor Nietzsche ongetwijfeld onaannemelijk zou zijn geweest?’ Wij worden het hierover niet eens en ik voel dat de grenzen van een oriënterend onderhoud bereikt zijn. Ludwig vergelijkt Mussolini (als synthese van actief en tegelijk denkend mens) met Marcus Aurelius; en op mijn vraag in hoeverre een man van de daad zijn eigen ‘waarheid’ kan verdragen, antwoordt Ludwig: ‘Men kan zeggen dat Mussolini, als echte Latijn, niet de waarheid nastreeft, maar de vorm.’ En op mijn vraag naar de reden van Mussolini's beknoptheid van formulering antwoordt hij: ‘Ik mag niet over Mussolini's beknoptheid klagen; zijn vrienden zeggen dat hij tegenover mij al te veel verraden heeft; nog nooit heeft hij zoveel gesproken als in zijn gesprekken met mij. Maar tenslotte is het met Mussolini gesteld als met een mooie vrouw; men kan niet verder met haar gaan dan zij zelf wil.’

Deze uitspraak lijkt mij een geschikt einde. Wij praten

nog even over Mussolini en Hitler. Ik informeer nog: 'Hebt u *Mein Kampf* van Hitler gelezen? En wat vindt u ervan?'

'Torheit!'

Daarover zijn wij het eens; en een ogenblik later sta ik weer in de regen op het Haagse asfalt, met mijn nog onopgeloste probleem der objectiviteit in de geschiedschrijving.

NRC, 22 oktober 1932

Rudolf Thiel: Die Generation ohne Männer **Paul Neff Verlag, Berlin**

‘Ik heet alle tekenen welkom die verkondigen dat een mannelijker, een krijgshaftiger tijdperk begint, een tijdvak dat voor alles de dapperheid weer in ere zal herstellen! Want het moet de weg banen voor een nog hoger tijdperk en de kracht verzamelen die daarvoor eens nodig zal zijn...’

Zo ongeveer luidt Nietzsches uitspraak in de *Fröhliche Wissenschaft*; en men kan veilig zeggen dat het gehele boek van Rudolf Thiel niet anders is dan een wijdlopijge parafrase op dit parool; met dien verstande dat Thiel Nietzsches woorden in de soldateske zin heeft geïnterpreteerd en in het bijzonder de nadruk legt op het woord ‘mannelijk’. ‘Die Generation ohne Männer’ is voor hem de generatie van Bernard Shaw, de apostel van de Common Sense, van Freud, de ‘satyr aan de rand van een groot cultuurdrama’, zoals Thiel niet onaardig zegt, van Thomas Mann, de ironische bourgeois, in wiens werk een oude beschaving haar laatste consequenties trekt. Tegenover hen tracht Thiel de enige cultuur-‘man’ uit te spelen die hij volledig erkent en met toegewijde verering dient: Nietzsche. Hij is in dit opzicht eerlijk en komt er rond voor uit dat hij eigenlijk niet tot iets anders in staat is dan tot een strijd in de schaduw van zijn idool; de geesten die hij bevecht, verwijt hij dat zij met Nietzsche in contact zijn geweest zonder hem te aanvaarden; ‘anders waren zij niet wat zij zijn, de leiders der generatie zonder mannen’. Het ligt voor de hand dat de kwalificatie ‘man’ een problematisch wapen kan worden in de hand van iemand die zich graag overschreeuwt. In laatste instantie is de ‘mannelijkheid’ slechts een argument voor bothed, brutaliteit en zelfs vlegelachtigheid; daarom kan men Nietzsche juist op dit punt buitengewoon gemakkelijk misverstaan. De

soms krijgshaftige terminologie van zijn latere geschriften geeft een volkomen scheef beeld van de mens Nietzsche, als men haar niet voortdurend als tegenkant van zijn bijna precieus verfijnde persoonlijkheid laat uitkomen; ook de latere Nietzsche was niets minder dan een militaire figuur of een intellectuele Hitler. De boven geciteerde uitspraak uit de *Fröhliche Wissenschaft* heeft misschien een valse paradeklank wanneer men haar uit het verband licht; maar men behoeft slechts het boek 'Sanctus Januarius' van diezelfde *Fröhliche Wissenschaft* op te slaan, om voorgoed genezen te worden van iedere lust tot interpretatie naar de nationaal-socialistische kant. Trouwens, het mag voldoende bekend verondersteld worden dat Nietzsche over de Duitsers en met name over hun al te gemakkelijk antisemitisme enige dingen heeft gezegd, die voor geen misverstand vatbaar zijn. Dat de Duitsers hem niettemin toch misverstaan en ergo willen annexeren, dat zelfs de Hitlerianen deze hun antipode voor hun bruine hemd verantwoordelijk trachten te maken... dat bewijst slechts hoe licht ieder enthousiasme de gemiddelde Germaan benevelt, omdat hij ieder woord nu eenmaal per se op de wijze van *Deutschland, Deutschland, über Alles* wil zingen. Het enthousiasme van Nietzsche heeft niets goedkoops, maar is verleidelijk voor goedkope geesten; hij heeft oorlogstermen gebruikt en dat moet men tegenover Duitsers eigenlijk alleen doen, wanneer men het werkelijk over soldaten heeft...

Ik geloof, tegen de mening van Rudolf Thiel in, dat men Nietzsche onrecht doet door hem in de eerste plaats als 'man' en zelfs als 'hogere mens' te afficheren. Het zijn vrijwel alleen de epigonen van Nietzsche en de journalisten met de van Nietzsche afgekeken stijl, die zich op zijn profetische kant blind staren; of liever, onder de talloze profeten die er op aarde rondlopen en -liepen, is Nietzsche een van de weinigen bij wie de scepsis steeds duidelijk als fond van de enthousiaste zekerheid is gebleven; men doet zulke sceptische profeten tekort door hen al te enthousiast te vangen met hun eigen pro-

clamatie, men behoort hen met dezelfde sceptische geestdrift te bejegenen waarmee zij hun 'waarheden' bejegenden. Hieraan ontbreekt het nu Thiel in alle opzichten; hij gaat door dik en dun met Nietzsche mee, hij heeft hem tot afgod verheven en praat hem na, hij kauwt hem hier en daar zelfs bedenkelijk op zijn Duits uit. Voor het aforisme heeft Thiel niet het minste gevoel; in dat opzicht is hij zeker geen leerling van de meester die de Duitse taal ook voor niet-Duitsers leesbaar heeft gemaakt door de Franse 'esprit' ongedwongen op het Germaanse taaleigen te enten. Zijn boek is daarom zonder de intellectuele spanning die men van een essay van bijna 500 pagina's mag eisen; het zit vol scherpzinnige opmerkingen, het is zelfs bij gedeelten bepaald intelligent, maar het is voor alles zwaar, tienmaal langer dan het had kunnen zijn en (plaatselijk) vijfmaal lomper dan het had mógen zijn. De liefde voor Nietzsche heeft Thiel zo bedwelmend dat hij in het positieve kinderlijk afhankelijk van hem blijft; hij lijdt aan Nietzsche-ideosyncrasie, en omdat hij in Nietzsche speciaal de 'man' wil zien, vulgariseert hij hem soms bedenkelijk. Op deze wijze wordt op den duur het middel erger dan de kwaal; het wordt hoogst irriterend, telkens weer, of het nu Stefan George of Oswald Spengler geldt, Nietzsche als medicament tegen 'onmannelijkheid' te zien opduiken. Er is niets tegen dat men Nietzsche tot symbool kiest van een bepaalde mentaliteit, die men dan in dit geval als 'mannelijkheid' zou kunnen aanduiden; maar het is ongetwijfeld een zonde tegen de mens Nietzsche om hem bestendig als reclamebord te laten figureren. De apotheose die Thiels boek 'kroont' en die een verheerlijking van de 'hogere mens' moet geven, lijkt mij dan ook ge vulgariseerd en vrij onbeschaamd Nietzsche-plagiaat, dat zelfs niet door de trouwe aanhankelijkheid van de scholier kan worden gemotiveerd! Men bewijst de 'hogere mens' geen betere dienst dan door over hem in de allergematigste en zelfs in sceptische termen te spreken; de 'hogere mens' als affiche is iets weerzinwekkends en vooral, als de auteur de indruk maakt ten hoogste een schran-

dere kop te zijn! Ik noem het al een platitute, Nietzsche 'hellklar' te laten 'jubeln' (wat hij, volgens Thiel, in *Jenseits von Gut und Böse* zou doen); het is juist een van de onvergelykelijke kwaliteiten van Nietzsches stijl dat hij nooit tot zulke excessen overgaat (afgezien dan van *Also sprach Zarathustra*, waar de toon door de materie anders is); het is juist de grote vergissing van mensen als Rudolf Thiel, dat zij dit soort stijlbewegingen te *luid* reproduceren en daardoor *vergroven*. 'Was würden jene Menschen überhaupt von höheren Stimmungen wissen, wenn es nicht rauscherzeugende Mittel und idealistische Peitschenschläge gäbe' ...deze opmerking van Nietzsche zou men met enige kwaadwilligheid gemakkelijk tegen zijn epigoon Thiel kunnen uitspelen! En waar hij Thomas Mann bestrijdt, omdat deze Nietzsche zou hebben 'ontmand' door zijn ironie, daar krijgt men waarachtig heftige sympathie voor de ironicus en voelt de wens opkomen dat Rudolf Thiel zelf ietwat ironischer tegenover zijn eigen 'mannelijkheid' zou mogen staan!

Om zijn vulgariserende tendenties en zijn vele herkauwen kan ik dit boek met zijn vele kwaliteiten toch niet anders dan als een tweede-rangs-prestatie karakteriseren. Het is op zichzelf al een zwakheid om van zes 'niet-mannen' uit te gaan en tenslotte met geen andere eigen persoonlijkheid voor de dag te komen dan een 'Abklatsch' van Nietzsche; deze zes tegenstanders blijven mij toch stuk voor stuk, ook al zijn zij dan cultuurgevaren, meer waard dan Thiel, die teert op de ene helft van zijn profeet. Zelfs een Stefan George, die voor mij wel ongeveer het summum van belachelijkheid vertegenwoordigt met zijn comediantencultus van de Dichter, zelfs een Walter Rathenau, wiens voorliefde voor de 'geest' mij al even suspect voorkomt, zijn niet in staat mij in de noodzakelijkheid van een boek als dit te doen geloven; met al zijn schranderheid mist Thiel de originaliteit van de... man die iets nieuws te zeggen heeft en daaraan het recht kan ontleen over anderen in naam der 'mannelijkheid' de staf te breken.

Het onbeduidendste is het eerste essay, dat tegen Shaw;

men vindt Shaw's verdiensten en gebreken (die van elkaar niet zijn los te maken en samen het 'tweedehandsgenie' van Shaw vormen) oneindig suggestiever geanalyseerd in het bekende boek van Frank Harris. De aanval op Freud heeft veel meer belang, alleen wordt Thiels betoog hier aanzienlijk verzwakt door zijn neiging een compromis te vinden tussen attaqueren en romanceren; hij begint met het werk van Freud samen te vatten en tracht het pas daarna te vernietigen als een 'Selbstverrat der Wissenschaft'. De conclusie schijnt mij overigens onjuist; Freud heeft de wetenschap niet verraden, hij heeft haar consequenties getrokken en is daarom onaantastbaar als het type van de complete wetenschapsman; maar voor een zo suggestief woord als 'Selbstverrat' wijkt men terug. Wat Thiel verder over Rathenau zegt is, ondanks enorme romancerende wijdlopiegheid, te accepteren; het is echter de vraag of Rathenau hier als representant op zijn plaats is. De studie over Stefan George is zo lang dat men erin verdrinkt; wat Thiel op pag. 361 in drie regels zegt en waarop het ook neerkomt ('Georges edele houding is niet tragisch! Daarvoor zijn zijn overtuigingen te simpel en te onbewezen, daarvoor is zijn moed, de waarheid in het gezicht te zien, te gering'), herkauwt hij in niet minder dan zestig bladzijden zonder verder nieuwe gezichtspunten te openen. Het is werkelijk bijzonder merkwaardig om te constateren, hoe weinig scrupules dit soort auteurs inzake herhalingen heeft!

Met twee essays over Thomas Mann en Oswald Spengler sluit het boek. Ongetwijfeld is Mann Thiels meest geslaagde slachtoffer; in deze studie bewondert men bijna zonder voorbehoud de intelligentie van de schrijver, die hier werkelijk een gelijkwaardige partij tegenover Nietzsche opstelt: *Der Zauberberg* contra *Der Wille zur Macht*. En toch en toch... welk instinct zegt mij dat ook hier voor mij andere nuances de doorslag geven dan voor Thiel? Men luistere naar de slotzin die ik ditmaal in het Duits moet citeren:

'Kommen sie aber einst, die Schaffenden im Geist - dann

darf der simple Geistesritter Hans (Castorp) nicht in dem Zauberberg der grossen Ironie verweilen, dann ruft ihn seine höchste Pflicht, sein wahrer Lebensbefehl - zum Kampf'.

Op zulke parolen wil men toch onwillekeurig nog antwoorden met een spontaan: 'Heil Hitler!...'

NRC, 13 januari 1933

Geneviève Bianquis, Nietzsche ***Editions Rieder, Paris***

Over Nietzsche wordt, sedert Elisabeth Foerster-Nietzsche en Lou Andreas-Salomé, op een bepaalde manier geschreven; een manier die mij antipathiek is, hoewel men er niet veel positief kwaads van kan vertellen. Het is een soort van niet onverstandige heldenverering op verre afstand (ver, zelfs wat Nietzsches zuster Elisabeth betreft!), een soort niet dom reproduceren van zijn 'grote' gedachten, maar eigenlijk een tamelijk overbodig werk. Het uitgangspunt is foutief, omdat Nietzsche zelf met de meeste nadruk in zijn autobiografie *Ecce homo* meegedeeld heeft dat hij niet als held wenst te worden behandeld. Echter, voor een uitgebreider publiek is dit blijkbaar de enige manier; en zo werpt Nietzsche als heros permanent vele literaire vruchten af voor schrijvende dames of heren.

De stijl van Geneviève Bianquis onderscheidt zich in vrijwel niets van dit gangbare procédé; zij erkent trouwens zelf nogal eerlijk dat zij niet in staat zou zijn geweest haar boek te schrijven zonder het model van Nietzsches 'savant et profond interprète, M. Charles Andler', voor ogen te hebben gehad. Wij vinden hier dus het gewone wanbegrip dat nu eenmaal uit iedere heldenverering moet voortkomen. Zo ergert mevr. Bianquis zich natuurlijk aan *Ecce homo*, omdat Nietzsche zichzelf daarin boven Dante, Shakespeare, Goethe en de Veda's stelt; dit klopt niet met het ideaal van de (inwendig toch altijd bescheiden) heros. Men vindt bij haar voorts de nogal banale symbolische verklaring van Nietzsches krankzinnigheid, als zou hij zo ongeveer door zijn denkproblemen uit elkaar zijn gebarsten; een verklaring die (niet alleen medisch) onhoudbaar is, maar bij elke populaire Nietzsche-biografie weer opgeld doet. En bezweringen als deze dat Nietzsche 'au

fond' een musicus en een mysticus geweest is, geven het peil van dit geschriftje voldoende aan; het is gericht op een algemeen-ontwikkeld gehoor dat zich terloops ook eens op Nietzsche wil oriënteren.

Voor de tekst hoeft men het boekje niet te kopen. Maar het is bijzonder uitvoerig en goed geïllustreerd met portretten en facsimile's die men zelden bijeenziet; daarom alleen is het bezit ervan geenszins te versmaden.

NRC, 15 maart 1933

Mr. H.L.A. Visser, Nietzsche, de goede Europeaan
W.J. Thieme & Cie, 1933

Het is niet zo gemakkelijk te zeggen wat Nietzsche bedoeld heeft met de term 'gute Europäer', die in zijn latere werken herhaaldelijk voorkomt als een leuze; in zoverre (maar ook niet verder!) kan men het billijken dat Mr. Visser een heel boek aan dit probleem heeft gewijd. Als gewoonlijk bij Nietzsche is de term geen middel om een begrip eens en voor altijd vast te leggen; men moet in Nietzsche geen voorganger van Coudenhove Calergi zoeken; iedere bedoeling om rechtstreeks politiek, op de massa in te werken was hem vreemd, omdat hij zich van zijn eenzaamheid te zeer bewust bleef ook in zijn jazeggen tegen het leven. In de aforismen, die op de goede Europeaan betrekking hebben, vindt men meer autobiografie dan politiek, meer memoires dan vaag idealisme. Nietzsche projecteert in de goede Europeaan allereerst zichzelf: doodgezwegen in het verpolitiekt, burgerlijkzelfvoldane Duitsland van Bismarck, aangewezen op een 'vreemde' cultuur (de Franse), wier overrijpheid hij ondanks alle bewondering moest erkennen als een teken van bederf; een denker die geen echo vindt, een mens die zonder 'fond' moet bestaan, een decadent die de 'grote gezondheid' hervonden heeft door de decadentie moedig stuk te denken en tevergeefs uitzielt naar medemensen wier moed even groot zal zijn. Tegenover de slap-idealistische liefde voor de 'menschheid' ('gab es je noch ein scheusslicheres altes Weib unter allen alten Weibern?') stelt Nietzsche daarom een Europa dat één wordt, omdat het niet anders kan; en tegenover de onder Bismarck en zijn partijgangers zo populair geworden nationaliteitswaan stelt hij datzelfde Europa, dat te goed is voor de kortzichtige politiek der eendagsvliegen en voorbereid is door onpolitieke figu-

ren: Napoleon, Goethe, Beethoven, Stendhal, Heinrich Heine, Schopenhauer. Europa wordt één; het type van de Europeaan is bezig zich te vormen, en die ontwikkeling is niet tegen te houden door welke 'verlogene Rassenselbstbewunderung und Unzucht' ook; voorlopig alleen voelen de goede Europeanen zich in hun eigen werelddeel ballingen zonder vaderland, omdat zij bij de 'nationale bloedvergiftiging' niet willen applaudisseren. Maar zij bespeuren overal de tekenen...

Men ziet dat Nietzsches Europeanisme bijzonder actueel is, nu Adolf Hitler het uit ressentiment geboren rassensprookje weer heeft doen herleven. Men kan niet genoeg herhalen dat Nietzsche, de psycholoog van het rassenvraagstuk par excellence, voor alles Europeaan-naarde-geest is geworden door zijn langzaam gegroeide, maar daarom juist diep gewortelde aversie van de Duitse halfbeschaving, die het rassenprobleem *nodig had* (en *heeft*) als surrogaat voor een reëel cultuurideaal en de realiteit van een genivelleerd, verdemocratiseerd Europa niet aandurfde (en durft). Nietzsche daarentegen is in zijn Europeanisme uiterst reëel; de toekomstige Europeaan, leert hij in *Jenseits von Gut und Böse*, zal niet het ideaalwezen zijn dat door de menselijkheidsapostelen wordt gepredikt, maar een bruikbaar kuddedier, zeer middelmatig en zeer veelzijdig, *maar juist daarom de beste basis voor een hoger, tyrannieker mensentype!* Niet het plebejische rassenprimaat van een Hitler wordt hier de lezer voorgehouden, noch een lieve Pan-Europa-droom; neen, de *décadence* is voorwaarde voor de 'Übermensch', de verfijning tot het uiterste, de moed tot het raffinement gaat aan de nieuwe gezondheid vooraf! Nietzsche wil de 'goede Europeaan', maar hij wil hem als doorgangsstadium, niet als boeddhistisch eindstadium; hij aanvaardt alle consequenties der *décadence*, omdat zonder haar geen sterker mensentype kan ontstaan.

Dit alles is de veralgemening van Nietzsches persoonlijke ervaringen; zijn Europeanisme heeft zijn oorsprong in de 'chronique scandaleuse' van zijn persoonlijk leven, dat de

wonderlijke vermenging is van raffinement en verachting voor het geraffineerde kuddedier; over de 'goede Europeaan' van Nietzsche is dus moeilijk te schrijven, tenzij men uit eigen ervaring weet waarop die en voor de idealist en voor de politicus zo onbegrijpelijke vermenging van elementen berust; het boek van Mr. Visser had dus uit moeten gaan van de gehele mens Nietzsche en van de verhouding *décadence*-gezondheid, die voor de beoordeling van zijn werken de sleutel geeft.

In plaats daarvan levert men ons een abominabel gestyleerd en slordig samengeflanst excerpt van Nietzsches werken, bijeengehouden door wat lukraak opgediepte notities van Mr. Visser zelf; iets, dat men het best op zijn Nietzscheaans zou kunnen betitelen als 'Nietzsche-Philosophie als zurückgetretenes Mittagessen'. Men vraagt zich af waarom de heer Visser nu juist Nietzsche heeft uitgezocht voor zijn kinderlijke spelen; hij had even goed, of even slecht, Kant kunnen nemen, of Prof. Casimir; aan hen had hij ongetwijfeld minder bedorven. Als iemand uit dit boek Nietzsche zou willen leren kennen, zou hij waarschijnlijk de indruk krijgen met een lichtelijk overdrijvende, erg tweeslachtige praatvaar te doen te hebben, die allerlei dingen heeft beweerd om ze ergens anders weer half en half te verloochenen; maar dit is niet de schuld van Nietzsche, doch van Mr. H.L.A. Visser, die er prijs op heeft gesteld een meesterlijke aforismenstijl zolang met zijn filosofisch hakmes te bewerken, tot sfeer en toon geheel verloren gingen en een kaal, onzinnig geraamte overbleef. Filosofie schijnt voor de heer Visser c.s. een spelletje met woorden te zijn, een kruip-door-sluipdoor, waarvoor bepaalde handigheden vereist zijn; de heer Visser mist daarbij ook nog de handigheid... Dat zijn boek geheel mislukt is zal daarom niemand bijzonder verbazen. Welk contact bestaat er tussen Nietzsche en Visser? Niets anders dan het contact van woorden en nog eens woorden; het misverstand daarbij is dat de heer Visser meent Nietzsche te hebben gevangen, als hij hem zo ongeveer uit zijn verband heeft geciteerd of nageschreven.

Men zou dit boek van pagina tot pagina kunnen weerleggen; maar het komt mij voor dat ik daartoe kolommen van een dagblad niet misbruiken mag, omdat het hele geschrift één groteske vergissing is. Dat blijkt al ten duidelijkste uit de stijl waarin het, ik mag niet zeggen geschreven... waarin het vervaardigd is; het is de rommelstijl van de denkchaos, waarin zelfs de schrijver van de beruchte stijloefeningen voor het middelbaar onderwijs stijlfouten zal ontdekken, domme, dikke stijlfouten, zoals die door kinderen niet eens worden gemaakt; wie heeft het nu over 'openrukking van kloven', 'mensen die te *omvangrijk* zijn om in enig soort vaderlandsliefde genoeg te vinden', 'de half-goed lezer', 'de koenste zinnebeelding', om maar iets te noemen! Zo iemand *moet* wel over Nietzsche spreken als 'onze denker' (!), 'nieuwgierig tot cynisme, logicus bijna tot afkeer, raadselvader en sfinxvriend', en zich telkens ergeren aan zijn 'mateloosheid' en zijn 'overdriving'; of zulke bêtises schrijven:

'Zeer bijzonder staat Stendhals moedige, soms overmoedige denkwijze - ondanks mindere opofferingsgezindheid en meerdere voorkeur van genot boven scheppingsdrang - bij Nietzsche in de pas.' 'Die echte Europeaanse gezindheid van ondanks alles niet bij de pakken neerzitten, maar aanpakken, is die van Nietzsche.' 'Om vooruit te komen hebben we te zien op welk punt der schaal van mogelijke egoïsmes (ik-mensheid) we staan.' Etc., etc.

Wat men na lezing van Mr Vissers boek van Nietzsches Europeanisme ziet is nihil. Alle desbetreffende citaten worden ijverig bijeengebracht, maar ieder spoor van persoonlijke interpretatie ontbreekt; in hakkelige, hobbende zinnen sukkelt de schrijver naar het einde, dat door de meeste lezers wel niet zal worden gehaald. Het is jammer van het onderwerp (en vandaar ook deze uitvoerige bespreking van een werk dat nauwelijks zoveel aandacht verdient); want ieder die de 'goede Europeaan', los van sentimentaliteit en politieke manoeuvres, als een realiteit in zichzelf heeft ervaren, zou juist *nu* een intel-

ligent geschreven geschiedenis van de onsentimenteelste en onpolitiekste profeet van europeanisme als een welkome verschijning hebben begroet.

NRC, 30 april 1933

Alfred Döblin, Unser Dasein
S. Fischer Verlag, Berlijn 1933

Een van de romans van Döblin heet *Giganten*; dat is een titel die in de eerste plaats bij de afmetingen van zijn boeken past. Het in Nederland zeer bekende *Berlin Alexanderplatz* heeft een respectabel formaat, deze laatste bespiegelingen van dezelfde schrijver hebben het al niet minder. Döblin behoort zeer zeker niet tot die superieure auteurs die met een minimum aan woorden maximaal veel weten uit te drukken; integendeel, hij drukt, als essayist tenminste en in dit boek *Unser Dasein*, al buitensporig weinig uit met exorbitant veel woorden. Ik kan niet nalaten telkens dit schrijverschap te vergelijken met dat van wijlen Querido ten onzent, al wint Döblin het dan natuurlijk en al zijn Mooie Karel uit de Jordaan en Franz Biberkopf van de Alexanderplatz ook niet rechtstreeks aan elkaar verwant; Querido en Döblin hebben beiden deze uiterst karakteristieke eigenschap gemeen dat zij alle eerbied voor vermoeidheid bij de lezer missen. Het schijnt bij geen van beiden ooit te zijn opgekomen dat men zijn publiek kan afbeulen, als het tenminste zelf niet verstandig genoeg is om tijdig op te houden met de lectuur; wat Querido vooral door woordstapelingen bereikte, benadert Döblin door zijn even vermoeiend 'simultaneïsme' (in *Berlin Alexanderplatz*) en door een waarlijk onuitputtelijke herhaling van dezelfde motieven en tegenmotieven (in *Unser Dasein*). Evenals Querido is Döblin dus een zeer slecht essayist; hij weet van geen zelfbeperking en heeft eenvoudig geen zintuig voor de waarde van het aphorisme of het aphoristische. De verwardheid, vaagheid en vulgariteit van 476 pagina's compres gedrukt betoog moeten dan maar worden goedgeemaakt door woordverdubbelingen en verdrie-, vier-, vijfvoudingen van aperçu's, die nog niet eens een bijzonder origineel figuur gemaakt zouden hebben, als ze in bescheiden enkelvoudigheid wa-

ren aangediend. Men ziet hier een lyricus aan het werk die aan het denken is geslagen en ook niet van plan is er voorlopig mee op te houden; de beelden rollen over elkaar heen, de ideeën al niet anders, en uit het geheel wordt een vormloze massa, waaraan men geen goede herinneringen behoudt. Bovendien heeft Döblin nog een queridoiaanse neiging: hij lucht namelijk met voorliefde zijn kennis van feiten op allerlei gebied en bespaart ons geen onderdeel van zijn kosmische algemene ontwikkeling, zonder dat men ervan overtuigd raakt dat deze parade noodzakelijk is voor het ontvouwen van Döblins ideeën; wij zweven tussen de sterren door, worden op een lezing over licht en warmte getraceerd en worden van tijd tot tijd op de nodige 'krachten' en 'Prinzipien' onthaald, terwijl wij geduldig maar tevergeefs wachten op de openbaring van Döblins persoonlijkheid. Soms slaat de toon plotseling om in het berlinalalexanderplatzige, als om te bewijzen dat de romanschrijver Döblin ook nog op de loer ligt; maar de grondtoon blijft toch verward-filosofisch en het tempo moordend traag. Voor de wijze waarop Döblin met gedachten omgaat heeft de Hollander een goed woord: 'uitmelken'.

Dit boek stelt nog teleur, zelfs als men er weinig van verwacht. Het is eigenlijk onleesbaar en het geeft ook op de gebieden waarvan men zou denken dat ze nog het meest iets voor Döblin waren (de kunst, het Jodenvraagstuk) slechts omslachtige en nietszeggende gemeenplaatsen; want gemeenplaatsen blijven gemeenplaatsen, ook al herhaalt men ze nog zo vaak en al baadt men ze in lyriek. Het wil mij voorkomen dat dit genre gemengd mystisch-literair-filosofisch-wetenschappelijke lectuur zonder dat iemand zich benadeeld zou voelen verbrand zou kunnen worden; alleen gunt men het genoeg van het vuurtjesstoken niet aan de nationaal-socialistische en antisemitische studenten, die Döblin geen lesje behoeven te geven in gedisciplineerd denken en geserreerd schrijven.

NRC, 13 juli 1933

**Des deutschen Dichters Sendung in der Gegenwart,
herausgegeben von Heinz Kindermann
*Philip Reclam, Leipzig 1933***

Men kan de geringst mogelijke sympathie hebben voor z.g. collectieve ideologieën en toch een zeker respect bewaren voor hun elan; getuige de Russische filmkunst, die, hoe volstrekt haar vertegenwoordigers zich ook achter het collectieve ideaal mochten scharen, niettemin het gevarieerde getuigenis werd van een aantal bijzondere persoonlijkheden: Eisenstein, Pudowkin. Hoe rhetorisch, hoe onnozel zelfs men hun doelstelling ook moge vinden, zij overtuigen door de middelen van hun stijl althans ons primitieve gevoel voor originele kracht; de eerste Russische films hadden iets van die barbaarse originaliteit, waarvoor ook de tegenstander een ogenblik stilstaat, omdat het nieuwe accent hem tot afrekenen dwingt, in de eerste plaats met zichzelf; tegenover Eisensteins oudere, 'negatieve' films, *Staking* en *Potemkin* (niet tegenover zijn latere, mooiere, voor de nieuwbakken sowjet-bourgeoisie geparfumeerde *Generale lijn!*) moest men adem scheppen en zijn verhouding tot dit merkwaardige stijlgevoel van een revolutionnair element met enig geweld bepalen; het kostte moeite, aanvankelijk, voet bij stuk te houden, zich niet aesthetisch te laten inpalmen door een collectief sentiment dat men met zijn critiek moest afwijzen als fraseologie van een betrekkelijk goedkope kwaliteit.

Niets van dat alles ondergaat men tegenover een der eerste monumenten van het andere collectieve sentiment-vande-dag, het nationaal-socialisme; te weten een verzameling apostolische meningen van een dertigtal Duitse dichters, uitgegeven door Hochschulprofessor Dr Heinz Kindermann in een alleronaangenaamst gothisch lettertype. (Men mag vermoeden dat het in het Derde Rijk uit zal zijn met het Latijnse schrift en dat wij dus onze ogen weer zullen moeten trainen op middeleeuwse monnikentekens

- alles terwille van de autarkie.) Misschien is de nationaal-socialistische omwenteling nog in een zo voorlopig stadium dat de eigenlijke culturele opbloei nog komen moet; dit staat in ieder geval voor mij vast, dat in deze bloemlezing vol van de akeligste frasen geen schijn van welke opbloei ook te ontdekken valt. Men heeft gezegd dat het nationaal-socialisme 'die rabiāt gewordenen Kleinbürger' ideologisch representeert; en inderdaad, dit boek bevestigt zulk een hypothese in de meest complete vorm. Moet deze verzameling verwarde, grootsprakige, maar voor alles aandoenlijk 'weltfremde' provincialen soms in de plaats treden voor *Der Zauberberg* van Thomas Mann en zelfs voor *Berlin Alexanderplatz* van Döblin? Dan is het met de geestelijke leiders der revolutie droevig gesteld en kan men niet anders dan zijn gezicht verhullen over zoveel naïeve dikdoenerij. Meer dan de helft van deze dichters heft een wraaklitanie aan tegen de (nu geëmigreerde) 'Literaten' die het nationale gevoel hebben gekrenkt, het 'volk' hebben beledigd, de hoge roeping van de dichter door het slijk der psychoanalyse hebben gesleurd; maar wat zij ervoor in de plaats stellen, is alleen maar geschikt om aanstonds bij een zachtzinnige aanval dier psycho-analyse de laatste adem uit te blazen. Men krijgt sterk de indruk dat een aantal tweede- en derderangskrachten van de situatie profiteert om zich als de S.A. en S.S. der literatuur naar voren te dringen; nooit was de kans schoner dan nu, nooit had het Duitse provincialisme minder tegenstanders; de publicatie van dit document geniet de bescherming der regering, met name van staatscommissaris Hinkel, die een korte en zeer nietszeggende inleiding heeft geleverd (in 'mutigen und kraftvollen Worten', zegt het prospectus, maar het ontgaat mij waarom voor zulk een literair bierpraatje moed nodig is). De medewerkers zijn tussen de zestig en twintig jaar, zodat men dus bezwaarlijk kan beweren dat Dr Kindermann de eenheid in de leeftijd heeft gezocht; maar zij trachten het verschil in jaren dan ook ijverig te verbergen door een verbluffende eenheid in romantische, conformistische en

rhetorische woordenpraal ten toon te spreiden; zo wordt de grijsaard weer kind en het kind oud voor zijn tijd.

Als volwaardig document van de twintigste-eeuwse mens komt deze bundel volgens mijn mening niet in aanmerking. Al te duidelijk moet de klok worden teruggezet, moet het Europees bewustzijn, dat ook in Duitsland begon door te dringen, worden uitgeroeid om vervangen te worden door de romantiek van het 'volk'. Een van de weinige medewerkers die het nog tot behoorlijke argumenten weet te brengen (al worden ze voorgedragen in een jammerlijk quasi-filosofisch jargon), de dichter E.G. Kolbenheyer, definieert aldus: 'Een volk is een boven-individuele levenseenheid, die zich van het ruimere levensgebied van dat der soort "mensheid" onderscheidt, doordat zij voor het individu juist nog direct te beleven is. Mensheid daarentegen kan door het individu niet direct worden beleefd.' Deze tegenstelling van 'volk' en 'mensheid' (waarbij de aandelen van het 'volk' speculatief worden opgedreven) bepaalt de houding van vrijwel al deze 'gezonden' Duitse dichters; zij spelen het volk *tegen* de mensheid uit, door het als mythe te vergoddelen, met zijn taal, met zijn 'bloed', met zijn z.g. 'wirkliche ursprüngliche Lebenseinheit'; in plaats van het liberalisme en de 'unheilvollen Grundsätze der französischen Revolution' moet het beeld van de moederaarde en de blijvende gebondenheid daaraan weer worden vereerd. Reeds hier zou de psychoanalyse en iedere psychologie überhaupt gemakkelijk werk hebben. Het 'volk', zoals deze nationaal-georiënteerde Duitsers het willen, heeft niets meer te maken met het zeer menselijke gevoel voor eigen bodem en eigen landaard; het is een romantische fata morgana en tevens de hysterisch bejubelde compensatie voor individuele minderwaardigheidsgevoelens, waaraan iedere reële grondslag ontbreekt. 'Es ist keinem andern Volk der Welt so schwer gemacht wie dem deutschen': die martelaarsachtige uitspraak van een andere medewerker, Franz Schauwecker, bewijst zonder verdere commentaar, waarom de nationale hysterie juist in Duitsland een zo wonderbaarlijk

groot publiek kon vinden. Het is zeer de vraag of men slechts terug moet gaan tot de vrede van Versailles om de oorsprong van dit specifiek Duitse minderwaardigheidsgevoel op te sporen; soms meent men, terwijl men deze bloemlezing bestudeert, in de tijd van Metternich en de Heilige Alliantie te leven. De onwerkelijkheid der hier vertegenwoordigde romantiek, de bombast der quasi-diepe en quasi-geestelijke termen, de gemakkelijke speculaties met begrippen, waarvoor andere volken op zijn minst duizelen, het zwelgen in de 'gottgewollten Entfaltung dieses deutschen Volkes inmitten Europas' (Kindermann) verraden meer van de impasse, waarin dit land is geraakt, dan alle fraaie theorieën die de medewerkers ons voorzetten; die impasse kan onmogelijk van 1918 alleen dateren, zij was trouwens Goethe al bekend, toen hij zich met Eckermann over de barbarie der Duitsers onderhield. Eer deze mensen geleerd zullen hebben dat een nationaal bewustzijn en een Europees bewustzijn volstrekt geen tegenstellingen behoeven te zijn, en dat men nationaal kan voelen zonder hysterie, zal er heel wat water door de Rijn moeten lopen.

Waar de romantiek van het 'volk' en zijn attributen overheerst, daar is geen plaats voor de persoonlijkheid en de vrijheid. Dit moeten ook de dertig poëten van dit boek erkennen, al draaien zij om die waarheid heen. 'Vrijheid,' zegt Wilhelm Schäfer, 'is niet mogen doen, wat men zou willen, zoals de eeuw van het liberalisme meende, maar: willen doen, wat men moet!' Men kan zich zo voorstellen dat de tegenwoordige autoriteiten in Duitsland met een dusdanige definitie volkomen vrede hebben; en inderdaad, een vrijheidsbegrip van dit kaliber is even machteloos als een gemillimeterde Simson. De heer Kolbenheyer wringt zich in allerlei bochten om een 'Freiheit der Schaffensbedingungen' van een 'Freiheit der Schaffenswirkung' te onderscheiden, om aldus eierdansend nog een restje respect voor de persoonlijkheid uit de nationale roes te redden zonder overigens de saamhorige stemming te verstoren; want het volk is voor de heer Kolbenheyer a

priori 'das Überindividuelle', waaraan het individu steeds onderdanig moet blijven (op straffe van emigratie, zou men er aan toe willen voegen). Al deze hulpeloze pogingen om nog een en ander van de intellectuele inboedel te redden, vormen voor zijn gevoel het meest tragische element van dit boek; men zou, zij het en passant, ook nog een individu willen zijn, en men waagt zich aan de duisterste scholastiek om de twee dromen te combineren. Alsof men vrijheid en persoonlijkheid kon bezitten als een onschadelijke curiositeit!

Geen enkele indruk à la Potemkin neemt men dus van dit eerste défilé der nationaal-socialistische schrijvers mee, eer een herinnering aan dingen die men lang dood had gewaand. Zal op zulk een romantische, bijna spookachtige herleving niet noodzakelijkerwijze een fatale douche moeten volgen?

NRC, 25 augustus 1933

**Het boek van de Rijkswever: Oswald Spengler, *Jahre der Entscheidung*
C.H. Beck, München 1933**

Menigeen heeft ongetwijfeld met enige spanning het nieuwe boek van de auteur van *Der Untergang des Abendlandes*, dat al lang op komst heette te zijn, tegemoet gezien. Niet alleen toch dat de denker Spengler altijd de kunst verstaan heeft zich met een min of meer geheimzinnige sfeer te omgeven; maar ditmaal was de omstandigheid dat inmiddels het Derde Rijk het ook door Spengler verafschuwde tweede had vervangen, een onberekenbare factor. Men kan immers bezwaarlijk ontkennen (en Prof. Huizinga heeft het ten onzent in een scherpzinnig *Gids*-artikel duidelijk genoeg met kleine, ironische feiten aangetoond), dat er in Spengler iets steekt van de charlatan, om der wille van zijn geniale, profetische beelden zag hij nooit op een onnauwkeurigheid meer of minder. De voornaamste vraag die men zich in afwachting van het aangekondigde werk stellen mocht was derhalve: hoe zal de historicus, profeet en fatalist Spengler, met zijn bijzondere gaven en met zijn charlatanerie, reageren op de nationaal-socialistische theoretici met hun rassendogma's en nationaliteitsprincipes? En een tweede, minder principiële, maar in de gegeven omstandigheden niet minder actuele vraag: zal Spenglers boek, indien het ketterijen verkondigt, met de werken van Hegemann en Ludwig op de index worden gebracht en zo nodig nog eens plechtig verbrand?

Men kon dus verrassingen verwachten; dat echter de verrassing zo sensationeel zou zijn als zij is, had misschien niemand verwacht. Het juist van de pers gekomen *Jahre der Entscheidung* is n.l. niet meer of minder dan een scherpe aanval op het nationaal-socialisme; een aanval zo scherp dat men er zich ten zeerste over verbaast dat over een verbod nog niets bekend is. Aan een plotseling in-

voeren der persvrijheid kan men moeilijk denken, in een land waar men wegens klachten over het verhogen van de boterprijs voor een paar dagen naar een concentratiekamp kan worden gezonden, aan het toestaan van 'welwillende critiek' nog minder, want de critiek van Spengler is verre van welwillend en ondanks de diplomatiek ingehouden toon, volstrekt vijandig aan het wezen en de doelstelling van het nieuwe regime. Stuk voor stuk worden in *Jahre der Entscheidung* de projecten van het Derde Rijk getoetst aan Spenglers historische interpretatie van het cultuurverloop en, na zonder genade doorlicht te zijn, eveneens zonder genade afgebroken. Wij staan hier dus voor een zeer curieuze kwestie, die niet minder curieus wordt omdat Spengler zijn boek inleidt met enige hartelijke verwensingen aan het adres van de verdwenen republiek van Weimar. 'Ik heb de smerige revolutie (die schmutzige Revolution) van 1919 van de eerste dag af gehaat... Alles wat ik sedertdien over politiek schreef was tegen de machten gericht die zich op de berg van onze ellende en ons ongeluk met behulp van onze vijanden hadden gevestigd.' Etc. etc. Deze verwensingen zijn niet bijzonder origineel en niet bijzonder voornaam; als het daarbij was gebleven had het nationaal-socialisme zich van deze hooghartige filosoof niets behoeven aan te trekken, omdat hij één in het koor van velen zou zijn geweest; maar het blijft er allerminst bij. De voorlopige complimenten voor de nationale revolutie van maart 1933 blijken spoedig slechts gediend te hebben om haar des te scherper de waarheid te zeggen. Niemand trouwens zou van Spengler een verdediging der democratie of het marxisme hebben verwacht; althans wie zijn *Preussentum und Sozialismus* gelezen heeft, zal zich dienomtrent geen illusie hebben gemaakt.

Het feit dat Spengler in zijn afkeer van de constitutie van Weimar en de met haar verbonden sfeer de natuurlijke bondgenoot van Hitler is, verhoogt (en daarop komt het in dezen aan) de betekenis van zijn critiek op diezelfde Hitler enorm. Hier is nu eens niet van een 'verrader' als Tho-

mas Mann of een 'Lügenjude' als Ludwig aan het woord; hier spreekt de zuiver-Pruisische mentaliteit, aan wier 'rasechtheid' men bezwaarlijk zou kunnen twijfelen. Bovendien: het ganse boek is een apologie van de 'Führer' en het leiderschap, zoals Spengler dat ziet; een boek dus, waarvan ook het nationaal-socialisme kan zeggen dat het volkomen in de geest des tijds is. Welnu, de eerste verrassing is dat in dit boek de naam Hitler niet voorkomt! De man die men in het tegenwoordige Duitsland beschouwt als de van God gezonden heerser wordt door Oswald Spengler (achteloos?) verzwegen, alsof hij niet bestond; zijn evangelie, *Mein Kampf*, niet de moeite van een citaat of een polemieek waardig gekeurd. Dit symptoom is op zichzelf al tekenend genoeg, temeer daar Mussolini gekarakteriseerd wordt als een 'Herrenmensch wie die Kondottieri der Renaissance' en ook... Lenin genoemd wordt als een figuur van de eerste rang! Men zoekt na al deze kwalificaties ijverig de naam van de *Duitse* 'Herrenmensch', maar alle zoeken is vergeefs...

Maar voor hen die hier nog het toeval aan het werk mochten zien, komen verrassingen van ander gehalte. Onmiddellijk na de complimenten zet Spenglers critiek op de 'revolutie' van 1933 in. Die revolutie 'was geen overwinning, want de tegenstanders ontbraken'. 'Ik zie tot mijn ongenoegen dat zij dagelijks met zoveel lawaai gevierd wordt...' Verder, bij een vergelijking met de Franse revolutie: 'Elementen komen aan de macht die het genieten van de macht als resultaat beschouwen en de toestand die slechts voor ogenblikken te verdragen is zouden willen bestendigen. Juiste gedachten worden door fanatici tot in het onzinnige opgejaagd. Wat als beginstadium grote dingen beloofde eindigt in tragedie of comédie.' 'Duitsland is in gevaar... De overwinning van maart was te gemakkelijk om de overwinnaars omtrent de omvang van het gevaar, zijn oorsprong en zijn duur, de ogen te openen.' Wie dit alles nog als onschadelijke retoriek zou willen beschouwen, moet niet verzuimen verder te lezen; er komen nadere preciseringen. Reeds op pag. 3 laat Spengler

zich verachtend uit over 'arische Wunschbilder vom Sacrum Imperium, Sowjetstaat oder Dritten Reich'. Ik noteer: Sowjetstaat of Derde Rijk! Alleen de geringschattende toon van dit 'of' spreekt boekdelen. 'De nationaal-socialisten geloven zonder en tegen de wereld hun plannen te volvoeren (fertig zu werden) en hun luchtkastelen te kunnen bouwen.' Luchtkastelen! Excusez du peu; waar is het concentratiekamp? Maar het is slechts een begin. Met al de Pruisische haat waarover hij beschikt richt Spengler zich tegen de 'eeuwige jongelingen', 'door uniformen en onderscheidingstekenen in geestdrift gebracht en met het fanatische geloof aan een of andere theorie bezielde'; 'zij voelen zich slechts in massa, omdat zij daar het drukkende gevoel van hun zwakheid verdoven kunnen, terwijl zij zich verveelvoudigen. En dat noemen zij overwinning op het individualisme.'

Wat hier met een voor het huidige Duitsland ongehoorde durf wordt gezegd, is (men zal het reeds vermoed hebben, als men het vroegere werk van Spengler kent) de consequentie van zijn op Nietzsche gefundeerde 'Herrenmoral'; de mentaliteit van Spengler is Nietzscheanisme dat stram is gaan staan. Wat blijkt nu uit dit boek? Dat Spengler het nationaal-socialisme beschouwt als een der vele vormen van 'slavenmoraal', en dat hij volstrekt niet geneigd is zulks te verdoezelen. Als men verder leest ziet men dat Spengler (krachtens zijn reeds meer dan tien jaar geleden verkondigde theorie van het parallel verloop der culturen) de periode waarin wij thans leven gelijkstelt met dat ontwikkelingsmoment van het Romeinse Rijk dat voorafgaat aan de komst van Caesar. Hoe aangenaam zou het Hitler niet geweest zijn, wanneer hij in Spenglers geschiedconceptie de rol van Caesar had mogen spelen! Maar helaas, hoewel hij nergens genoemd wordt, geeft Spengler hem niet onduidelijk te verstaan dat hij het hoogste tot een moderne Catilina zou kunnen brengen. Wat hem ontbreekt is de 'caesarische scepsis en mensenverachting'; zijn S.A. en S.S. worden (onder de naam 'partijmilitie') vergeleken met de 'benden van Clodius en Mi-

lo'; en van het fascisme wordt zonder omslag gezegd dat het zich uit de massa's der steden heeft ontwikkeld 'als massapartij met lawaaiige agitatie en massaredevoeringen'. De totale staat is een 'international modewoord' en het is 'de kinderziekte van alle revoluties aan een zegevierende eenheid te geloven'; de autarkie is 'het laatste, wanhopige middel der doodzieke Nationalwirschaften'; het anti-individualisme van de dag is de 'apotheose van het kuddegevoel'! De antisemieten wordt het volgende te verstaan gegeven: 'Wie teveel over ras spreekt, die heeft geen ras meer. Het komt niet op het zuivere, maar op het sterke ras aan dat een volk in zich heeft'. 'Rassenzuiverheid is een grotesk woord': dit verkondigt Spengler in een land waar men onderzocht wordt op zijn al dan niet arische grootvader.

Deze reeks van ondubbelzinnige beschuldigingen aan het adres van het Derde Rijk zou te complementeren zijn; maar hier zij volstaan met de vermelding van het culminatiepunt, Spenglers openlijke ontmaskering van het 'Führertum', zoals dat in de verhitte verbeelding van de mode-demagogen tegenwoordig pleegt voor te komen. Dat hij ook hier weer de naam Hitler niet noemt en zich bepaalt tot Primo de Rivera, d'Annunzio en Ludendorff, terwijl overal door de regels heen te lezen valt dat de ware attaque de schrijver van *Mein Kampf* geldt, is een bewijs te over voor de directheid van dit roffelvuur. 'Alle revolutionnaires zijn verstoken van humor - daaraan falen zij allen. Kleine eigenzinnigheid en gebrek aan humor - dat is de definitie van het fanatisme. Dat *leiderschap, autoriteit, respect en 'socialisme' elkaar uitsluiten*, werd hun in het geheel niet bewust.' 'Hysterie van programma's en idealen', 'geschreeuw tegen het individualisme' van kleine individuen zonder talent en zonder diepte: dat is volgens Spengler het 'Führertum' waarop men prat gaat. De aristocraat Spengler neemt op deze bladzijden zo weinig een blad voor de mond dat men telkens weer verstomd staat; alles wat de nationaal-socialistische autoriteiten en de massa waarop zij steunen zou kunnen misleiden en vleien,

ontbreekt; de gedurfde analyse is hier tegelijk verwoede aanklacht, geformuleerd met de hoogmoed van de filosoof-geworden officier. De officier, de militair van beroep is het die hier de weg wijst naar net enige leiderschap dat waarde voor hem heeft: dat van de leger-dictator. Als steeds vergelijkend met de overeenkomstige fase van de antieke cultuur decreteert Spengler: 'Legers en niet partijen zijn de toekomstige vorm van macht'; en lijnrecht tegen de dienstplicht-idealen der nationaal-socialisten in definieert hij de legers van de toekomst als beroepslegers, verknocht aan hun Caesar. In de negentiende eeuw waren, temidden van het getier van liberalen en marxisten, de legers, en met name de officieren de dragers van de voorname tradities; in de toekomst zullen zij overal de grote beslissingen brengen.

Over deze theorie kan men lang discussiëren, maar die discussie is hier niet aan de orde. Van belang is in dit verband dat Spenglers beschouwingen uitlopen op een apologie van de Rijksweer, het uitmuntend gedrilde beroepsleger van Europa, dat de nationaal-socialisten willen vervangen door een volksleger met de door Spengler verachte dienstplicht. Ook het woord 'Rijksweer' wordt niet genoemd, maar de tendentie is onmiskenbaar. *Jahre der Entscheidung* is het boek van de Rijksweer par excellence; en men vraagt zich na lezing af of en in hoeverre de autoriteiten van het beroepsleger achter de publicatie van dit betoog staan, dat het hitleriaanse regime openlijk aanklaagt met een vrijmoedigheid die zelfs een botte censuur nauwelijks kan zijn ontgaan.

NRC, 20 september 1933

**Rudolf G. Binding, Die Spiegelgespräche; Deutsche Jugend vor den Toten des Krieges; Grösse der Natur
Rütten & Loenig, Frankfurt a.M. 1933**

Nog altijd herinner ik mij het ogenblik waarop een bewoner van het Tweede Rijk mij na een gesprek over literatuur in het algemeen en de Duitse in het bijzonder een boekje ter hand stelde, met de mededeling dat dit nu het hoogste en edelste van de Duitse geest vertegenwoordigde. Ik aanvaardde het niet zonder ongerustheid, want het snoezige bandje droeg twee blauwe sterren en vier symmetrisch geordende palmtakjes, benevens de titel: *Unsterblichkeit*, Rudolf G. Binding. Van de inhoud is mij inderdaad niets bijgebleven dan een weeë smaak in de mond; het ging, meen ik, over een vliegerofficier en de auteur had zich ingespannen om zo 'schoon' mogelijk te schrijven.

Nu er een nieuwe en rijke oogst van dezelfde Binding binnenloopt, moet ik mij concreter uitdrukken. De schrijver Rudolf G. Binding behoort tot dezulken die hun eigenlijke roeping hebben misgelopen; men zou zich hem n.l. nergens beter geplaatst kunnen voorstellen dan in een Hoge Positie (laat ons zeggen: in een directeurspositie) aan een engroshandel in parfumerieën. Opzettelijk schrijf ik hier Hoog met een hoofdletter, omdat ik anders de heer Binding te tekort zou doen; hij zelf heeft een werkelijk onlesbare, edoch beschaafde dorst naar het Mysterieuze, dat bij hem qua talis het Hogere vertegenwoordigt; hij zou werkelijk niet onderdoen voor Plato, wiens wereld der Ideeën zeer aan de zijne verwant is, ware het niet dat hij steeds die kapperslucht bij het binnentreden in welk vertrek ook met zich meebracht. Kortom, de heer Rudolf G. Binding behoort de kapper onder de Platonici of de Platonische kapper genoemd te worden. Zijn plechtige, gedragen stijl ademt *Un idéal rêvé*, zijn natuurbild *Lotion Soir de Paris*, zijn filosofie Houbigant; wat men bij Plato

als 'harmonie' zou betitelen verschijnt bij Binding (om zijn eigen woorden te gebruiken) als 'liebenswürdige Korrektheit'.

In de *Spiegelgespräche* treffen wij de heer Binding in diepzinnige dialogen met een schone vrouw aan; een soort Greta Garbo, dunkt mij, maar in het Germaans getransponeerd. De dialogen gaan over alles en nog wat, maar de spiegel speelt steeds een rol; Binding en zijn partnerin blijven echter bestendig 'korrekt', en slechts eenmaal vergeet mevrouw zich door een platonische zoen op Bindings lippen te plaatsen. Het is daarbij volstrekt gebleven, bezweert ons Binding, en de vrouw biedt trouwens dadelijk haar excuses aan: 'Manchmal verfällt man doch dem Spontanen - auch eine deutsche Frau, sagte sie.' Wij hadden het ook zonder die excuses reeds begrepen; de heer Binding weet dat de atmosfeer van de salon zekere eisen stelt... De gespiegelde bespiegelingen die in dit boekje zijn samengebracht kunnen ons overigens slechts verbazen door hun elegant beheerste banaliteit.

De beide andere werkjes zijn zo mogelijk nog onbeduidender. De rede over de Duitse jeugd dateert van 1924 en de uitgave in 1933 werd waarschijnlijk mogelijk door de gunstige conjunctuur; in de taal van Stefan George min Stefan George trekken de gebruikelijke nationalistische gemeenplaatsen voorbij; niet zonder ergernis vind ik de naam Nietzscheursgewijze misbruikt. *Grösse der Natur* heeft alle eigenschappen die de titel belooft; banaliteit, schone stijl en mysterieus parfum. Quelques fleurs...

NRC, 30 november 1933

Zwei Herzen im Dreivierteltakt: J.C. Bloem en Hitler

In DEN GULDEN WINCKEL van deze maand vindt men een wat het onderwerp betreft uitstekend - zij het dan ook met de overschattende blik van de dichter op de dichter - geschreven artikel van J.C. Bloem dat een merkwaardige verrassing oplevert. Geen verrassing die de overleden George raakt: neen, wij nemen Bloem thans waar in een nieuwe politieke balletfiguur. Hij schrijft aan het slot van zijn essay het volgende:

‘Niet lang voordat Stefan George stierf heeft de Duitse regering hem het lidmaatschap van de Pruisische dichteracademie op de meest vererende wijze aangeboden, waarop George gemeend heeft te moeten bedanken. De geestelijke achterbuurtbewoners, die in dit ons lieve land hun aanwezigheid niet beter weten te bewijzen dan door Hitler te verketteren, hebben gegnuifd. Ten onrechte. Het aanbod strekte de Duitse regering evenzeer tot eer als de weigering ervan Stefan George. Men kan een onovertrefbaar volksleider zijn. Men kan deze, dichter zijnde, volmaakt in zijn waarde erkennen niet alleen, maar ook onvoorwaardelijk bewonderen. Ook dan blijft het feit bestaan dat het rijk van de dichter ‘niet van deze wereld is’. Het ‘derde rijk’ van Hitler is een bewonderenswaardige schepping. Maar het is toch altijd nog iets anders dan het ‘nieuwe rijk’ van Stefan George.’

Ik heb een zin gespatieerd om het effect van Bloems extra-tour nog te vergroten. Door deze zin nauwkeurig te lezen bemerkt men pas aan welke bron de geestdrift van Bloem ontspringt; aangezien het rijk van de dichter ‘niet van deze wereld’ is en dat van de heer Hitler kennelijk wel, is de weigering van Stefan George te verklaren als

een soort aristocratisch huldeblijk aan de dichter van *Mein Kampf*! Ik, die altijd behoorde tot de geestelijke achterbuurtbewoners van dit ons lieve land, en die dus ook 'gegnuifd' heb toen de ex-literaat Goebbels van de Olympiër te horen kreeg wat zijn bemoeiingen met de kunst waard waren, ik noem deze 'verklaring' van Bloem een nieuwe variatie op het thema van de kool en de geit, maar ik 'gnuif' bovendien nog eens, als ik mij herinner dat dezelfde J.C. Bloem jaren geleden eens een ferme aanval deed op de heer Herman Heyermans, die hij kwalificeerde als een 'ignobele' figuur. Destijds meende ik te begrijpen wat Bloem met die aanval bedoelde; nu ik hem aan de voeten der nieuwe demagogie zie liggen, begrijp ik er niets meer van. Ik begrijp alleen dit: dat de dwaze verering van de dichter als een wezen 'niet van deze wereld' gemakkelijk omslaat in een even dwaze verering van andere verheven allures.

En wie verachtte eens Just Havelaar, omdat hij zich verheugde in de gunst van de menigte? Weer was het dezelfde J.C. Bloem, wiens wals met de Duitse regering hem thans in de nabijheid brengt van alles wat hij in betere tijden aan de kaak stelde. Zo gaat het met dichters, als zij, na een luxueuze periode van te gemakkelijke hiërarchische illusies, het hof willen maken aan de man die hen als muurbloempjes zou laten zitten, ware het niet dat zij zich zelf zo ijverig als goede partij aanboden. Zulk een democratische bereidwilligheid doet ietwat pijnlijk aan - vooral, waar het de waarachtig aristocratische dichter van *Het verlangen* en *Media vita* betreft.

Het Vaderland, 28 december 1933

Een volk en zijn mythe *ingezonden*

Hooggeachte Redactie,

Naar aanleiding van het bijschrift van de heer Menno ter Braak op mijn ingezonden stuk in het Avondblad van *Het Vaderland* van 23 december, zou ik het zeer op prijs stellen, indien uw Redactie onderstaande regelen ter verduidelijking nog wilde plaatsen.

Dat het Jodendom ten tijde van het expressionisme, omstreeks 1910, en later in steeds toenemende mate inderdaad een funeste invloed op de Duitse literatuur heeft uitgeoefend, moge blijken uit de volgende aanhalingen, die mij het meest typerend lijken.

Het spreekt vanzelf dat ik hiermede natuurlijk niet de religieuze Joden bedoel, de 'nicht entwurzelten Juden', dus b.v. auteurs als Schnitzler, Wassermann, Werfel, Stefan Zweig, ofschoon in sommige hunner werken enigszins, hoewel in verfijnde mate, het 'zersetzende' element aanwezig is.

De fameuze literatuur-kenner Adolf Bartels, voorzover ik weet de enige literatuurhistoricus die de kwestie der Joden te berde bracht, liet zich reeds in 1918 in zijn *Die deutsche Dichtung der Gegenwart* als volgt uit:

Die Gefahr besteht, dass die Juden eine jüdisch-deutsche Scheinkultur an die Stelle der wirklich deutschen setzen, und diese Gefahr ist in der Tat sehr gross. Die Juden bilden sich ein, den geistigen Besitz des deutschen Volkes zu verwalten, obwohl sie ihn nur jüdisch umwandeln und dadurch zerstören.'

'Man darf sagen, fast alle jüdischen Dichter entstellen unbewusst das deutsche Leben, sehr oft tragen sie natürlich aber auch bewusst falsche Tendenzen hinein.'

En dan de volgende treffende karakterbeschrijving van de Jood: 'Der

Jude ist uns Deutschen zu fremd, um unser Leben richtig zu sehen, er ist auch zu sehr von sich eingenommen, um der schlichten Treue, die wir von jeder Lebensdarstellung verlangen, fähig zu sein. Im Grunde überall heimatlos, ein merkwürdiges Gemisch aus nüchternstem Geschäftsverstand und übertriebenem Pathos, hat er nach unsern deutschen Begriffen gar nicht den inneren Beruf zum wirklichen Dichter, eine so grosse Virtuosität er sich auch hier wie überall anzueignen vermag. Da er nun aber die Macht besitzt und die raffiniert ausgebildete Reklame für jeden begabteren Juden ohne weiteres in Tätigkeit tritt, so erreicht er doch, als bedeutenderer deutscher Dichter zu gelten, und übt als solcher einen unheilvollen Einfluss auf die schwächeren Deutschen, die ohne weiteres seine Bewunderer und Mitläufer werden.'

Over de Joodse pers zegt Bartels rake dingen: 'Nehmen wir dazu noch den Einfluss der sehr mächtigen jüdischen Kritik, die aus ihrem klaren Instinkt heraus alles stark Deutsche ablehnt, das Schwache und Verderbliche aber zu stützen sucht, so können wir doch nicht gut anders, als die jüdische Invasion in unserer Literatur als höchst verderblich hinstellen.'

Het volgende berichtje karakteriseert scherp de toestand van het literaire leven omstreeks 1930: 'Remarque, Feuchtwanger, Stefan Zweig beherrschten den Literaturmarkt. Eine widerliche Asphalt-Literatur feierte Triumphe. Gewaltige jüdische Verlagskonzerne hatten die Hand am Machthebel der Literatur und waren die Apostel der Zersetzung. Wer nicht ihres Geistes war, den traf vernichtender Boykott. Bewusst wurde das natürliche Denken des Volkes umgebogen und umgelogen. Ehrfurcht, Treue, Glaube, Religion waren der Gegenstand frecher Schnoddrigkeiten jüdischer Literaten.'

Tot zover genoeg. Tenslotte nog dit. Dat men zich niet blind stare op het werk der emigranten, ik zal hier verder het zwijgen toe doen, maar dat men de behoefte gevoele te verlangen naar de auteurs van het 'heimliche' Duitsland, niet enkel zij die in de literatuur reeds een

gevestigde naam hebben, maar tevens naar de veelbelovende jongeren, naar Karl Benno von Mechow, Richard Billinger, Peter Dorfler, Ernst Wiechert, Georg Britting, Paul Alverdes, Griese, Blunck e.a., al deze schrijvers die ons innerlijk verrijken en bij wie het 'opbouwende' element in hun werken aanwezig is.

Mogen bovenstaande regelen bijdragen tot een beter begrip van de jongste omwenteling in de Duitse literatuur en hoe de zuivering in dit opzicht gerechtvaardigd was. Met beleefde dank voor de verleende plaatsruimte, hoogachtend, M.J.E. Ypelaar.

(van redactiewege enigszins bekort)

Wat de heer Ypelaar aan zijn eerste ingezonden stuk toevoegt, lijkt mij zeker de moeite waard, hij verwijdt zich echter thans wel zeer ver van mijn artikel over Mann en Toller, dat zoals de geachte inzender ook wel geweten zal hebben allerminst een verdediging van welke persconcerns ook bedoelde. Dat er Joodse prulschrijvers waren die door de reclame werden gehandhaafd op een plaats die hun niet toekwam, zoals er nu trouwhartige Duitse provincialen bij bosjes opduiken die door de reclame van 'volk' en 'bloed' moeten worden gesauveerd: ik zal de laatste zijn om het te ontkennen.

Maar hierom gaat het ten enenmale niet. Deze bijkomstige pers- en reclamefactoren bewijzen alleen dat het Duitse volk zich door bepaalde Joodse negocianten liet bedotten, en deze arglistige bedriegerij valt dus in laatste instantie toch weer op de Duitse Michel zelf terug; hij *liet* zich imponeren door Joden, hij *laat* zich imponeren door de fraseologie van de heren Goebbels en Hinkel. En deze laatsten trachten nu de 'Ewigkeitswerte' en het 'opbouwend element' aan te bevelen, alsof men met die schone artikelen *langs* de z.g. 'Zersetzung' (décadence) *heen* kon gaan! Kinderlijke veronderstelling! Er is geen terug, en wie de *décadence* wil overwinnen, moet, zoals Nietzsche reeds zei, door haar heen. Wat de huidige Duitse auteurs willen is struisvogelpolitiek van naïeve ro-

mantici, en nergens duidelijker dan in de relaties der regering met het buitenland ziet men nu al, hoe de voor het binnenland bestemde leuzen worden verloochend, verloochend moeten worden.

Een brochure van Rudolf G. Binding, *Antwort eines Deutschen an die Welt*, zoëven verschenen, beveel ik de heer Ypelaar zeer ter lezing aan. Deze Binding, een van de auteurs van het 'heimliche' Duitsland, toont daar zijn slecht geweten in deze materie, door Romain Rolland c.s. te verzoeken toch in 's hemelsnaam niet naar de 'Randerscheinungen' te kijken, maar de kern op te sporen. Men zou de heer Binding willen terugantwoorden dat niemand in Nederland zich op 'Randerscheinungen' wil blind staren, maar dat die 'Randerscheinungen' toch ook symptomatisch zijn voor het geheel. Blindstaren op het werk der emigranten zullen wij ons al evenmin, maar wij achten het onze Europese plicht, aan hen, die voorlopig meer waard zijn dan de nakomelingen van Turnvater Jahn en Duitser zijn in de stijl van Goethe en Nietzsche, onze volle aandacht te schenken. Iedere kunstmatige inkrimping van het vraagstuk tot een aangelegenheid van reclame en negotie wijzen wij daarbij beslist af. De heer Ypelaar vergete, dat zij nogmaals gezegd, niet dat de thans in Duitsland ten onrechte door zijn antipoden vertroetelde Nietzsche als emigrant in Zwitserland en Italië rondzwierf. Wie weet hoe men later Heinrich Mann zal vertroetelen - met evenveel onrecht overigens, want alle vertroeteling op cultureel gebied bewijst gebrek aan werkelijk inzicht.

Het Vaderland, 2 januari 1934

De persoonlijkheid van Jakob Wassermann

Maandagmorgen is de romanschrijver Jakob Wassermann op zijn bezittingen in Stiermarken plotseling aan een hartaanval overleden.

Het nieuwe jaar brengt een tragische verrassing: de dood van één der merkwaardigste schrijvers die Duitse en Joodse literatuur rijk waren. Wassermanns overlijden komt echter niet geheel onverwacht. Toen hij enige weken geleden in ons land lezingen hield, bleek hij al zeer vermoeid en overwerkt te zijn, zodat één dier lezingen zelfs moest worden afgelast.

Jakob Wassermann werd 10 maart 1873 in Fürth (Beieren) geboren als zoon van een koopman. Zijn jeugd was verre van gemakkelijk, ook omdat hij met financiële moeilijkheden te kampen had. Pas in 1894 kwam er verbetering in zijn positie, doordat hij in München de aandacht op zich vestigde als auteur en o.a. aan *Simplizissimus* ging meewerken. In 1898 vindt men hem te Wenen, terwijl zijn roem zich al begint te verbreiden; hij komt dan in de kring van Schnitzler en Hofmannsthal; van dat ogenblik af begint de publicatie van een grote reeks romans en novellen, die weldra zijn naam ook in het buitenland algemeen bekend zullen maken.

Na het einde van de oorlog trok Wassermann zich naar zijn geliefde Alpen terug; daar, in Stiermarken, zocht hij de inspiratie die de grote steden hem niet meer konden geven. Toch maakte hij in 1925 nog een grote reis door Amerika.

De gebeurtenissen in Duitsland hebben Wassermann ongetwijfeld diep geschokt en wellicht zijn gezondheid geschaad.

Van de werken van deze zeer productieve auteur noemen wij in de eerste plaats zijn grote romans: *Die Geschichte der jungen Renate Fuchs*, *Caspar Hauser* oder *die Trägheit*

des Herzens, Gänsemännchen, Christian Wahnschaffe, Faber oder die verlorenen Jahre, Laudin und die Seinen, Der Fall Maurizius en het vervolg daarop *Etzel Andergast, Ulrike Woytich*. Ook als essayist trad Wassermann op de voorgrond, met de bundel *Lebensdienst* en twee biografieën, één aan Columbus en één aan Stanley gewijd. Tegens omtrent zijn eigen leven treft men vooral aan in zijn *Mein Weg als Deutscher und Jude* (1921) en *Selbstbetrachtungen* (1933).

Bij zijn zestigste verjaardag heeft de literaire wereld Wassermann overal gehuldigd. Ook in Nederland was hij populair, getuige de vele vertalingen die hier van zijn werken zijn verschenen en de belangstelling voor zijn lezingen.

Als men het merkwaardige, moeilijk leesbare handschrift van Wassermann toevallig te zien krijgt, vindt men ook zonder grafoloog te zijn vele vermoedens omtrent zijn persoonlijkheid bevestigd. Het is een hiëratistische hand, die iets van de priester verraadt. En Jakob Wassermann had veel in zich van de priester; in deze zin, dat schrijven voor hem een zeer hoge roeping betekende. Allermint zag Wassermann de schrijver als een burger onder de medeburgers; iemand die de pen voerde in dienst van de Geest zag hij als een wezen van hoger orde. Daarom was Wassermanns verblijfplaats in de Alpen van Stiermarken min of meer symbolisch; de dichterlijke ziener trok zich terug uit het gewoel der steden en zocht de verlatenheid van het bergland.

In de grootste romans van deze auteur is veel, dat wijst op die grootse roeping, waarvan Wassermann vervuld was. De conceptie van enorme figuren en geweldige conflicten lag veel meer in zijn lijn dan de verfijnde psychologische waarneming en de liefde voor het verraderlijke detail. De romans van Wassermann hebben vaak in hun dimensies iets dat niet evenredig is met de mensenkennis van de schrijver, omdat zij vervuld zijn van het visionnaire; en welke visionnair schiet niet vaak tekort in het detail?

Men heeft Wassermann vaak met Dostojewski vergeleken, maar deze vergelijking gaat maar zeer gedeeltelijk op. Terwijl Dostojewski, inderdaad, grote figuren schiep (de gebroeders Karamasoff, vorst Myshkin, Stavrogin en zovele anderen), bleef die 'grootheid' toch steeds ondergeschikt aan zijn psychologisch genie; Wassermann daarentegen schiep wel de grote gestalten, maar hun omtrekken overheersten meestal; zij werden tot symbolen, niet altijd tot mensen. Zo zag Wassermann in Columbus voor alles de Don Quichot van de Oceaan, en daarnaar vormde hij zijn beeld; zo werd zijn *Christian Wahnschaffe*, opgezet als een synthese van de ganse kapitalistische periode, meer een verzameling symbolische (en dikwijls holle) wezens, waaraan het eigenlijke leven ontbrak. Zeker is Wassermann geen Dostojewski geweest: hij heeft zelf trouwens eens gerept van 'die seltsame hysterische Geschwätzigkeit' van Dostojewski en daarmee getoond niet te begrijpen dat de hoofdbetekenis van de Rus niet in zijn geweldige omtrekken, maar in zijn dialogen en meditaties lag.

Men kan Wassermann niet beter leren kennen dan uit zijn *Selbstbetrachtungen*; autobiografische aantekeningen waarin hij, met al zijn voorkeur voor de verhevenheid der Alpen en de profetische roeping van het schrijverschap, met volledige eerlijkheid tracht zich rekenschap te geven van zijn gedachten en handelingen. Uit die documentatie van zijn leven blijkt hoezeer Wassermann gebonden was aan het Joods getinte ideaal van de geestelijk levende mens dat hij zich had gesteld. De romancier is geen reproducerende machine, hij is ook geen humoristische beschouwer van de wereld om hem, neen, hij wil in zijn conceptie van mensen en dingen een 'überhohte Wirklichkeit' geven. In dat voortdurend reiken naar een 'wereld achter deze wereld' kan men Wassermann beschouwen als een afstammeling van de grondgedachte van Plato; met die levensbeschouwing was hij innig vergroeid, en mede daaruit is het symbolische karakter zijner werken te verklaren. Merkwaardig is ook de invloed van de brieven

van Van Gogh op Wassermanns oeuvre; zoals hij zelf zegt gaven zij de eerste stoot tot het ontstaan van *Christian Wahnschaffe*.

‘Om het reële gebeuren in de dichterlijke sfeer over te planten, moet het zich vrijmaken van de sintels der werkelijkheid. Het moet om zo te zeggen in mijn borst door gloeiing gezuiverd worden. In alle gevallen gaat het daarbij om een omzetting van materie in geest.’

Die karakteristiek van het scheppend werk tekent Wassermann. Schrijven had voor hem alleen waarde als het religieuze achtergronden blootlegde.

De maart-revolutie in Duitsland verdreef Wassermanns boeken meerendeels uit het land waar zijn roem ontstaan en gegroeid was. Men heeft hem verweten dat hij zich niet duidelijker tegen het regime van het nationaal-socialisme uitsprak; m.i. ten onrechte. Wassermann was als jood weliswaar de tegenstander van hen, die de rassenhaat tot wetenschap verhieven; maar de mystieke kant van het nationaal-socialisme was hem eigenlijk zeer verwant. Typisch is dan ook dat hij in het tijdschrift *DIE SAMMLUNG* tegenover Hitlers rassenpostulaat een nieuwe leer stelde: die van de verwantschap door woonplaats en atmosfeer. Ik heb er in een artikel in *FORUM* al op gewezen dat Wassermann daarmee eigenlijk dezelfde paden bewandelde als Hitler die hij in feite bestreed; ik trachtte aannemelijk te maken dat het verschil tussen Wassermann en Hitler meer de *middelen* dan de richting betrof. Hoe het ook zij: de typisch-dualistische levensbeschouwing van de Jood raakt op veel meer punten de nationaal-socialistische romantiek dan men wel veronderstelt.

Met Wassermann gaat een schrijver heen wiens figuur vooral representatief is voor de Europese cultuur in een crisisstadium, getekend door pessimisme en romantiek. De daarmee samenhangende elementen zal men in al de werken van hun schepper terugvinden.

Het Vaderland, 2 januari 1934

De Duitse schrijver Heinz Liepmann in arrest (niet ondertekend door Menno ter Braak)

Op last van de officier van justitie, Mr Van Thiel, is gisteren te Amsterdam de schrijver Heinz Liepmann, die na zijn ontvluchting uit een concentratiekamp in ons land vertoefde, gearresteerd. De arrestatie geschiedde op grond van uitlatingen in zijn boek *Das Vaterland*.

Liepmann wordt vervolgd ter zake van overtreding van art. 117 van het Wetboek van Strafrecht, dat aldus luidt: 'Opzettelijke belediging een regerend vorst of ander hoofd van een bevriende Staat aangedaan, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.'

Wij hebben ons na ontvangst van dit bericht dadelijk in verbinding gesteld met de uitgever van Liepmann, de heer Van Kampen te Amsterdam. Deze bevestigde ons het bericht. Liepmann, die tot voor kort te Parijs vertoefde, is na zijn terugkomst te Amsterdam aangehouden en in verzekerde bewaring genomen, aangezien de officier van justitie meent dat er termen voor vervolging aanwezig zijn. 'Ik zelf,' zei ons de heer Van Kampen, 'zou ook strafbaar geweest zijn, als men de schrijver niet had kunnen bereiken. Ik heb dit boek uitgegeven op grond van mijn verontwaardiging over de Jodenvervolgingen in Duitsland, zonder partij te kiezen voor het politieke standpunt van Liepmann. Liepmann is communist, maar er is op generlei wijze voor zijn boek communistische propaganda gemaakt; wij hebben ons daarvan, evenals de schrijver zelf, zorgvuldig onthouden.'

De heer Van Kampen, die nog zeer onder de indruk was van het voorgevallene, deelde ons mede dat Mr. François Pauwels als rechtskundig raadsman van Heinz Liepmann zal optreden; en voorts, dat de passage waarop de arrestatie is gebaseerd te vinden is op pag. 260 van de bij hem verschenen uitgave.

Over de politieke achtergrond van de ingediende klacht kon de heer Van Kampen ons geen nadere mededeling doen: hij zei hier zelf in het duister te tasten. Of het dus, gelijk DE TELEGRAAF meent, de bedoeling van de Duitse regering is Liepmanns uitlevering te verkrijgen, moet worden afgewacht en zal slechts op grond van nadere gegevens kunnen worden vastgesteld.

Wij hebben in *Das Vaterland*, 'ein Tatsachenroman aus dem heutigen Deutschland von Heinz Liepmann', de gewraakte passage nageslagen. Zij luidt als volgt:

'Ein Mann brachte nasse Druckfahnen. 'Für wen ist das?' fragte er, und las die Überschrift vor: 'Hindenburg hat Löbe den Eid auf die Verfassung geleistet. Aber Löbe ist im Konzentrationslager!'

'Das scheint mir ein sozialdemokratisches Witzblatt zu sein,' lachte Karl, 'dass Ihr Euch noch immer nicht dran gewöhnt habt, dass Hindenburg nicht der alte treue Recke ist.'

'Sondern?'

'Sondern Hindenburg ist der Mann, der als die National-sozialisten bereits zwei Millionen Stimmen verloren hatten, Hitler am 30. Januar 1933 zum Kanzler machte, weil der Untersuchungsausschuss des Reichstages festgestellt hatte, dass Hindenburgs Gut Neudeck im Rahmen der Osthilfe Gelder bekommen habe. Dann wurde Hitler Reichskanzler, und der Untersuchungsausschuss verschwand.' '

Wij hebben de voor Liepmanns arrestatie verantwoordelijke zin gespatieerd.

Zonder op de politieke en juridische commentaren vooruit te willen lopen, menen wij toch thans reeds te kunnen zeggen, dat de gehele procedure ons uiterst bedenkelijk toeschijnt. Allereerst op grond van de algemene morele zijde van het geval; de aantasting van het asylrecht voor de vrije mening, waarop ons land sedert eeuwen, en terecht, zo trots is geweest. Zelfs al was de justitie formeel gerechtigd, Liepmanns uitlating voor vervolging vatbaar te achten, dan nog vraagt men zich af, aan welke banden

men onze drukpersvrijheid straks zal gaan leggen, als men in een roman geen personages uit het publieke leven meer mag karakteriseren door feiten, aan wier authenticiteit wij toch zeker wel op eigen gelegenheid mogen twijfelen.

Maar bovendien: gelijk men uit de geciteerde passage kan opmaken, zijn hier twee personen in gesprek; Liepmann (hoezeer zijn boek ook een tendensroman moge zijn) doet hier niets anders dan de discussie van twee romanfiguren weergeven. Wij vermoeden dat de schrijver zelf zich niet achter deze objectiviteit zal willen verschuilen, omdat zijn boek als geheel een felle aanklacht is; maar aangezien men juist aan deze bladzijde aanstoot schijnt te nemen, moeten wij er met nadruk op wijzen dat, ook formeel, op deze plaats de heer Liepmann niets kan worden ten laste gelegd.

Wanneer wij echter spreken van een bedenkelijk precedent, dan doen wij dat niet op grond van een formaliteit, maar omdat wij van oordeel zijn dat onze reputatie op het gebied van vrijheid en bovenal vrijheid van gedachte door dergelijke voorvallen zeer ernstig wordt geschaad. Dat is op zichzelf reeds van veel meer belang dan alle hypothesen over mogelijke politieke achtergronden bij elkaar.

Het Vaderland, 13 februari 1934

Duitse cultuur en Duitse emigratie: aan Nederland gewijd nummer van Die Sammlung

Er begint langzamerhand duidelijk tekening te komen in de culturele verhouding tussen het officiële Duitsland en de emigranten die tengevolge van de 'nationale revolutie' van maart 1933 hun vaderland hebben moeten ontvluchten. Er kan zelfs nu reeds gesproken worden van een zekere stabiliteit der verhoudingen. Niemand kan de toekomst voorspellen; maar het laat zich voorlopig aanzien dat het regime van Hitler voor de eerste tijd tamelijk vast in den zadel zal zitten, en daarvan moeten de omwonende volken zowel als de emigranten de consequenties trekken. Men moet zich, politiek en cultureel, instellen op een volk in Midden-Europa, dat zich ideologisch steeds meer losmaakt van de internationale gedachte, ook al is het in de praktijk steeds weer aangewezen op aanraking met de overige Europese naties; Duitsland geeft zijn cosmopolitische oriëntering op voor geestelijke autarkie. Dat het nationaal-socialisme hier niet als een mirakel uit de lucht is komen vallen, maar veeleer de officiële bevestiging heeft gebracht van wat in het Duitse volk altijd geleefd heeft, behoeft geen betoog. Het Duitse probleem van thans gaat terug tot het jaar 9 na Chr., toen Varus en zijn legioenen de nederlaag leden in het Teutoburgerwoud. Toen werd reeds door de historie bepaald dat Duitsland aan gene zijde van de 'limes' niet geromaniseerd zou worden, want geen deel zou uitmaken van het Imperium Romanum. De volksverhuizing vond daarentegen een grondig geromaniseerd Galië, dat als westelijk deel van het rijk der Karolingen na het verdelingsverdrag van Verdun (843) al spoedig een eigen positie ging innemen tegenover het 'barbaars' gebleven oostelijk deel: en de latere Duitse keizers, die de universele idee van een Christelijk keizerschap te openlijk naar voren brachten, zijn steeds gestuit op een hardnekkig verzet van de Duitse stammen. Deze te-

genstellingen zijn nooit verdwenen en het zou weinig moeite kosten hier voorbeelden uit alle eeuwen aan te voeren, waaruit blijkt hoezeer het Duitse volk altijd 'buiten de limes' is gebleven. Ik heb al eens eerder opgemerkt dat de Duitsers met cosmopolitische ideeën (Goethe, Heine, Nietzsche) de tragiek van die breuk duidelijk hebben ervaren, de twee laatsten zelfs in de bitterheid van de ballingschap. En ook thans moeten zij die tot 1933 de Europese gedachte in Duitsland konden representeren buiten de grenzen van hun land leven; als zij, zoals Thomas Mann, nog in Duitsland mogen worden uitgegeven, dan geschiedt dat zo clandestien dat men het eigenlijk betreuren moet dat het nog geschiedt. Op dit ogenblik is het beter de tegenstelling scherp en principieel onder de ogen te zien.

De stabilisatie der verhoudingen waarvan ik sprak is voor de emigranten niet aangenaam. Hoe meer de toestand in Duitsland zich consolideert, hoe minder welwillend de autoriteiten onder wier gastvrijheid zij leven zich gaan gedragen; de schrijver Liepmann heeft dat reeds moeten ondervinden. Men spaart bovendien in het huidige officiële Duitsland geen moeite om de emigratie voor te stellen als een ten dode opgeschreven restant cultuur van de republiek van Weimar, die haar laatste dagen doorbrengt met het belasteren van de ware, gezuiverde Duitse samenleving van thans. De redacteurs van het pas verschenen nationale tijdschrift *DAS INNERE REICH*, Paul Alverdes en Karl Benno von Mechow, drukken dat als volgt uit:

'Men (de emigranten) houdt er aan vast de Duitse geest en het Duitse volk uit elkaar te praten en uit elkaar te schrijven, alsof de ware 'geest' der natie in zekere zin buiten bij de grenspalen zou kunnen hokken en intussen scheldend en twistend, of zelfs zwijgend, maar toch afgescheiden van haar levend organisme, zou kunnen afwachten wat uit die 'geest' moet worden.' (Deze auteurs, die ergens anders hoog opgeven van Nietzsches *Zarathustra*, schijnen dus volkomen vergeten te hebben dat ook hun vereerde Nietzsche dat boek 'in de emigratie' schreef, en voorts, dat

de huidige emigratie *gedwongen* is buiten de grenspalen te hokken. Zulke kleinigheden vergeet men merkwaardig snel).

Zoals men echter aan de formule kan zien (en zij is, afgezien dan van haar gematigde vorm, exemplarisch voor de opvattingen in het Derde Rijk) weigert de officiële Duitse literatuur een 'ebenbürtige' literatuur van Duitsers in den vreemde te erkennen, en zulks op de bekende mystieke gronden waarover men verder niet kan discussiëren. De idee der vrijheid, waarvoor de emigranten strijden, wordt in Duitsland reeds lang niet meer au sérieux genomen. 'Du bist frei, wenn du dich einordnest, - wenn du dich einbeziehst in eine Beziehung oder Ordnung, die du anerkennst. Anders gibt es gar keine Freiheit,' zegt een schrijver van de oudere 'nationale' generatie, Rudolf G. Binding, in hetzelfde nummer van DAS INNERE REICH, en de redactie heeft die uitspraak eerbiedig vooropgesteld in de inhoud. De vrijheid van het individu is hier niet eens meer een probleem; met de vrijheid van Rudolf G. Binding (die natuurlijk evenzeer op reële ervaringen teruggaat als andere vrijheidsbegrippen) kan men gemakkelijk binnen de grenspalen blijven, want zij is niets anders dan de *onvrijheid*, die de collectieve verplichting meebrengt; zij is slechts een ander woord voor 'nationaal bewustzijn', 'gemeenschap des bloeds' of iets dergelijks; dit vrijheidsbegrip wijst alle *gevaarlijke* consequenties der vrijheid af en verlegt het zwaartepunt van de persoonlijke naar de collectieve verantwoordelijkheid. Daarmee is voor hen die de vrijheid als iets persoonlijks ervaren de vrijheid van Rudolf G. Binding tot een contradictio in terminis geworden.

In de oppositie tegen deze nationale mythe (vooral niet te verwarren met oppositie tegen de natie!) staan de emigranten niet alleen. Zij vinden natuurlijke bondgenoten in degenen die deze nationale mythe evenmin kunnen erkennen als een bovenpersoonlijk afgodsbeeld, die zich daarom ook nog niet accoord behoeven te verklaren met alles wat de emigranten, toen zij nog in Duitsland

waren, hebben geschreven, noch met wat zij tegenwoordig schrijven. Waar het op aankomt is dit: de Duitse emigrantenliteratuur is niet de doodlopende zijstraat van de vroegere Duitse literatuur, maar zij behoort tot die schrijverscategorie in alle landen van Europa die er prijs op stelt tot de 'goede Europeanen' te behoren. André Gide en Aldous Huxley, die het patronaat van het emigrantentijdschrift DIE SAMMLUNG aanvaardden, hebben aan die gezindheid uiting willen geven.

Van het standpunt der emigranten is het dus juist gezien dat zij in het tijdschrift DIE SAMMLUNG, dat geredigeerd wordt door Klaus Mann, de zoon van Thomas Mann, niet uitsluitend Duitsers aan het woord laten. Het speciale nummer dat ditmaal grotendeels aan de *Nederlandse* cultuur is gewijd is een duidelijke manifestatie van het Europese standpunt der redactie, volgens hetwelk dus de nationale uitingen te beschouwen zijn als facetten van de Europese geest; de Nederlandse schrijvers die voor dit nummer bijdragen hebben afgestaan geven daarmee dus te kennen dat zij dat standpunt delen.

De aflevering opent met een bijdrage van ondergetekende over het thema 'Geist und Freiheit'. Daarna behandelt E. du Perron in een zeer subjectief, maar tevens zeer boeiend geschreven opstel dat in hoge mate amuseert de Nederlandse literatuur, waarbij hij uitgaat van de figuur Multatuli, die hij met Nietzsche vergelijkt, om tot de conclusie te komen dat de Nederlander naast de Duitser een eigen waarde vertegenwoordigt. Karakteristiek voor Du Perrons literatuurbeschouwing is dat tegenover Multatuli en Couperus de eigenlijke Beweging van Tachtig op het tweede plan wordt gebracht.

Het Nederlandse proza wordt vertegenwoordigd door een voor hem representatieve novelle van A. den Doollaard, 'Ogaru der Rauber'.

Constant van Wessem behandelt de 'Zeitgenössische Holländische Musik', waarbij hij uitgaat van de moeilijkheid dat de Nederlandse componisten van thans geen nationale traditie kunnen vinden. Sedert Palestrina, Okeg-

hem, Valerius en Sweelinck zijn driehonderd jaar van steriliteit verlopen. Zo kwam de Nederlander er toe langs deductieve weg een muziek 'herauszudistillieren'. Van Wessem gaat vervolgens de verschillende persoonlijkheden na (Diepenbrock, Vermeulen, Pijper e.a.); speciaal aan de 'pijpersche Eigenschappen' en hun invloed op de jongere componisten wordt aandacht gewijd.

Zeer ter zake kundig is het opstel van Henrik Scholte, 'Bühne in Holland'. Behalve een uitvoerig panorama van de toneeltoestanden in Nederland geeft Scholte ook een kleine 'sociologie van het Nederlandse toneelleven'; hij behandelt bijv. de invloed van het Calvinisme op het theater, de verhouding van stad en provincie, de versnippering van krachten in de vele gezelschappen. De slotconclusie van Scholte's overzicht is dat Amsterdam, de leidende kunststad, met Van Dalsum en Defresne's Amsterdamse Toneelvereniging en Laseurs 'Kammerspiel' het toneel, dat ineens dreigt te storten, nog overeind tracht te houden; hij besluit met een woord van waardering voor de energieke 'onbekende acteur' in Nederland.

Het zwakke punt van het nummer is de poëzie (ook al had het proza ruimer vertegenwoordigd kunnen zijn, maar hier spreekt de beperkte plaatsruimte een woordje mee). Wat hier aan gedichten wordt gegeven (verzen van Halbo Kool, Sjoerd Broersma, Jan H. de Groot en een Engels gedicht op Van der Lubbe! dit laatste omdat deze een Nederlander was??) geeft een karikatuur van wat ons land aan poëzie vertegenwoordigt, en nogal een malle karikatuur ook. En waarom ontbreekt een artikel over de Nederlandse schilderkunst die 'en gros' toch zeker meer belangrijke figuren telt dan de Nederlandse muziek? De redactie make deze fouten in volgende nummers weer goed! Dat b.v. Marsman hier een op zichzelf niet onaardige reisnotitie bijdraagt is zeer onbillijk jegens zijn verzen, die de lezer juist op deze plaats niet onthouden hadden mogen worden.

Het Vaderland, 13 april 1934

Geist und Freiheit

Als die erste Nummer der SAMMLUNG erschien, gab die Redaktion darin eine programmatische Erklärung ihrer Ziele: und sie stellte bei dieser Gelegenheit 'Wille zum Geist' und den 'Schritt des Parademarsches' einander gegenüber. Mit auf Grund des Artikels von Jakob Wassermann 'Meine Landschaft, innere und äussere' aus eben dieser Nummer erlaubte ich mir in der Zeitschrift FORUM einige Bemerkungen über diesen Gebrauch des Wortes 'Geist' zu machen. Es kam mir vor (und ich habe noch keinen Grund, diese Ansicht zu korrigieren), dass die Redaktion es sich allzu leicht machte mit diesem 'Geist', für den sie ins Feld ziehen wollte.

Es ist hier 'something rotten' in der Definition des Wortes 'Geist'. In dem Augenblick, in dem ich meinen Kommentar schrieb, hatte ich ein lebendiges Gefühl von Sympathie für die deutschen Emigranten, ein so starkes sogar, dass es mir unnötig schien, die Sympathie näher zu rechtfertigen durch die Requirierung eines Terminus, dessen zweifelhafter Wert auf der Hand liegt. Im Verband mit diesem Kommentar nannte ich 'Der Einzige und sein Eigentum' von Max Stirner, dessen 'Sünde und Lästerung wider den Heiligen Geist' ich wohl als bekannt voraussetzen darf. Was Stirner in seinem 1844 erschienenen Buch unternimmt, ist die Demaskierung des Aberglaubens an den Geist gerade da, wo der 'Geist' sich meistens der Beachtung zu entziehen weiss. Überall, wo die Abstraktion an die Stelle des 'Egoismus' gesetzt wird, überall, wo man meint, den Glauben an Götter und Teufel davongejagt zu haben, da erscheint der 'Geist' als 'Spuk': 'einen Satz hast Du... ungerüttelt gelassen, und der Einen Wahrheit hängst Du noch immer an, dass der Geist Dein besserer Teil sei, und dass das Geistige grössere Ansprüche an Dich habe, als alles andere'. Oder, wie Stirner es an anderer

Stelle mit kleiner Akzentverschiebung sagt: 'Wir sollen zwar Geist haben, aber der Geist soll uns nicht haben.' Stirners Buch mag langatmig und wenig gewinnend geschrieben sein ('un livre de ruminant' nannte es André Gide in seinen 'Prétextes') - es hat durch den Lauf der Ereignisse in Deutschland aufs neue seine besondere Aktualität erwiesen. Die Schärfe, mit der dieser Mann das Vorurteil unserer 'geistlichen' Superiorität zu demaskieren trachtete, mag eine Warnung sein für alle, die glauben mit diesem gefährlichen Begriff operieren zu können, als ob er so einfach als der natürliche Gegensatz zum 'Schritt des Parademarsches' gegeben sei.

Denn: haben die Nationalsozialisten, die jetzt in Deutschland die Musik machen, vielleicht keinen 'Geist'? Sind sie 'Barbaren' in dem Sinn von: Menschen ohne kulturelle Bürde, ohne zivilisatorische Vergangenheit? Das Gegenteil ist wahr: die Nationalsozialisten haben eher zuviel als zu wenig 'Geist' - wären sie simple Barbaren, wir könnten sie unendlich viel sympathischer finden! Darum sollte man sich zuerst einmal fragen, in wieweit 'Geist' ein Vorrecht ist, das man für sich selbst zu reklamieren hat. Es wäre durchaus nicht unmöglich, dass man sich hier an eine Legende festklammert; an eine Legende, die nicht viel sinnreicher ist als die besonders schwer mit 'Geist' getränkte Rassenlehre von Hitler und Rosenberg.

Die Etymologie des Wortes 'Geist' beweist, dass wir es hier ursprünglich tatsächlich mit einem 'Spuk' zu tun gehabt haben, mit etwas Absonderlichem, etwas Schreckeinjagendem, mit einem dem 'corpus' imponierenden Faktor. Im Volksmund und in den primitiven Formen der Religionen kommt das 'Geistige' in der Tat noch stets in dieser Bedeutung vor, mag es auch pantheistisch verwässert aufgetischt werden. In meinem Buch 'Politicus zonder Partij' habe ich dergleichen Erscheinungsformen des 'Geistes' ein Kapitel gewidmet. Gerade, wo der 'Geist' in einer sehr verdünnten Lösung serviert wird (unter den modernen Intellektuellen, den Philosophen und Künstlern z.B.), ist dieser Spuk für uns doppelt gefährlich, weil schwerer zu

entlarven. Zahllose Zivilisierte, manche Skeptiker und Pessimisten eingerechnet, leben noch immer in der heiligen Überzeugung vom Primat des 'Geistigen' über dem 'Körperlichen'. Ein Anfall auf den Geist gilt ihnen gleich mit einer Rückkehr zur Barbarei, oder noch ärger: zum Tier. Sie können sich nicht einmal vergegenwärtigen, dass nämlich 'das' Tier eine pure Abstraktion - des Geistes selbst ist, und dass man, auf dem Wege zum Tier, automatisch zum Geist zurück kommt! So sehr ist der Geist in intellektuellen Kreisen tabu, und es ist eine Warnung hiervor, wenn Stirner sagt: 'Wir sollen zwar Geist haben, aber der Geist soll uns nicht haben.'

'Wir sollen zwar Geist haben...' Der Angriff Stirners gilt nicht der Tatsache unserer Existenz als Wesen mit sogenannten geistigen Funktionen, sondern ausschliesslich dem Aberglauben vom Geist als einem speziellen Privileg des Menschen. Das Kennzeichen wirklich durchgeistigter Menschen ist gerade, dass sie diesen Glauben an ein spezielles Privileg gar nicht brauchen; und bewiese man diesen eines guten Tages, dass das geistige Stadium die tiefste Stufe der Entartung darstelle, sie würden doch dieselben bleiben, die sie waren. Den Glauben an den Geist als etwas Erhabneres oder Tieferes findet man aber bei der grossen Masse derer, die mit dem Geist umzugehen gelernt haben als mit etwas, das ihnen fremd ist; das sie irgendwie, wie von aussen her, beeinflusst; das ihnen eleusinische Ehrfurcht, Angst und auch Abscheu einflösst. 'Der Geist hat sie...'

Zu dieser Kategorie rechne ich Menschen vom Schlage eines Hitler, Göbbels oder Rosenberg. Sie sind die 'geistigsten' Menschen dieses Jahrhunderts, dies Prädikat sollte man ihnen doch nicht vorenthalten! Wehrlose Schlachtopfer eines Spukes, der sie besitzt, ohne dass sie ihn meistern können, sind sie gezwungen, Bücher zu schreiben wie 'Mein Kampf' und 'Der Mythos des XX. Jahrhunderts', oder sich in einer Pseudodialektik von Moral und Moralin zu ergehen. Der Geist hat hier triumphiert wie nie zuvor, denn sein grösster Sieg über den

Menschen ist die Verwirrung, zu stande gebracht durch das *Wort*, jenes fürchterlichste Attribut des geheimnisvollen Spukes.

Die Grenzen zwischen geistigem Ernst und geistigem Schwindel sind nirgends scharf zu ziehen, weil schon der geistige Ernst (das will sagen: ein Ernst, der den Geist ernst nimmt) die Beute eines Aberglaubens geworden ist, der sich im geistigen Schwindel nur noch krasser manifestieren soll. Es gibt einen eisigen, erschütternden Ernst, den man intuitiv anerkennt ohne nachzuforschen, auf welche Gesinnung er sich bezieht, und der mit dem geistigen Pseudoernst freilich nichts zu tun hat: ihn findet man im 'offiziellen' Deutschland zum Beispiel bei E. von Salomon, dem Verfasser der 'Geächteten'; von diesem Ernst aber ist die Phraseologie eines Adolf Hitler ein verzerrtes, weil 'vergeistigtes' Bild. Nicht also der nationale Mythos, sondern der nationale Kitsch wurde 1933 zum Idol erhoben. Für uns Ausländer war die grösste Überraschung nicht der Nationalsozialismus selbst, vielmehr: jeglichen Widerstand gegen diesen wie Schnee in der Sonne wegschmelzen zu sehen. Und doch war das vor-hitlerische Deutschland das Land, das - meines Wissens - die meisten Bücher produzierte. Triumph des Geistes!!

Es ist augenblicklich usance, den Deutschen Aphorismen von Goethe, Heine und Nietzsche vorzuhalten, aus denen ersichtlich wird, dass die besten Repräsentanten der deutschen Kultur ihre Landsleute für ausgemachte Barbaren erklärt haben. Es ist auch nichts gegen diese Qualifikation einzuwenden, wenn man nur weiss, was man unter 'Barbaren' zu verstehen hat. Denn Barbaren wie die Hunnen sind die Deutschen nun einmal nicht. Amiel sagt in seinem Journal intime: 'L'Allemagne est barbare depuis les pommettes jusqu'à la plante des pieds. Le faune remonte en lui jusqu'aux oreilles exclusivement. Il n'y a qu'à regarder le masque de ses grands hommes actuels (1877), de Bismarck, de Moltke ou de l'empereur Guillaume, pour reconnaître une argile grossièrement pétrie, une race forte

mais épaisse, calculatrice mais rude... La vulgarité germanique est dix fois [plus] vulgaire, la corruption germanique, le chantage allemand dix fois plus laids qu'ailleurs. Ils sont condamnés à être honnêtes, solides, sérieux, sous peine de n'avoir plus rien, ressemblant en ceci à la femme qui perd tout en perdant sa pudeur.'

Was Amiel (alles andere als deutschfeindlich, in seiner Jugend sogar ein grosser Bewunderer der deutschen Kultur) mit der Irritation des Ästheten als seinen Eindruck gibt, ist das Abbild, die Physiognomie eines Wesens, das unmittelbar entgleist, sobald es seine dumme Solidität verliert. Das Barbarentum besteht also für Amiel in einer zu geringen Reife, in Mangel an Harmonie. Gerade darum (ich teile diese Erfahrung mit Amiel) ist man als Nichtdeutscher in seiner Jugend geneigt, die deutsche Kultur zu überschätzen; der Geist erscheint in Deutschland illuminiert mit allen pyrotechnischen Effekten des Idealismus, von Schiller bis zur expressionistischen Anthologie 'Menschheitsdämmerung'; dass dieser Idealismus eine der Geistesformen ist, die mit übermässigem Bierverbrauch eng zusammenhängen, vielleicht sogar das angewiesene Mittel sind, um das Bier im höheren Sinne zu kompensieren, das sieht man nicht, wenn man jung ist, da man dann noch zu sehr geblendet ist durch das geistige Feuerwerk. Später, wenn wir weniger geistig geworden sind, werden die Deutschen zu unsern Freunden, die die schärfste Kritik an ihrem Milieu ausgeübt haben. Es ist, als ob wir die Deutschen nicht gut ertragen könnten, es sei denn in Konflikt mit ihrer eigenen Kultur; mit einer nicht zu leugnenden Schadenfreude suchen wir dann auch die Zitate bei Goethe auf, aus denen hervorgeht, dass dieser 'big man' der Geistigen aller Atmosphären dem Treiben seiner Zeitgenossen nicht sehr wohlgesinnt war. Eine wenig edle Leidenschaft, diese Zitätenjagd, aber ein Beweis, dass bei dem Niederländer ebenso wie bei Amiel der intuitive Protest gegen den deutschen Volkscharakter beruht auf einer Reaktion gegen die eigene jugendliche Überschätzung des Geistes als Spuk! Dass die Deutschen

mit ihrer monströsen Universitäts-‘Bildung’ und ihrer nicht weniger ekelhaften Spezialisierungssucht dem Geist in der von Stirner verabscheuten Form des Spukes dienen, ist uns ein Dorn im Auge, weil wir in diesem Kult unsere eigenen Sünden zurückfinden, allerdings in Proportionen, die uns reichlich Vorwände zum Schimpfen liefern.

Man soll nur nicht denken, dass der durchschnittliche niederländische Intellektuelle in dieser Hinsicht ein besonders reines Gewissen hätte. Die Gegensätze sind bei uns weniger scharf, die Universitäten ein wenig mehr auf Harmonie eingestellt, die Spezialisten eine Kleinigkeit weniger anmassend als in Deutschland. Aber im Kern sind die geistigen Verhältnisse dieselben, und unsere Abneigung gegen die deutschen Barbaren gilt, ich bin davon überzeugt, dem Geist, der hier in Holland blüht und sich an der Illusion der gallischen Einflüsse erwärmt, auf die wir unsere Superiorität stützen möchten. Dass unsere Intellektuellen sich weniger schnell durch Hitlers ‘Mein Kampf’ anführen lassen als ihre deutschen Kollegen, beweist noch nicht, dass sie in geringerem Masse Stirners Spuk verfallen sind: denn jedes Volk hat seinen eigenen ‘Geist’, seinen eigenen Spuk, seine eigene Bibel.

Für die deutsche Kultur kann man eine (qualitative, nicht chronologische!) ‘geistige’ Reihenfolge aufstellen, sozusagen eine in Persönlichkeiten symbolisierte Ethymologie des Wortes ‘Geist’: Nietzsche - Spengler - Chamberlain - Rosenberg - Hitler. Diese Reihenfolge gibt ungefähr eine graphische Darstellung der Entwicklungslinie, die vom Geist als organischer Funktion zum Geist als hysterischem Wortspuk läuft. Es würde mich keine Mühe kosten, aus unserm niederländischen Kulturarsenal direkte Parallelen herauszufinden; nur weil ich diesmal für Deutsche schreibe, spare ich mir. Nur dies eine: aus den Parallelen würde deutlich werden, dass der mildernde Einfluss, den die französische Kultur auf uns ausübte, uns sowohl einen Nietzsche wie einen Hitler vorenthalten hat: das Sublime und das Komische müssten wir in der niederländischen Parallelliste durch Figuren von bedeutend geringerem

Format dargestellt sehen...

Dass ein Wort, in casu das Wort 'Geist', zwei verschiedene Dinge decken muss, ist nichts besonderes: es ist eine allgemeine Eigenschaft der Sprache, an der man nur deswegen meistens vorbeisieht, weil eine solche Eigenschaft sich schlecht zusammenreimt mit den Stabilitätsbedürfnissen der Wortkonsumenten. Das Sprichwort: ein Mann - ein Wort, zeigt deutlich genug, was man vom Wort erwartet. So wie ein Mann einen stabilen Wert zu haben hat, so hat das Wort seinen Nennwert überall und zu jeder Zeit zu decken. Die Virtuosen, die mit dem Wort zu jonglieren wissen, wie Hitler und Rosenberg, ohne sich um das 'Gewissen der Worte' zu kümmern, sie appellieren also damit an eine bei der Masse (auch bei der intellektuellen Masse) schon bestehende stille Voraussetzung. Diesem Faktor schreibe ich einen grossen Teil ihres sonst unerklärlichen Erfolges zu.

Auffallender noch manifestiert sich diese Doppelsinnigkeit des Wortes in der Anwendung der Term 'Freiheit'. Von den zwei Extremen, die durch die Term 'Geist' gedeckt werden, bringt jede ihre besondere Art von 'Geistesfreiheit' mit. Nicht allein auf der Seite der Emigranten streitet man für die Freiheit, auch Dr. Göbbels und Alfred Rosenberg kokettieren in letzter Zeit mit diesem Begriff. Kokettieren? Es ist mehr als das: sie *haben* ihre 'Freiheit', die Freiheit macht einen entscheidenden Teil ihrer Lehre aus.

Freiheit an sich ist ein vollkommen leerer Begriff, niemand kann sich darunter etwas Konkretes vorstellen. Selbst der Anarchist ist nicht frei, denn er läuft mindestens am Gängelband einer 'freien Gemeinschaft'. Jede Freiheit hat notwendigerweise ihren Gegenpol in einer Gebundenheit, an was auch immer. Unzweifelhaft aber denkt sich sowohl der Liberale wie der Nationalsozialist einen (mehr oder minder begrifflich klaren) Zustand aus, wenn sie von Freiheit sprechen. Es geht also darum, diesen Vorstellungen auf den Leib zu rücken, damit wir das

Wort Freiheit seines rhetorischen Klanges entkleiden. Es ist kein Zufall, dass Jessner in Holland Schillers Wilhelm Tell inszenieren kann mit dem Freiheitsgedanken als Leitmotiv, während in Berlin derselbe Wilhelm Tell mit demselben Text aufgeführt wird. Gerade Schiller ist das charakteristische Beispiel für einen Schriftsteller, der mit Worten operiert, an die keine Realität gebunden ist; auf beiden Seiten der deutschen Grenze ist Schiller zuerst einmal Gestik, Wortschwall. Armbewegung, und diese Dinge kann man in den Dienst jedweden Ideals stellen. Keine der beiden Parteien missbraucht Schiller, denn Schiller selbst gibt sich keine Rechenschaft von der betrügerischen Funktion des Wortes; der Rüttelschwur findet dieselbe Resonanz in der 'Koninklijken Schouwburg' im Haag wie im berliner Staatlichen Schauspielhaus. Im grossen Saal der Kroll-Oper hat Rosenberg jüngst gesagt: 'Wir knebeln auch die Freiheit der Wissenschaft nicht, mit der Einschränkung, dass wir es nicht dulden, wenn liberale oder marxistische Gelehrte die Grösse der deutschen Vergangenheit beschimpfen oder jetzt noch abstrakte Theorien aus der Zeit der französischen Revolution propagieren.' Dass uns diese Sorte 'Freiheit' eine kindliche Karikatur erscheint, hindert nicht, dass sich im Kopfe des Herrn Rosenberg ein bestimmter Begriff von ihr geformt hat. Er mag ein Wirrkopf sein - auch Wirrköpfe haben fundamentale Grundgedanken, und es ist sicher der Mühe wert, zu untersuchen, woher diese Grundgedanken kommen. Der Freiheitsbegriff des Herrn Rosenberg differiert z.B. nicht viel von der *libertas* eines Augustinus, nach welchem die *libertas* der Frommen hier auf Erden nichts anderes ist als eine Abstufung der notwendigen *servitus*; ebenso bedeutet ja bei Augustinus 'pax' ungefähr soviel wie 'permanenter Krieg gegen den Teufel und seine Trabanten'. Diese Begriffe, das muss man sich immer wieder aussprechen, sind nicht parodistisch zu verstehen, sie spiegeln vielmehr Welten wider, sie decken eine Psychologie auf, die eng zusammenhängt mit einem Menschentypus, der noch weit über die Grenzen des Nationalsozialismus

hinausgeht und dem der Nationalsozialismus nur die langersehnte Rechtfertigung gibt. Diese Menschen sind nicht 'gegen die Freiheit; die augustinische libertas war eine wichtige Stütze der mittelalterlichen Politik; sie sind für die Freiheit, - so wie diese in ihrem Kopfe aussieht. 'Freiheit' nennen sie den Zustand von Wachsamkeit gegen den Verlust von geistigem Kapital, wie sie ja unter 'Geist' das geistige Kapital selbst verstehen. So ist ihre Haltung eher eine Form abwehrenden Geizes, als ein Verlangen sich an andere Ideen zu verlieren.

Ich halte es daher für sehr unbillig, den Nationalsozialisten einen realen Freiheitsbegriff abzustreiten: er ist nur das Gegenteil von dem meinigen. Glaubt man vielleicht, dass der berühmte niederländische Freiheitsbegriff so sehr verschieden ist von dem des Herrn Rosenberg? Professor Huizinga nennt in seiner Broschüre 'Holländische Kultur des Siebzehnten Jahrhunderts' unsere damalige kirchliche Freiheit 'ein System, das weder Religions-freiheit noch prinzipielle Toleranz heissen kann, das aber mittels Augenzudrücken und hin und wieder mit einer leichten Bestechung das Los der anderen Konfessionen sehr erträglich machte.' Man irrt sich gewaltig, wenn man meint, dass der holländische Bürger seit dem siebzehnten Jahrhundert sein Wesen verändert hätte: Libertinage in der Freiheit flösst ihm ebensoviel Antipathie ein als früher, und sobald seine Interessen in Gefahr kommen, schliesst er sich, zögernd zunächst, da ihm auf Grund seines Temperamentes Konzentrationslager als Mittel zur Behauptung der Freiheit widerstreben, dann aber doch von ganzem Herzen dem 'Wirrkopf' Rosenberg an.

Dass der durchschnittliche Niederländer vorläufig noch den Nationalsozialismus ablehnt; dass vielleicht (aber man soll nicht prophezeien) der Nationalsozialismus niemals auf einen grösseren Teil des Volkes von Einfluss sein wird, hat nichts zu tun mit einem idealisierten Freiheitsbegriff, der ja nicht der Freiheitsbegriff der Masse ist. Es ist dies eine Frage des Geschmacks, von eingeborener Vorliebe für Unordnung vielleicht, von Abneigung gegen

alle 'Massregeln' jedenfalls. Viele Holländer haben darum spontan Sympathie gefühlt für die Emigranten, für die Schlachtopfer eines ihren Lebensgewohnheiten zuwiderlaufenden Systems; aber wenn sich dies System einmal zu einem 'anständigen' Staat konsolidiert hat, wird man die Emigranten hier höchstens noch *dulden*; und wehe ihnen, wenn sie dann versuchen, diesem 'befreundeten' Staat zu schaden! Der 'Geist' und die 'Freiheit', über die *wir* sprechen, sind nicht allein in Deutschland vogelfrei; vogelfrei sind sie international, durch ihr Dasein qua talis. Vogelfreie Freiheit... sieh da das Paradox! Das Paradox, das den Inhalt *unserer* Freiheit vielleicht deutlicher macht als alle Umschreibungen. Unsere Freiheit ist - ohne Recht auf das Märtyrertum der Emigration - allzeit in Emigration, da sie, in allen Ländern, von ihrer Vogel-Freiheit leben muss. Der Unterschied zwischen Deutschland und Holland (noch immer gross genug, dass man ihn mit allen Mitteln zu verewigen trachten sollte) ist in diesem Sinne nur ein Gradunterschied von Toleranz. Dass diese Toleranz in Holland zuweilen unter der Flagge der Freiheit segelt, darf nicht zu Missverständnissen führen, die nur Desillusionen einbringen können.

Ich habe diesen Darlegungen nur noch eine Moral anzufügen: spricht weniger über den Geist und die Freiheit. Nicht, als ob wir kein Recht auf diese Worte hätten; allein, weil wir mit diesen Worten doch niemand bekehren können, der nicht schon längst an allen möglichen anderen Dingen seine Verwandtschaft mit uns gefühlt hat. Es wäre denkbar, dass wir einander eher an unseren körperlichen Analogien erkennen könnten, und an unseren *Unfreiheiten*. Und proklamierte morgen Dr. Göbbels die Freiheit der Presse: seine Stimme im Radio hat uns längst alle Zweifel genommen in Bezug auf die Welt, in der diese Freiheit erblühen soll.

(Deutsch von W. Cordan)

Die Sammlung, april 1934

Gesprek met Erika Mann

Zelfs een lezer met een zeer grote dosis illusies inzake beroemdheden zal misschien nog wel geneigd zijn aan te nemen (wat ik hier op mijn woord van eer verzeker) dat lang niet alle interviews precies zo aangenaam zijn als ze in de courant verschijnen. Een interview is namelijk wel eens een ontnuchtering voor de interviewer, en dan is hij toch min of meer verplicht de uitingen van zijn beroemdheid in een voordelig licht naar voren te brengen. Een interview is geen critiek...

Niets van al deze overwegingen behoeft te gelden ten opzichte van Erika Mann, de energieke leidster van het thans in Amsterdam optredende cabaret *Die Pfeffermühle*. Men weet als men haar aan ziet komen, op het eerste gezicht... neen, lezer, niet wat gij thans meent... maar dat het interview een werkelijk gesprek zal kunnen zijn. Een lange, slanke gestalte, met donkere intelligente ogen, kort geknipt haar; dat is Erika Mann, de dochter van Thomas Mann, wat het uiterlijk betreft. Zonder een spoor van die aanstellerij die men bij mensen van het toneel zo vaak aantreft; een mens onder mensen, die het toneel heeft gekozen als de beste mogelijkheid om zich te realiseren.

Vervelende en eigenlijk overbodige interviews worden gekenmerkt door ellenlange inleidingen over nonsensdingen, en gewoonlijk behoort het laatste woord van het gesprek ook nog tot die inleiding; m.a.w. er was niets om in te leiden. Een gesprek met Erika Mann brengt u in een minuut van de plichtplegingen op de kern van de zaken waarom het gaat. Deze vrouw heeft in hoge mate de intuïtieve gesprekstechniek; zij raadt snel waar de interviewer heen wil, zij heeft geen omslachtige toelichtingen van node. Erika Mann is niet alleen een begaafde actrice, zij excelleert in de dialoog over een café-tafeltje, waar

geen voetlicht haar van de medemens scheidt.

En zo komen wij dadelijk (wat al te snel misschien, want ik kom om inlichtingen over *Die Pfeffermühle*) te spreken over de toneelspeler en het toneel. Wie de autobiografie *Kind dieser Zeit* van Klaus Mann gelezen heeft, weet dat hij daarin zijn zuster Erika beschrijft als een geboren toneeltalent, reeds als kind; zozeer geboren zelfs dat papa, de rustige romancier van de *Buddenbrooks* en *Der Zauberberg* er wel eens moeilijkheden door kreeg. Dat was jaren geleden, in de tijd der inflatie. Sedert die jaren heeft Erika Mann haar talenten bewezen, zonder ook maar een grein de dupe te worden van een zo gevaarlijke kunst als de dramatische, die onophoudelijk een masker eist en ertoe kan leiden dat de mens zichzelf en zijn masker niet meer uit elkaar kan houden. Over dat onderwerp raken wij het betrekkelijk snel eens; Erika Mann heeft geen geringere afkeer van de 'cabotin' in de toneelspeler dan haar interviewer. Zij geeft zelfs toe dat zij maar heel weinig grote acteurs zou kunnen aanwijzen die ook werkelijk belangrijke mensen zijn.

'Ik ken er misschien drie of vier; b.v. wijlen Albert Steinruck, die ook door zijn uitstekende filmrollen bekend is geworden. Voor een man is het gevaar dat hij ook in het dagelijks leven een comedian, dus een slachtoffer van zijn rollen wordt, al buitengewoon groot. Voor een vrouw, geloof ik, minder; wij spelen van nature meer toneel, wij behoeven ons dus heel weinig te 'verstellen' om op het toneel onze volle persoonlijkheid in te zetten. Daarom is de mogelijkheid groter dat een goede actrice niet onuitstaanbaar wordt en niet per se toneel speelt als zij 'onder ons' is. Een psychologische verklaring voor het wonder dat iemand prachtige personages kan spelen die hij niet begrijpt en niet begrijpen kan, zou ik echter ook niet durven geven. Dat is het grote vraagteken van de acteur.'

Het is gek, maar te diep op principiële kwesties ingaan betekent voor de interviewer afdwalen, hij komt pas in de tweede plaats om te filosoferen en in de eerste plaats voor

zijn krant. Ik breng dus het gesprek, dat wat mij zelf betreft in een geanimeerde discussie had kunnen overgaan, streng zakelijk op *Die Pfeffermühle*, en Erika Mann laat zich zakelijk indammen.

‘Ons ensemble bestond al voor 1933. Ik was aan het toneel in München en de steeds toenemende zinneloosheid van dat toneel bracht mij en enkele anderen ertoe de officiële dramatische kunst de rug toe te draaien. Zo ontstond *Die Pfeffermühle*, als een gezelschap van vriendschappelijk gezinde collega's. Na de revolutie in 1933 zijn wij op tournee gegaan door Europa. Wij komen nu uit Zwitserland, waar wij maanden achtereen, en vaak voor een uitverkochte zaal, zijn opgetreden.

Wij beschouwen ons cabaret als een mogelijkheid om in ‘narren-vorm’ dingen te zeggen waaraan men anders voorbijgaat.

Wij zoeken daarbij een peil dat boven de alledagspolitiek ligt. Als ons voorbeeld zou ik kunnen noemen het cabaret *Die elf Scharfrichter* van Wedekind en Ernst von Wolzogen, dat ik zelf natuurlijk alleen uit programma's en traditie ken. Evenals zij richten wij ons tegen het cabaret als kitsch. Het kameraadschappelijke element trachten wij hoog te houden en tot nog toe zijn wij daarin volkomen geslaagd. Ieder van ons heeft zijn functie. Ik zelf heb de artistieke leiding en ik schrijf bijna alle teksten (vroeger heb ik principieel nooit geschreven, omdat mijn hele familie schreef!). Therese Giehse, de bekende Münchener actrice, heeft de regie. De muziek wordt verzorgd door onze Balt, Magnus Henning. Ook de decors maken wij zelf. Zo heeft ieder zijn ressort.

Onder de leden van ons ensemble zijn Duitsland, Rusland, Oostenrijk en Zwitserland vertegenwoordigd. Enkelen hebben in het concentratiekamp gezeten...’

Dat thema brengt ons vanzelf op de verhouding der Duitse kunstenaars tot nunc land dat zij hebben moeten verlaten. Het is een onuitputtelijk onderwerp en wij vervallen natuurlijk weer in die onvergeeflijke zonde: de theorie. De naam Thomas Mann brengt ons weer op con-

creter terrein. Erika Mann spreekt met grote genegenheid over haar vader, en over zijn werk, ook over zijn laatste werk, *Die Geschichten Jaakobs*. Thomas Mann is de eigenlijke vader van *Die Pfeffermühle*, zegt zij: hij heeft de naam bedacht. In Zürich woonde hij verschillende malen de voorstelling bij; hij interesseert zich levendig voor het programma en de lotgevallen van het gezelschap.

- Kunt u ook iets vertellen over het standpunt van uw vader ten opzichte van het hedendaagse Duitsland?

'De houding van mijn vader is inderdaad niet zo duidelijk als ik het zelf gewenst zou hebben; maar aan onze wederzijdse waardering heeft dat niets veranderd. Dat hij zich niet duidelijker heeft uitgesproken komt vooral hierdoor dat hij de gedachte niet kon verdragen dat zijn laatste werk in Duitsland verboden zou worden, en door zijn oude vriendschappelijke relaties met de uitgever Fischer. Mijn oom Heinrich is een geheel ander temperament. Hij behoorde tot de weinigen die de republiek van Weimar werkelijk liefhadden, kinderlijk liefhadden. Zijn naïef enthousiasme en zijn onoverwinnelijk vertrouwen op de rede en de vooruitgang zijn mij bijzonder sympathiek.' - Hoe was het Zwitserse publiek?

'Buitengewoon hartelijk. Ik kan u als pikante bijzonderheid nog vertellen dat bij onze voorstelling in Bern ongeveer het gehele... Duitse gezantschap aanwezig was!' En hiermee loopt het interview op een eind; want 's avonds draait *Die Pfeffermühle* weer, en Erika Mann confereert over het programma...

Ik heb na een zo prettig onderhoud ook de voorstelling zelf in het Centraal Theater niet verzuimd. Onder voorlopige verwijzing naar het referaat van onze Amsterdamse correspondent wil ik hier alleen nog zeggen dat dit cabaret het beste is dat ik in jaren zag. Zonder enig vals effectbejag, zonder speculatie zelfs op exotische bonbons, waarin Jushny nogal eens wil vervallen, kortom: van de allereerste rang, en met de allerbeste krachten.

Bijzonder merkwaardig is de reactie van het publiek, dat zich eerst enigszins onwennig betoont tegenover deze su-

perieure vorm van kleinkunst, maar tenslotte telkens in ovaties losbarst. En in de pauze heeft de impresario Hugo Helm mij beloofd dat hij *Die Pfeffermühle* ook in Den Haag zal laten draaien.

Het Vaderland, 4 mei 1934

Dialogo om Die Pfeffermühle

Die Pfeffermühle, het literaire cabaret van Erika Mann en haar kranige collega's is bezig Den Haag stormenderhand te veroveren. Eerlijk gezegd, toen ik van dit enthousiasme in 'Diligentia' vernam, heb ik mij over de Hageraars verbaasd. Niet dat ik hen te laag aansla wat hun smaak voor werkelijk belangrijk toneel betreft; maar de Hageraars hebben de naam hypercritisch en 'stijf' te zijn. Gelukkig blijkt ook die stijfheid haar grenzen te hebben; want *Die Pfeffermühle* verdient dit succes ruimschoots. Een cabaret dat door een levende idee gedragen wordt en dat desalniettemin vrij is van alle vulgaire, goedkope retoriek is meer dan een Blauwe Vogel; het is een witte raaf.

Ik heb echter een goede kennis, die zich niet zo spoedig overtuigen laat. Hij wantrouwt alles wat 'kleinkunst' heet, hij wantrouwt bovendien alles wat toneel heet. Comedianten kan hij niet uitstaan, omdat hij al comédie genoeg in zijn eigen omgeving ziet, zegt hij. Deze vrij banale, maar op zichzelf nog niet zo onjuiste mening heb ik hem altijd met plezier gelaten, want men kan niet genoeg op zijn hoede zijn ten opzichte van acteurs. Het zijn nu eenmaal lieden die zich te vaak Hamlet wanen en het vrijwel nooit *zijn*.

Maar ditmaal wilde ik genoemde kennis met alle geweld naar *Die Pfeffermühle* loodsen.

'Je kunt daar gerust heengaan,' zei ik, 'denk eens aan, jongen, een cabaret door een idee gedragen! Watertand je niet, oude Hegeliaan?'

Maar hij watertandde nog in het geheel niet.

'Ik heb je critiek gelezen,' zei hij nors. 'Het is een combinatie van ernst en amusement, als ik wel begrepen heb. Daarvan moet ik niets hebben. Ik wil geen ernst met een amusant laagje er overheen.'

'Pardon,' repliceerde ik, 'je hebt een dwaze opvatting van

de ernst op de planken. Ik voor mij maak geen principieel verschil tussen ernst en amusement, waar het de kunst betreft; *alle* kunst, maar speciaal de toneelkunst. Weet je dat Nietzsche de comedie verre boven de tragedie placht te stellen? En wel omdat de comedie de hoogste 'Lebensbejahung' is, die dus de tragedie als ondergeschikt moment bevat. Me dunkt, die opvatting zal jou, als goed Hegeliaan, toch ook wel iets zeggen! Wil je soms dat de ernst van de kunstenaar speciaal vervelend is? Of opdringerig propagandistisch? Of larmoyant van vertederende sentimentaliteit?

Neen, mijn waarde, er is geen andere ernst in de kunst mogelijk, of er is een kant van amusement aan; anders zouden wij niet eens luisteren of toeschouwen.'

'Hm,' zei hij, nog weinig opgewekt, 'ik merk wel dat je weer een formule gevonden hebt. Alleraardigst, werkelijk aller-, alleraardigst klinkt het. Maar het zijn toch acteurs. Die huichelen alles, ernst en amusement bij elkaar. Zij trekken ernstige gezichten, omdat zij daarover later hun kinderachtige memoires kunnen schrijven, en zij zijn amusant, omdat zij een kudde willekeurlingen in een willekeurige zaal genoeg willen doen, want daarmee vleien zij hun eigen ijdelheid weer. Ik ga niet.'

Zo is hij, deze heer, en aangezien hij lang niet dom is, is het moeilijk hem te overreden. Maar ik probeerde het nog eens:

'Wat je zegt is in 90% van de gevallen waar, maar op dit punt zul je jezelf ook wel iets te verwijten hebben? Ben jij vrij van acteursinstincten, in de slechte zin van het woord? Bied jij je naakt aan iedere nieuwsgierige aan, zonder enige pose, zonder enige geveinsde waardigheid en glimlachjes pour le besoin de la cause? Foei, jij bent hier de hypocriet! Neem van mij aan dat dit cabaret een idee vertegenwoordigt. Ik vraag je immers niet aan te nemen dat de medewerkers vrij van ijdelheid zijn. Maar de idee, de Idee!'

Ik geloof dat hij, toen hij eindelijk brommend opbelde om een plaats, alleen bezweken is voor de klank van het

woord 'idee'. Hij is immers een Hegeliaan van de oude stempel, en bovendien is hij ook niet vrij van enige nieuwsgierigheid.

Die avond heb ik mij, met goedvinden van het ensemble, achter de coulissen verborgen om zijn reacties te bespionneren. Voor de variatie verberg ik mij graag zo nu en dan eens achter de coulissen. Ik ben dan altijd blij dat ik zelf die zacht murmelende mensenmenigte achter een dreigend gesloten doek niet behoef te trotseren. De gedachte alleen al dat die massa straks gehypnotiseerd moet worden zou mij volkomen van mijn stuk brengen. Niets heb ik in mij van de hypnotiseur. Met een zeker leedvermaak volg ik dus het gehol en geren dat aan de eerste gongslag voorafgaat.

Natuurlijk ben ik over verschillende dingen gestruikeld eer ik mijn goede Hegeliaan in het vizier had; over de tralies van de 'Hungerkünstler', die gelukkig van een slappe, lintachtige substantie bleken te zijn, en over een pop, toebehorend aan 'Das grausame Weib'. Ook heb ik mijn hoofd door de 'Kitschpostkarte' gestoken, in de hoop dat iemand daar een opmerking over zou maken; maar iedereen had het te druk. Ik ben toen in de fauteuil van 'Frau I' gaan zitten en heb mijn slachtoffer in de zaal ontdekt.

Hij zat volkomen onbewogen voor zich uit te kijken. Ik nam mij voor hem gedurende de gehele voorstelling geen moment uit het oog te verliezen.

Enige seconden voor de eerste, fatale gongslag vestigde zich een grote, imposante dame voor hem. Ik heb niets meer van hem kunnen waarnemen, behalve zo nu en dan de top van zijn schedeldak. Zo gaat het met de meeste, zelfs de exactst uitgevoerde psychologische experimenten: op het critieke moment onttrekt zich de realiteit aan onze te beperkte blik...

Maar toch: eenmaal heb ik hem nog duidelijk gezien. Het was na het lied van de kok, de dictatoriale tyran, die de mens *dwingt* te slikken wat hij uit eigen beweging *nooit* zou slikken:

'Serviert von oben frisst er's doch!
Ich bin der Koch!'

Toen zag ik hem plotseling opstaan en als een razende applaudisseren met een voor hem ongewoon gebrek aan zelfbeheersing...

Na afloop trof ik hem aan de uitgang. Hij was kennelijk verbaasd mij te zien, maar hij vergat mij te vragen, wat ik daar deed en hoe ik daar kwam.

'Wat is je opinie?' vroeg ik.

Enigszins afwezig keek hij mij aan.

'Es ist eine sehr saubere Sache,' zei hij kort. 'Adieu, ik heb haast.' Hij gaf mij een hand en verdween in het Voorhout. Maar ik ken hem langer dan vandaag. Als hij zijn geestdrift wil verbergen, spreekt hij altijd Duits.

Het Vaderland, 6 juni 1934

Lion Feuchtwanger vijftig jaar

De Duitse roman- en toneelschrijver Lion Feuchtwanger wordt a.s. zaterdag 50 jaar. Het is een halve-eeuw feest dat niet in de rooskleurigste omstandigheden wordt gevierd; want Feuchtwanger behoort tot degenen die als een der eersten door het nazi-regime uit Duitsland werd gebannen, terwijl zijn papieren door S.A.-mannen werden verbrand en zijn bezittingen in beslag genomen. Feuchtwanger (het is psychologisch maar al te verklaarbaar) was bij de nazi's bijzonder gehaat; reeds voor de gebeurtenissen van 1933 kwam hij als Jood herhaaldelijk in conflict met de nationalistische stromingen. Zo werd zijn toneelstuk *Jud Süß* (naar een gegeven van Wilhelm Hauff) aanvankelijk in München verboden, terwijl een opvoering van *Der holländische Kaufmann* in dezelfde stad in 1923 wegens een nationaal-socialistische partijdag niet door mocht gaan. In zijn grote roman *Erfolg* heeft Lion Feuchtwanger bovendien een weinig vleidend beeld gegeven van de gebeurtenissen die samenhangen met de Hitler-Putsch en ook de Führer zelf, zij het onder pseudoniem, scherp gehekeld. Het is dus duidelijk dat Feuchtwanger voor het nieuwe regime een onmogelijk man was; als hij tijdens de nationale revolutie niet toevallig in Amerika had vertoefd, waar hij een serie lezingen heeft gehouden, zou zijn leven zonder twijfel ernstig gevaar hebben gelopen. In zijn laatste roman *Die Geschwister Oppenheim* (bij de Nederlandse uitgever Querido verschenen en onlangs in ons blad besproken) vergunt Feuchtwanger de lezer een blik op de lotgevallen ener Joodse familie die door de antisemitische actie uit elkaar wordt geslagen en rechteloos gemaakt.

Een schrijver van de allereerste rang kan men Feuchtwanger niet noemen; daarvoor is hij te zeer een man van breedvoerige gedegenheid. Zijn betekenis ligt

meer in het feit dat hij historische episoden met talent weet te beschrijven; *Jud Süß*, dat hij in 1922 tot roman omwerkte (nadat vele Duitse uitgevers het boek geweigerd hadden, verscheen het eerst in Engeland, waar het een enorm succes had), heeft een groot publiek geboeid door juist dat beschrijvende talent. Als auteur van het ook tamelijk langademige, maar om de beschreven gebeurtenissen zeer merkwaardige *Erfolg* (1930) werd hij de kroniekschrijver van het na-oorlogse Duitsland, meer speciaal van München. Ook van deze roman, als van enige andere boeken, verschenen in verschillende landen vertalingen; Anthonie Donker bezorgde de Nederlandse vertaling onder de titel *Succes*.

Lion Feuchtwanger is in het buitenland altijd meer gelezen dan in Duitsland zelf; dat bewijzen o.a. de oplagecijfers van zijn werken, waarvan die van het buitenland de Duitse verre overtreffen. Hoewel hij in de oorlog debuteerde, heeft hij zelf verklaard van die oorlog geen noemenswaardige invloed te hebben ondergaan; hij deed overigens actieve dienst, werd zelfs gevangen genomen, maar wist te ontsnappen en Duitsland weer te bereiken. Aan deze uiterlijke levensfeiten kent hij echter eveneens weinig belang voor zijn oeuvre toe; het belangrijkste motief in zijn boeken noemt hij de mens tussen doen en niet-doen, tussen macht en kennis. Invloed op zijn stijl hadden, meent hij, vooral Heinrich Mann, Alfred Döblin en Bert Brecht.

Feuchtwanger werd 7 juli 1884 te München geboren. Hij studeerde te München en Berlijn, huwde in 1912, was tijdens en na de oorlog aanvankelijk als toneelschrijver werkzaam; hij dramatiseerde verschillende bekende gegevens (*Julia Farnese*; *Vasamtasena*; *Leben Eduard II*; *Jud Süß*, e.a.) en was ook als regisseur verbonden aan het Volkstheater te München. Er verschenen eveneens dramatische bewerkingen van zijn hand van werken van Aristophanes, Aeschylus en Calderon, en drie 'Angelsaksische stukken'. Later wijdde Feuchtwanger zich hoofdzakelijk aan de roman. Zijn *Jud Süß* en *Erfolg*

noemde ik reeds. In 1923 verscheen *Die hässliche Herzogin*, de geschiedenis van de 14e eeuwse hertogin van Tyrol, 'Margarete Maultasch'. In 1925 verhuisde Feuchtwanger naar Berlijn, waar hij *Erfolg* schreef. In 1932 verscheen *Der jüdische Krieg*, het laatste boek dat nog in Duitsland kon worden uitgegeven, maar dat na de boekenverbranding in Nederland werd herdrukt.

In mijn kroniek van a.s. zondag kom ik nog op Feuchtwanger terug, speciaal op zijn verhouding tot Dostojewski.

Het Vaderland, 5 juli 1934

Anarchie in Kürschners Literatur-Kalender

Sedert jaren verschijnt in Duitsland een boekwerk dat men zich in deze vorm ook alleen maar in Duitsland denken kan: *Kürschners deutscher Literatur-Kalender* (Walter de Gruyter & Co). Deze kalender bevat alle mogelijke bijzonderheden over de uiterlijke omstandigheden der literaire samenleving; gegevens over uitgevers, antiquariaten, toneelgezelschappen, tijdschriften, verenigingen, etc. Last not least: een 'Verzeichnis deutscher Schriftsteller und Schriftstellerinnen', waarin men ongeveer alles wat de pen voert met naam en adres vertegenwoordigd kan vinden.

Kürschner is al eerbiedwaardig door zijn ouderdom; in 1931 verscheen de 46ste jaargang. Thans, in 1934, ligt de 47ste voor ons, met gegevens over meer dan 10.000 auteurs. Welk een land, welk een cultuur! Maar... onder deze 10.000 ontbreken enige namen. Het zijn namen die onder de 10.000 enige betekenis hebben, meer betekenis zelfs dan 9500 andere wel genoemde schrijvers. Er heeft nl. ook in *Kürschners deutscher Literatur-Kalender* een kleine revolutie plaats gehad, met zeer sonderlinge gevolgen. Het is echter hoogst merkwaardig dat men in het voorwoord van deze omwenteling niets vindt vermeld. Integendeel! De bewerker van deze jaargang, Dr Gerhard Lüdtke, legt er de nadruk op, 'dass sich die Registrierung nicht nach Werturteilen richten kann'. Of schuilt hier wellicht toch een addertje onder het gras: 'Gleichwohl glaube ich den Erfordernissen des neuen Aufbruchs deutschen Lebens Rechnung getragen zu haben'? Hoe het ook zij, er hebben wonderlijke dingen plaats gehad in de boezem van deze eerbiedwaardige almanak. Vergeefs zoekt men bv. Emil Ludwig, even vergeefs Erich Maria Remarque. Lion Feuchtwanger blijkt niet meer te bestaan voor het literaire kalenderjaar. De familie Zweig schijnt

toch door een of ander 'Werturteil' getroffen; althans Stefan is gehandhaafd, terwijl Arnold spoorloos verdwenen is. Een andere Duitse familie is nog zonderling aangepakt. Thomas Mann is nl. vertegenwoordigd, en men kan aan zijn adres zien dat hij in Zwitserland woont; Heinrich Mann is lucht geworden, hij is geschrapt uit de lijst der 10.000. Maar Klaus Mann, de leider van het emigrantentijdschrift *DIE SAMMLUNG*? Hij is opgenomen, zij het dan ook met een 'Adresse unbekannt'! Als Dr Gerhard Lüdtké ons verzekert dat hij geen 'Werturteile' heeft laten gelden, moet men hem natuurlijk nooit op zijn woord geloven; men kan dan alleen maar zeggen dat in *Kürschners Literatur-Kalender* de anarchie tot systeem is geworden! Hermann Kesten, Alfred Döblin en Georg Hermann zijn bv. weer present; waarom zij wel, en Heinrich Mann niet?

Enige ongewilde, maar daarom niet minder wrange ironie heeft het deftige jaarboekje ditmaal ook meegebracht. Opgenomen is nl. de schrijver Erich Mühsam, die zichzelf van kant heeft gemaakt om aan de kwellingen van zijn belagers te ontkomen. Achter zijn naam vindt men ook zijn adres: Innstrasse 4, Berlin-Neukölln. Kürschner, de welingelichte, schijnt niet te weten dat Mühsam sedert anderhalf jaar 'verhuisd' was...

Het Vaderland, 19 juli 1934

De 'Blubo'-literatuur

In de LITERAIRE GIDS van deze maand vindt men (met commentaar van de redactie) overgenomen een fragment uit een artikel van de Nederlander M.J.E. Ypelaar, dat in Duitsland in het tijdschrift DIE NEUE LITERATUR is verschenen. In dit fragment heet het:

'Die Emigranten-Bücher, alle gedruckt in dem verjüdeten Amsterdam bei den holländischen, jedoch meist jüdischen Verlegern Querido, Allert de Lange, Van Kampen, beherrschen hier fast vollständig den deutschen Büchermarkt, und die wirklich dichterischen deutschen Bücher des neuen Deutschland werden sozusagen totgeschwiegen (wie ehemals in Deutschland während der Judenherrschaft)'.

Ik wil ervan afzien dat de schrijver van deze regelen, hoewel Nederlander, er reeds bijzonder aardig in geslaagd is zich het weinig aristocratische antisemitische dialect van onze Oostelijke burens eigen te maken. Want hoofdzaak is dat de heer Ypelaar in Duitsland de onware voorstelling tracht te verbreiden, als zouden de kunstredacties der Nederlandse dagbladen er bewust op uit zijn, de Duitse 'blubo' (Blut und Boden)-literatuur dood te zwijgen; een soort complot dus als in Duitsland bestond tijdens de 'Judenherrschaft'. Jammer genoeg voor de auteur van deze insinuerende beweringen is de situatie enigszins anders. Een literatuur die zich instelt op een mystiek van ras en bloed, gelijk de Duitse van tegenwoordig, is nu eenmaal krachtens haar wezen voor minstens 90% niet bestemd voor export; en wat wel voor buitenlandse lezers belang heeft zullen wij niet doodzwijgen. Ik wil er speciaal op wijzen dat ikzelf indertijd een gehele zondagskroniek heb gewijd aan een van de weinige toonbare 'Blubo'-auteurs, de ook voor ons bijzonder belangrijke Ernst von Salomon, en geen woorden heb

gespaard om de betekenis van deze eersterangsschrijver naar voren te brengen. Voorzover mij bekend is er onder de literaire critici der grote dagbladen overigens maar één Jood, die men bovendien niet verdenken kan van enige onwelgevoeglijke transactie.

Het lijkt mij niet zonder belang dat in de Nederlandse pers tegen een onbewezen, onbewijsbare en oorzaak met gevolg verwisselende voorstelling van zaken, die n.b. door een Nederlander aan het buitenland wordt opgedist, met kracht wordt geprotesteerd.

Het Vaderland, 27 september 1934

Ingezonden stukken

Bücher des neuen Deutschlands

Geehrte Redaktion,

Ich möchte dem Herrn Menno ter Braak, der offenbar doch wenig Ahnung hat von der wirklichen Blut-und-Boden-Literatur, einige Bücher nennen. Es ist nur ein Griff. Ich schöpfe aus dem Vollen. Also:

Mein Kampf mit dem Weltdrachen - Oda Hiller

Der Knabe Jesus in Pommern - Balzer von Schirr

Das arische Alräunchen - Hinz Heinz Ebers

Die Juden grinsen an uns vorbei - Gottlieb Streichler

Göbbelknirps Qualle - Fritz Flick

Faul ist der Haber - Rosa Berg (im Dialekt, sehr bodenständig)

Der Jaakob macht wieder eine Geschichte - Tom Zaubermann

Ach Hauptmann, Herr Hauptmann - D. Weber (sehr humoristisch)

Die Ural Linde - Prof. Dr Hermann Witz (wissenschaftlich)

Ich hatte einen Kameraden - Georg Römer

Gegen Dummheit kämpfen selbst die arischen Götter vergebens - I.P. Lahr (Lahr ist arisch. I. ist nicht Isaäk, sondern Iggdrasul).

Kennt der Herr M.t.B. diese Bücher nicht? Und wenn er diese rassistischen, scholligen, blut-und-bödigen Bücher nicht kennt - wieso erfrecht er sich allwöchententlich in Ihrem geschätzten Blatte über Literatur zu schreiben?

Es ist immer dasselbe: die - man verzeihe mir das harte Wort - verdammte Eigenbrödelei der Holländer.

'Holland annektiert sichselbst? Gewiss, Herr M.t.B. Aber es dauert ein bisschen lange. Wenn es allzulange dauert, werden wir es besorgen müssen.

Mit deutschem Gruss, Heil Hitler und gebührender

Hochachtung, Ihr

Wilhelm Panzerfäustken,
Hauptm. a.D.

De 'Blubo'-literatuur

Hooggeachte Redactie,

Ik zie mij genoodzaakt een beschuldiging aan mijn adres te weerleggen die de heer Ter Braak in zijn commentaar op bovenstaand onderwerp in HET VADERLAND van 27 sept. j.l. ten beste gaf. Er is hierin sprake dat ik 'de onware voorstelling tracht te verbreiden, als zouden de kunstredacties der Ned. dagbladen er bewust op uit zijn de Duitse Blut-und-Boden-literatuur dood te zwijgen'. Hoewel ik dit in het midden laat is de situatie toch anders. Met dat doodzwijgen bedoelde ik niet de kunstredacties of de pers, doch de invloed van de Joods-Marxistische boycot van de in het huidige Duitsland verschijnende literatuur. Het zij mij vergund op de volgende tegenstellingen te wijzen. Van de thans in het bijzonder op de voorgrond tredende belletristische uitgevers, de Albert Langen-Verlag te München en de Eugen Diederichs-Verlag te Jena, ziet men in de etalages al bitter weinig, daarentegen zijn de Amsterdamse importeurs en uitgevers van emigrantenliteratuur rijkelijk vertegenwoordigd. Terwijl men overal emigranten-tijdschriften als DIE SAMMLUNG, NEUE DEUTSCHE BLÄTTER, DAS NEUE TAGEBUCH tot zelfs in de kiosken toe ziet liggen, mag het onbegrijpelijk heten dat aan het belangrijke lit. tijdschrift van het nieuwe Duitsland, DAS INNERE REICH, zo weinig aandacht wordt besteed en het vrijwel nergens te vinden is. In dit verband is het goed ook eens te wijzen op het feit dat hier overal nog steeds in ontstellende mate de liederlijkste hetze-emigranten-dagbladen verkrijgbaar zijn, terwijl daarentegen de VÖLKISCHE BEOBACHTER, nb. het hoofdorgaan van een ons bevriende mogendheid, betrekkelijk nog vrij

sporadisch voorkomt en zelfs angstvallig achterwege gehouden wordt. Ik blijf er ook bij dat de Ned. Boekhandel behoorde mede te werken aan de verspreiding van de werkelijk innerlijke dichters van het nieuwe Duitsland, als Carossa, Binding, Kolbenheyer, Emil Strauss, Herm. Stehr, Wilh. Schäfer, Beumelburg, Dwinger e.a. Het inzicht van het publiek zou dan ook geheel anders zijn dan dit thans het geval is. Men moet wijzen op de grote innerlijke waarden van een volk, niet op hetgeen buiten de grenzen leeft en zeker niet op volksvreemde elementen. Dat ik schrijf: 'Nur schade, dass man immer wieder auf völliges Unwissen end heftigen Widerstand der hiesigen Kritiker und eines gewissen Teiles des Publikums stösst, wenn man über die Literatur des neuen Deutschlands schreibt,' daarvan mag men mij toch geen verwijt maken, daar ik dit onlangs ondervonden heb van de zijde van de heer Ter Braak. Het spijt mij het te moeten zeggen, doch zoals de heer Ter Braak over Kolbenheyer en Binding oordeelde (VADERLAND van 23 dec. 1933 en 2 jan. 1934) moet inderdaad van 'völliges Unwissen' gesproken worden. Er komt nog bij dat critici, die tegenover het nieuwe Duitsland subjectief bevangen zijn en daarom ook 'heftigen Widerstand' bieden, wijl zij niets horen en zien willen, natuurlijk beschikken over 'Völliges Unwissen' en dat daartegenover gesteld critici welke die tegenstand niet bieden, inderdaad de nieuw-Duitse literatuur erkennen en deze dan ook met liefde tegemoet treden. Blijkbaar heersen hier over de begrippen 'Blut und Boden' nog zonderlinge opvattingen. De tegenstanders smalen hierop en beschouwen de nieuw-Duitse literatuur in haar geheel als 'Blut und Boden' of kortweg bestempelen zij haar, zoals blijkt, op cynische wijze met de naam 'Blubo'. In werkelijkheid evenwel vormen de begrippen 'Blut und Boden' slechts een onderdeel. De reeds bovengenoemde schrijvers vallen hier niet onder, evenmin Ernst von Salomon, zoals de heer Ter Braak ten onrechte beweerde.

Mede in verband met de 'Blut und Boden' literatuur en tot beter begrip daarvan zij verwezen naar het bijzonder be-

langwekkende werkje van Dr Hellmuth Langenbacher, *Volkshafte Dichtung der Zeit* (Berlin, Junker und Dünhaupt-Verlag) met als aanhang een literatuur-lijst der meest waardevolle boeken in de laatste jaren verschenen.

Met de bewering van de heer Ter Braak, dat 'een literatuur die zich op een mystiek van ras en bloed instelt, gelijk de Duitse van tegenwoordig, nu eenmaal krachtens haar wezen voor minstens 90% niet bestemd is voor export', ben ik het niet eens. Overigens valt met vooringenomen tegenstanders niet te redeneren, men kan er het best het zwijgen toe doen en men zou hun enkel de woorden van Adolf Hitler willen toeroepen: 'Falsche Begriffe und schlechtes Wissen können durch Belehrung beseitigt werden, Widerstände des Gefühls niemals.'

Met beleefde dank voor de plaatsruimte, hoogachtend,
M.J.E. Ypelaar

Zoals de heer Ypelaar zich genoodzaakt ziet mijn commentaar op zijn antisemitische uitlatingen te weerleggen, zie ik mij weer genoodzaakt hem erop te wijzen dat hij, blijkens deze weerlegging, een zeer zonderlinge opvatting heeft van het woord 'doodzwijgen'. Ook nu 'laat hij in het midden' of de pers bewust de Blubo-literatuur doodzwijgt, m.a.w. hij laat een insinuatie in nog insinuerender vorm staan, terwijl ik hem op de volstrekte onjuistheid van zijn bewering heb gewezen; maar tevens verklaart hij nu dat 'doodzwijgen' eigenlijk sloeg op... de etalages en kiosken! Dit 'zwijgen' van uitstalkasten is voor mij een geheel nieuw woord; gelukkig dat er nog een interpretator als de heer Y. bestaat om mij terzake van deze betekeniswisseling voor te lichten.

Wat de Nederlandse boekhandel doet of niet doet is overigens een zaak die heer Y. maar eens in het vakblad van deze bedrijfsgroep ter sprake moet brengen. Op *Das innere Reich* heb ik wederom zelf in deze courant meermalen de aandacht gevestigd; maar daarop gelieft de heer

Y. geen acht te slaan, omdat ik *Die Sammlung* nu eenmaal ook behandel en (het spijt mij) belangrijker vind. De *Völkische Beobachter* zie ik tegenwoordig aan elke kiosk hangen; ook in dit opzicht is de heer Y. achter bij de werkelijkheid; of verwacht hij dit blad misschien met de 'liederlijke hetze-emigrantendagbladen' die hem zo verontrusten?

Waar het begrip 'Blubo' eindigt en overgaat in een ander begrip moet de lezer maar naslaan in *Volkhafte Dichtung der Zeit* (zie vooral de literatuurlijst achterin). Ik voor mij neem de vrijheid Ernst von Salomon, wiens werk volkomen beheerst wordt de mystiek van bloed en bodem, maar dan op de goede manier, als representant bij uitnemendheid van de nationale literatuur te beschouwen. Als de heer Y. een nog verdere insnoering van het 'Blubo'-begrip verlangt, riskeert hij dat er helemaal niets meer overblijft.

Om nog een staaltje van de exacte bewijsvoering van de heer Y. te noemen: in zijn artikel heeft hij het over 'die meist jüdischen Verleger' in het 'verjüdete Amsterdam' en noemt dan Querido, De Lange en Van Kampen. De heren De Lange en Van Kampen zijn van zuiver 'arischen' bloede! (Altijd aangenomen dat er Ariërs bestaan).

Mijn vooringenomenheid (die ik waarschijnlijk in even sterke mate zal bezitten als de heer Y., daar wij slechts mensen zijn) verplettert de heer Y. onder een dier ontzaglijk-originele gezegden van zijn Führer. Het zij mij vergund hierop te repliceren met het nièt-minder gevleugelde woord van Bismarck, dat de Nederlander Ypelaar zich kan aantrekken: 'Holland annektiert sich selbst.' En daarom zullen wij binnenkort in plaats van Blue Band te exporteren, Blubo moeten importeren.

Hooggeachte Redactie,

Ik behoor tot wat u zoudt kunnen noemen uw 'trouwe en verknochte' lezers. En herinner mij nochtans niet ooit een ingezonden stukje in vreemde taal te hebben aangetroffen

in uw Vaderlandgetrouwe kolommen, waarvan bovendien het motief voor de opneming zo in het duister bleef.

Het is in deze sombere tijden niet altijd gemakkelijk de humor van een geval in te zien; wij zijn overprikkeld, gedeprimeerd en spoedig geërgerd.

Maar wat u ons lezers thans voorzet uit de keuken van een akelig-Doorslaande, a-Decente, apocrief-Duitse, arische Druktemaker, de Hauptmann a.D., die het waagt u na zijn brutale uitlating aan het adres van de Hollanders in het algemeen en uw literatuur-criticus in het bijzonder nog met een Duitse groet gelukkig te willen maken, daarin vermag ik helaas de humor niet te ontwaren.

Of ligt die in de opsomming van een stel rare titels van onevenwichtige scribenten? Moeten we daaruit kiezen, zo geven wij na dit hoogst-kwalijk stukje Duits-agressieve onbehoorlijkheid de voorkeur aan 'Ach Hauptmann, Herr Hauptmann a.D.!' Doch veroorloven ons tevens daarbij de verzuchting: spaar ons, Redactie, voor soortgelijke ergernis in de toekomst!

Met Hollandse groet, Heilmassage en Hoogachting,
V.

Geachte Redactie,

Daar ik bij de rubriek 'Ingezonden Stukken' niet vermeld zie dat deze buiten uw verantwoordelijkheid geplaatst worden, moet ik wel vermoeden dat de quasi-letterkundige opmerkingen van 'Hauptm. a.D. Wilhelm Panzerfäustken' met uw instemming in deze rubriek zijn opgenomen. Indien dit waar is, zie ik mij genoodzaakt voor uw blad te bedanken, als ik nog eens een stuk van dergelijk gehalte in *Het Vaderland* aantref.

Mocht het stuk buiten uw verantwoordelijkheid opgenomen zijn, dan hoop ik dat zomin u als vele anderen hun instemming zullen betuigen met deze belediging van de nieuwe Duitse letterkunde door iemand die de treurige moed heeft aan zijn opmerking een Duits tintje te geven door aan het eind ervan de Hitlergroet te misbruiken. Te-

vens wil ik deze geestigheidsproducent zeggen dat ik niet uit geestdrift over het nieuwe regime zo verontwaardigd ben over zijn geschrijf.

A.P. Prange

Het zal wel zijn zoals de eerste inzender zegt: het is in deze sombere tijden niet gemakkelijk de humor van een geval in te zien: wij zijn overprikkeld, gedeprimeerd en spoedig geërgerd. Waar is de tijd gebleven dat een tekenaar als Heine in de *Simplizissimus* zijn kostelijke humor kon besteden aan zijn geuniformeerde landgenoten! Thans 'versteht man - in Duitsland - keinen Spass', - en helaas ook in ons land niet meer, waar eens een man als Dr Kuyper een voortreffelijke aanbeveling schreef voor een bundel karikaturen van hemzelf door Albert Hahn, - karikaturen die niet bepaald bestemd waren geweest om hem te vleien!

Tot het stukje van 'Panzerfäustken' had het debat in onze kolommen over de achterstelling hier te lande van de Duitse Blut-und-Boden-Literatur geïnspireerd. Het was *karikatuur*. Ook al zou men het er niet mee eens zijn, kon men toch wel erkennen dat het geest had. Laat men er het artikeltje van de heer Ypelaar in ons Avondblad van dinsdag, waarop het een reactie was, eens naast leggen. Vooral de eerste inzender, die toch blijkens zijn stuk wel gevoel voor humor bezit, zal het dan in een ander licht bezien. Moeten wij overigens heus uitdrukkelijk meedelen dat ingezonden stukken buiten de redactionele verantwoordelijkheid staan? En dat wij, door het opnemen van een stuk in deze rubriek niet geacht moeten worden het ermee eens te zijn, tenzij wij daarvan uitdrukkelijk doen blijken? Er zijn natuurlijk grenzen aan deze rubriek, maar die worden niet bepaald door het feit dat een inzender in een of andere zaak een ander inzicht heeft dan onze redactie.

Misschien hebben wij met het vorenstaande ook geantwoord aan enkele lezers die ons hun bevreemding over

het plaatsen van het stukje van gisteravond mondeling uitten en zelfs aan de anonymus die veronderstelde dat wij het Duits van de inzender wel niet goed begrepen zouden hebben! - Red.

Het Vaderland, sept.-okt. 1934

Duitse wetenschap naar Nederland: interview met Dr Rudolf Kayser

De Duitse wetenschap maakt tegenwoordig moeilijke tijden door. De nieuwe wereldbeschouwing die in het Derde Rijk thans officieel is geworden heeft enige principia, die met het wetenschappelijk denken zoals dat door de twintigste eeuw van de negentiende is overgenomen bezwaarlijk te verenigen zijn. Niet alleen de filosofie wordt door de van bovenaf voorgeschreven denkwijze belemmerd; ook de antropologie, de sociologie en aanverwante takken van wetenschap, evenals de fysica en de wiskunde, hoe exact zij ook mogen zijn, ondervinden de druk zeer sterk. Voorlopig is tussen de beginselen van het vrije denken, het door geen vooropgezette leerstellingen beïnvloed onderzoek enerzijds en de nationaal-sociologische ideologie anderzijds nog geen overeenstemming mogelijk.

De Duitse 'belletrie' is door de nationale revolutie van 1933 in twee kampen uiteengevallen. De officiële schrijvers blijven publiceren bij de Duitse uitgeverij, die zich doorgaans hebben laten 'gelijkschakelen', zodat men in hun fondsen de wonderlijkste kleurveranderingen bespeurt; de niet-'gelijkgeschakelde' auteurs zijn op het buitenland aangewezen, zodra zij tenminste onderwerpen kiezen die niet van geheel onpolitieke aard zijn. Hoe deze ontwikkeling zal aflopen kan niemand vooruit zeggen; voor de niet-Duitser is het in ieder geval zaak beide partijen met aandacht te volgen en zich zo compleet mogelijk te oriënteren.

Eerlijk gezegd hadden wij niet gedacht dat deze crisis voor de wetenschap in gelijke mate bestond. De wetenschap heeft haar objectiviteit en is uiteraard minder direct betrokken bij de politiek. Natuurlijk mocht men vermoeden dat op speciale gebieden, zoals b.v. het rassenvraagstuk, de situatie ook voor objectieve onderzoekers moeilijkheden zou opleveren; maar aan een wetenschap-

pelijke exodus hebben wij toch niet geloofd.

Wij vernamen nu enige tijd geleden dat A.W. Sijthoffs Uitgeversmij. voornemens was een wetenschappelijke 'Auslandsabteilung' aan haar bedrijf te verbinden. Uit nadere informaties bleek ons vervolgens dat deze plannen reeds waren verwezenlijkt en dat de eerste uitgaven van Duitse geleerden in Nederland nog deze herfst het licht zouden zien. Vanouds geniet ons land een grote reputatie op het gebied van de onafhankelijke wetenschap, en het zou niet de eerste keer zijn dat wij gastvrijheid verleenden aan onderzoekers die elders bezwaren ondervinden bij het publiceren van hun resultaten. De zaak leek ons in ieder geval belangrijk genoeg om eens op onderzoek uit te gaan, vooral waar de namen die wij hoorden noemen in verband met deze 'Auslandsabteilung' een zeer goede klank hadden in de wetenschappelijke wereld. Wij richtten ons dus tot de leider van deze afdeling, Dr Rudolf Kayser, en verzochten hem om een onderhoud. Dr Kayser was dadelijk bereid ons te woord te staan en dientengevolge zijn wij thans in staat iets naders mee te delen over deze voor onze cultuur zo belangrijke poging de Duitse wetenschap een onafhankelijk onderdak te verschaffen.

Dr Rudolf Kayser, de schoonzoon van Prof. Einstein, is in de Duitse culturele wereld geen onbekende. Hij was 14 jaar lang de adviseur van de onlangs overleden grote uitgever S. Fischer, die veel invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de Duitse literatuur, zoals ook door zijn tegenstanders, die hem zijn 'liberalisme' verwijten, bij zijn dood werd erkend. Toen in 1924 Dr Oskar Bie de redactie van het bij Fischer verschijnende tijdschrift *DIE NEUE RUNDSCHAU* neerlegde, werd Dr Kayser de leider van dit orgaan met een wereldreputatie, waaraan vrijwel alle schrijvers van naam uit de Europese literaturen hebben meegewerkt. In 1933 ging Dr Kayser bij Fischer weg. Ook als essayist heeft hij deelgenomen aan het literaire leven; wij noemen zijn biografische werken over Stendhal en Spinoza en zijn werk over Kant dat binnenkort verschijnt. Wij vroegen Dr Kayser welke motieven bij hem hadden

voorgezeten, toen hij besloot zijn uitgeverswerkzaamheid naar ons land te verplaatsen.

‘De ernstige geestelijke crisis,’ zei de heer Kayser ons, ‘is ook aan de wetenschap, zelfs de exacte wetenschap, niet voorbijgegaan. Zij die dat loochenen begrijpen noch hun tijd noch de functie der wetenschap. Ik geloof zelfs dat wij voor een nieuwe fundering van alle wetenschappen staan, voor een ‘nuova scienza’ in de zin van de oude Italiaanse wijsgeer Vico. Ik geloof dat deze vernieuwing der geesteswetenschappen uit moet gaan van de sociologie, die alle geestelijk leven in het verband van de grote historische en maatschappelijke krachten begrijpt. Voor de natuurwetenschappen acht ik de biologie, juist omdat zij nog gedeeltelijk in de kinderschoenen staat, van bijzonder belang.

‘Het rijk der wetenschap is ook in deze tijd bovennationaal. Daarom is een wetenschappelijke uitgeverij aan geen bepaald land gebonden. Holland acht ik voor de uitgave van wetenschappelijke werken geschikter dan welk land ook; vanwege zijn geografische ligging, zijn voortreffelijke boekdrukkerstechniek en voor alles om de humanistische traditie van zijn universiteiten en van zijn culturele leven in het algemeen. In de Europese politiek staat Holland bovendien neutraal. Politiek en wetenschap moeten steeds gescheiden zijn, en hebben dus deze neutraliteit nodig.’

Vervolgens vertelde Dr Kayser ons een en ander over de wijze waarop hij met de firma Sijthoff in contact was gekomen, wier wetenschappelijke uitgaven hem ook reeds vroeger bekend waren. Wij vroegen de heer Kayser tevens naar zijn relaties met andere landen, met name Duitsland; en het bleek ons toen dat deze uitgeverij zich geenszins zal beperken tot de werken van geleerden die thans buiten de Duitse grenzen verblijf houden. Dr Kayser legde bijzonder de nadruk op de wetenschap als een gebied boven de politieke tegenstellingen en de wenselijkheid deze tegenstellingen zoveel mogelijk buiten de wetenschappelijke sfeer te houden.

‘Algemeen heeft men ons plan met sympathie begroet en juist geïnterpreteerd; uit verschillende landen ontvingen wij reeds bewijzen van instemming en ook manuscripten. Natuurlijk hebben wij ons van te voren ervan vergewist dat men ook in Duitsland niets tegen ons werk heeft en dat onze uitgaven ook daar kunnen worden verkocht.’

‘Onze edities van wetenschappelijke werken in de Duitse taal omvatten alle gebieden der kennis. Onze eerste uitgaven zijn: Dr Ferdinand Blumenthal, hoogleraar aan de universiteit te Belgrado, *Ergebnisse der experimentellen Krebsforschung und Krebstherapie*; Hermann Heller, in leven hoogleraar a.d. univ. te Frankfurt a.M., *Staatslehre*; Alfred Einstein, *Geschichte der Musik*; Dr Hans Reichenbach, hoogleraar a.d. univ. te Stamboul, *Wahrscheinlichkeitslehre*. Binnenkort zullen nog verschijnen een zeer actueel boek van de socioloog Prof. Karl Mannheim (*Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*) en *Die Philosophie der Gegenwart* van Prof. Ernst von Aster te Giessen. Wij zijn voorts nog in onderhandeling met verschillende Duitse geleerden die aan Duitse universiteiten doceren en ons de uitgave van hun werk willen opdragen, omdat het hun van belang schijnt het bovenationale karakter der wetenschap op die wijze te documenteren. Ik zie juist hierin de culturele missie van onze onderneming: de wetenschap van de politiek te scheiden. ‘Wellicht zal het u als Nederlander interesseren dat wij het beroemde standaardwerk van Max Friedländer, *Die altniederländische Malerei*, hebben overgenomen en dat deze nog niet voltooide uitgave ook door ons wordt voortgezet.’ Uit dit exposé van Dr Kayser blijkt dus dat deze wetenschappelijke uitgeverij een zeer omvangrijke taak op zich heeft genomen; dat de neutralisering der politieke tegenstellingen op wetenschappelijk gebied daarbij op de voorgrond staat, zal iedereen verheugen die bij onafhankelijk onderzoek is geïnteresseerd.

Het Vaderland, 31 oktober 1934

De controverse in Das neue Tagebuch

Emigranten-Literatur

Menno ter Braak

Der Verfasser - der den Aufsatz übrigens selbst in deutscher Sprache schrieb - ist einer der geschätztesten holländischen Essayisten und Roman-Autoren, literarischer Kritiker von 'Het Vaderland' und Redakteur der Zeitschrift 'Forum'.

Als sich 1933 in Deutschland die sogenannte 'Nationale Revolution' vollzog, sahen nicht nur die *deutschen* Schriftsteller sich genötigt, Partei zu ergreifen; die deutsche Literatur war ja eine europäische, nicht nur eine deutsche Angelegenheit. Im heutigen Europa kann man überhaupt nicht mehr von nationalen Literaturen sprechen, es sei denn, man beschäftigte sich speziell mit Folklore. Es gibt höchstens noch nationale *Akzente*, die in gewissen Fällen von grosser Bedeutung sein können, niemals aber über den Wert des eigentlich Literarischen entscheiden. Wie töricht es auch sein mag, das nationale Moment vollkommen auszuschalten und die europäische Literatur als eine Art 'Esperantokollektiv' zu betrachten: Tausendmal törichter ist es jedenfalls, das Nationale als Selbstzweck figurieren zu lassen. Ich behaupte das in aller Ruhe, und keineswegs als 'Utopist'. Das 'gute Europäertum' hat mit Utopismus nichts zu tun; wir *fühlen* europäisch, weil wir Europäer *geworden* sind.

Wir hatten also gar keine Wahl. Als die deutsche offizielle Literatur sich infolge der 'nationalen Revolution' planmässig auf die nationalen Werte zurückzog und die europäischen Strömungen ebenso planmässig boykottiert wurden, war die Sache der Emigrationsliteratur auch unsere Sache geworden. Nicht kritiklos den Emigranten gegenüber, sondern überzeugt von der Bedeutung unserer gemeinsamen Mission habe ich damals die ersten Erschei-

nungen der Emigrantenverlage begrüsst. Wenn ich auch, um ein Beispiel zu nennen, von der allzu einfachen Vernunftsideologie eines Heinrich Mann in seinem 'Hass' nicht schlechthin begeistert war, konnte ich doch nicht umhin, die Stellungnahme dieses Autors zu bewundern und zu verteidigen. Man soll sich darüber nicht täuschen lassen: die Verwandtschaft zwischen den Schriftstellern der deutschen Emigration und ihren europäischen Kollegen entstand ziemlich unabhängig von reinen literarischen Masstäben. Wir haben darum jetzt nicht erst abgewartet, bis die Emigranten zu produzieren anfangen. Wir durften schon vorher ganz offen sagen und schreiben, die Emigration sei uns wichtiger als das literarische Geschäft des Herrn Dr. Goebbels.

Aus alledem geht aber auch hervor, dass wir uns die Freiheit vorbehalten haben, unser Verhältnis zu jedem einzelnen Emigrantenbuch in seiner Eigenschaft als literarisches Phänomen ohne irgendwelche Voreingenommenheit zu begründen. Es wäre sogar möglich gewesen (man darf dies scheinbare Paradoxon nicht übersehen), dass wir literarisch die gesamte Emigrationsliteratur hätten ablehnen müssen. Das Literarische ist ja nur eine Erscheinungsform, und diese Erscheinung des Wesens kann manchmal (könnte sogar *immer*) eine Verzerrung des Wesens sein. Wer in der Literatur das Wesentliche sucht, kann sich sehr leicht irren; denn die literarische Betätigung setzt im allgemeinen eine grosse Fähigkeit zum Verstellen, zum Arrangieren, zum Schauspiellern, kurz: zum *Unwesentlichen* voraus. Nur der ganz naive Mensch kann noch glauben, dass Literatur und Ehrlichkeit Synonyme seien; in den meisten Fällen hat sich zwischen den Menschen und das Werk schon die Theaterkunst geschoben. Man soll die Schauspielerei des Literaten nicht absichtlicher Verlogenheit gleichsetzen. Im Gegenteil: durch die andauernde literarische Tätigkeit entsteht wieder eine neue Art Ehrlichkeit. Aber die ist sogar noch gefährlicher als die grundsätzliche Verlogenheit des zielbewussten Komödianten. Gerade weil im Literaten gar

kein Zweifel mehr aufkommt, ob die Literatur denn wirklich den Wert einer unmittelbaren Enthüllung einer menschlichen Seele habe, verliert er das Misstrauen gegen die Literatur; die 'adoration mutuelle' der Künstler ist manchmal nicht weniger naiv als die ursprüngliche Naivität des ungebildeten Menschen. Das Wort Nietzsches: 'Schreibt man nicht gerade Bücher um zu verbergen, was man bei sich birgt?', hat vielen Künstlern gar nichts zu sagen, - denn das Wort wendet sich gegen den literarischen Betrieb, womit sich der zufriedene Literat schon längst abgefunden hat. Seine literarischen Urteile beziehen sich überhaupt nicht mehr auf die literarischen Werte als *Lebens*-Werte; es handelt sich in der zunftmässigen Kritik nur noch um *Fach*-Werte.

Die deutsche Literatur vor der 'nationalen Revolution' war in manchen Hinsichten eine Literatenliteratur. Man soll das offen sagen. Nur so kann man zu einem besseren Verständnis der heutigen Emigrationsliteratur gelangen. Dass die Emigranten besser schreiben als die Dunkelmänner der Reichskulturkammer (die *neuen* Literaten!) beweist also nicht die Superiorität der Emigranten; es beweist nur ihre grössere Anpassungsfähigkeit. Dass Wirrköpfe heute im Dritten Reich sich breit machen und wissenschaftliche Verworrenheit mit Provinzlermärchen verbinden, beweist noch nicht, dass die Emigration an den Brüsten der Wahrheit saugt. Die wirkliche Emigrationsliteratur ist, trotz der beträchtlichen literarischen Ernte dieser Emigrationsjahre, noch ungeheuer klein. Und zwar deshalb, weil die Majorität der bei den holländischen, französischen, tschechischen und schweizerischen Verlegern erschienenen Bücher sich gar nicht wesentlich von der vorhitlerischen Produktion unterscheidet. Manchmal hat man den Eindruck, dass der 'Betrieb' einfach fortgesetzt wird; was früher Kiepenheuer und Fischer war, sind heute Querido und de Lange. In der Wahl der Motive macht sich freilich die neue Situation bemerkbar; aber Motive entscheiden nicht über den Wert einer Literatur. Ich habe in den Emigrantenbüchern tatsächlich auch ehr-

liche Empörung gefunden (Ernst Toller: 'Eine Jugend in Deutschland'), und ehrliche Empörung ist mir schon lieber als glatte Literatur. Aber auch Empörung kann ich nur als Vorstufe betrachten, weil selbst der Empörte, und gerade er, noch der schärfsten Selbstkritik bedarf, um ein Buch de premier ordre schreiben zu können.

Diese Kritik an sich selbst fehlt leider auch dort, wo sie am wenigsten fehlen dürfte: in den Referaten der Emigrations-Zeitschriften. Ist es 'Taktik', die hier immer wieder das Wort ergreift? Dann scheint mir diese Taktik ungeschickt. Es gibt doch wohl nur die eine Taktik: gegenüber der miserablen Literatur des Dritten Reiches vor den Augen der Welt durch überzeugend bessere Leistung das Bild eines anderen, eines geistigen Deutschland entstehen zu lassen! Es war ein Emigrant, der mir, im Hinblick auf das Versagen der literarischen Kritik in den Emigrantenzeitschriften, schrieb: 'Mit der Nachahmung der Methoden des Propagandaministeriums kann man nur ähnliche Effekte der Ablehnung und des Misstrauens erzeugen wie Herr Goebbels selbst.' Es scheint mir aber sehr zweifelhaft, ob hier wirklich bewusste Taktik herrscht; lieber greife ich zurück auf meine Bemerkungen über die relative Naivität der Künstler im allgemeinen. Die Künstler stehen als Künstler schon ihren eigenen Theatereffekten ziemlich kritiklos gegenüber, weil sie die Gebärde, die Maske, die Attitüde als das Wesentliche nehmen; man darf sich also nicht zu sehr darüber wundern, dass sich bei ihnen, die durch eine widerliche Hetze aus ihrem Lande hinausgejagt wurden, die Kritiklosigkeit zu einem 'Komplex' entwickelt. Die Notwendigkeit, sich gegen schmutzige Verleumdung zu verteidigen, gegen Dummheit, die sich als Mystizismus aufputzen möchte, schmiedet Schutzwaffen; und die Schutzwaffe macht kritiklos auch den Kameraden gegenüber, die sich mit ähnlichen Waffen schützen.

Auf die Dauer aber wäre dieses Verhalten der Emigranten-Kritik den eigenen Fehlern gegenüber fatal für ihr Prestige in Europa. Die Ueberschätzer des rein-

literarischen auf Kosten der Lebenswerte mögen ja zeitweilig die Suggestion von der Vorzüglichkeit der gesamten Emigrantenliteratur aufrechterhalten können. Schliesslich einmal wird sich aber herausstellen müssen, dass dies Niveau nur ein artifizielles ist und nur durch Kunstgriffe glaubhaft gemacht wurde. Ohne Schwierigkeit könnte ich an dieser Stelle eine Anzahl konkreter Beispiele nennen. Vielleicht aber empfiehlt es sich, in diesen allgemeinen Bemerkungen allgemein zu bleiben und den Emigrationsautoren selbst zu überlassen, aus der Theorie ihre praktischen Konsequenzen zu ziehen. Gut geschriebene, mit gutem Geschmack komponierte Bücher, die auch von einem anderen talentierten Schriftsteller geschrieben sein könnten und dem Leser nicht mehr geben als andre 'gute' Bücher, sind relativ (und ich sage das, ohne die Verdienste der 'Technik' schmälern zu wollen) 'bedeutungslos'. Auf etwas Anderes kommt es an, und von diesem Anderen wird in den überschwenglichen Kritiken der Emigrantenpresse leider nur ausnahmsweise gesprochen.

Der Herausgeber des N.T.B. räumt meinem Aufsatz die Spalten dieser Zeitschrift ein und beweist damit, dass er sich der Verantwortlichkeit einer wirklichen Diskussionsfreiheit bewusst ist. Ich hätte diese Gedanken übrigens nicht formuliert, wenn ich nicht überzeugt wäre, dass man meine kritischen Aeusserungen richtig auffassen wird. Die Emigrationsliteratur soll mehr sein als eine Fortsetzung. Sie soll den Mut haben, ihre europäische Aufgabe zu verstehen und ihre Stellungnahme zur Literatur nicht nur beeinflussen zu lassen von der Notwendigkeit, gegen den falschen Mystizismus der Blubo-Götzendienner zu kämpfen. Ihre Kritik soll nicht die Geschicklichkeit des Literaten, sondern die Genialität der grossen Persönlichkeit als Masstab wählen. Sonst könnte jemand einmal über die Don Quichotes der Literatur einen humoristischen Roman schreiben, der Franks 'Cervantes', in dem Don Quichote nur eine Nebenfigur ist, in den Schatten stellen würde...

DNT, 29 dec. 1934

Grössere Strenge gegen die Dichter?

Erich Andermann

Menno ter Braak hat vielleicht eine allzu hohe Meinung von den Möglichkeiten der sogenannten '*Emigranten-Literatur*', der er im letzten 'N.T.B.' so bittere Dinge gesagt hat. Bei bescheideneren Ansprüchen könnte man es eher als Lob denn als Vorwurf empfinden, dass - wie der holländische Schriftsteller sagt - sich 'die Majorität der Emigranten-Bücher von der vorhitlerischen Produktion gar nicht wesentlich unterscheidet'. Sein Niveau zu halten, unmittelbar nach dem Chock des deutschen Erdbebens, in den unermesslichen Schwierigkeiten des Exils - vielleicht ist schon das eine Leistung, die der Anerkennung wert ist. Aber Menno ter Braak fordert mehr. Stillschweigend setzt er voraus, dass das schmerzliche Erlebnis der Emigration auf das literarische Schaffen fördernd wirken musste statt lähmend. 'Gut geschriebene, mit gutem Geschmack komponierte Bücher' scheinen ihm unzulänglich, wenn sie von jenen Emigranten geliefert werden, die ganz vor kurzem aus allen Zusammenhängen, in denen sie geistig, seelisch, materiell verwurzelt waren, hinausgerissen wurden. 'Die Emigrantenliteratur', sagt Menno ter Braak, 'muss *mehr* sein als eine Fortsetzung', und ihre Kritiker, fordert er, müssten 'die Genialität der grossen Persönlichkeit als Masstab wählen'. Gibt es eine 'Emigranten-Literatur', an die so hohe Ansprüche gestellt werden könnten?

Es gibt Bücher deutscher Autoren, die anormalerweise im Ausland erscheinen und denen der Zugang zum deutschen Büchermarkt meistens versperrt ist. Das ist ein gemeinsames Schicksal, aber es begründet keine geistige Kategorie. Es gibt deutsche Autoren der Emigration, die das Schicksal des Exils freiwillig auf sich genommen haben, weil sie in der vom Nationalsozialismus verpesteten Luft nicht länger atmen wollten. Es gibt Andere, die noch vor gar nicht langer Zeit der Reichskulturkammer in Demut zu wissen gaben, sie seien nur irrtümlich auf die Mitar-

beiterliste einer literarischen Emigrantenzeitschrift gekommen und würden nichts Böses tun. Schliesslich gibt es auch noch gute deutsche Schriftsteller, deren Bücher noch immer in Deutschland erscheinen können, und die doch - man muss nur den Namen Thomas Mann erwähnen - so 'exilwürdig' sind wie nur irgendein im Reiche zum Scheiterhaufen verurteilter Emigrationsliterat. Im Allgemeinen hat Goebbels entschieden, was 'Emigranten-Literatur' zu werden habe und was seine literarische Existenz jenseits der Grenze fortsetzen dürfe. Aber dieser verunglückte Asphaltliterat, der sich am Rücken Hitlers zum Oberkommandierenden des deutschen Geisteslebens hinaufgewunden hat, versteht nicht das Mindeste von Literatur.

Es folgt daraus, dass die 'Emigranten-Literatur' keineswegs eine geistige Einheit ist, sondern nur eine mehr oder minder zufällige Schicksalsgemeinschaft. Unter ihren Autoren gibt es gute und weniger gute Schriftsteller, wahre Dichter und Verfasser von Unterhaltungsromanen, Autoren, die im Abstieg sind, und Andere, die sich höher entwickeln, Schriftsteller, deren Schaffenskraft zeitweilig erschöpft scheint, und Andere, deren Namen vielleicht noch in keinem Verlagskatalog sind, die morgen oder übermorgen das 'grosse' Werk der literarischen Emigration schaffen könnten - wenn ihre Entwicklung ermutigt wird. Und ihnen Allen, ohne Unterschied scheinbar, ruft Menno ter Braak zu, sie sollten 'den Mut haben, ihre europäische Aufgabe zu verstehen' und sie seien verpflichtet, nicht nur 'gute' Bücher zu schreiben, sondern 'bedeutende'.

Mit Verlaub: die 'europäische Aufgabe' der Emigrantenliteratur, - was ist das? Welche Aufgabe könnten die exilierten deutschen Schriftsteller erfüllen als die: ihr Bestes herzugeben? Es mag richtig sein, dass auf ihnen eine besondere Verantwortung lastet. Sie müssten das Bewusstsein haben, dass die Pflege der deutschen Sprache, die Traditionen des deutschen Geistes in ihre Hut gelegt sind. Aber welche Fähigkeiten, die ihnen früher fehlten, könnten die exilierten deutschen Literaten entwickeln? Menno ter Braak

macht ihnen zum Vorwurf, dass 'nur der 'Betrieb' von früher einfach fortgesetzt wird'. Im Grunde kann man von ihnen gerechterweise nicht viel Anderes fordern.

Will man den Wert jener 'Emigranten-Literatur' bestimmen, die bis heute vorliegt, so ist es - man muss Menno ter Braak zustimmen-vielleicht allzu billig, Vergleiche mit der Produktion im Reiche zu ziehen. Man dürfte eher mit dem gleichzeitigen Schaffen anderssprachiger Literatur vergleichen. Der holländische Schriftsteller hat darauf verzichtet - vielleicht aus Nachsicht, vielleicht auch, weil er empfindet, dass die 'Emigranten-Literatur', anderthalb Jahre alt, wie sie heute ist, noch allzu sehr in ihren Anfängen steckt. Aber ist die Frucht dieser Anfänge gar so hoffnungslos? Es sind immerhin in dieser embryonalen Periode einige bemerkenswerte Bücher erschienen, die Qualität haben, die man dem lesehungrigen Deutschen im Ausland - und dem Deutschen aus dem Reich, der zu Besuch kommt - mit gutem Gewissen als eine Lektüre empfehlen kann, die ihn bereichern wird - das ist eine Leistung, in anderthalb Jahren vollbracht, die Menno ter Braak vielleicht unterschätzt.

Aber es ist noch bedeutsamer, dass die 'Emigrantenliteratur', eben indem sie 'den alten Betrieb fortgesetzt' hat, einen Rahmen schuf, in dem Entwicklungsmöglichkeiten liegen. Und dadurch rechtfertigt sich auch in den Zeitschriften der Emigration eine gewisse Behutsamkeit der Kritik, die Menno ter Braak als allzu 'kameradschaftlich' empfindet. Es gibt da zweifellos Unzulänglichkeiten, es wird hier und da den begreiflichen Tendenzen zur Camaraderie allzu bereitwillig nachgegeben. Wenn ein neutraler Beobachter wie Menno ter Braak den Eindruck gewinnen konnte, es werde 'die Suggestion von der Vorzüglichkeit der gesamten Emigrantenliteratur' zu erzeugen versucht, so ist dies in der Tat ein ernstes Warnungssignal. Aber wenn man mit Menno ter Braak 'gute' Bücher ablehnen sollte, weil 'nurgute' Bücher 'bedeutungslos' seien - wo käme man hin? Und was würde überhaupt aus Literaturen, in denen nur das wahrhaft 'Bedeutende' Raum und Anspruch auf die Sympathie des Kritikers hätte? Das 'Bedeutende' ist durch keine kritische Beschwörung hervor-

zuzaubern, und wo kein Genie ist, wird es nichts nützen, mit Menno ter Braak 'die Genialität der grossen Persönlichkeit' als Masstab zu nehmen. Aber was für die 'Emigrantenliteratur', wie für alle Literaturen, notwendig ist, ist ein gewisser 'literarischer' Betrieb, ist die Möglichkeit, dass auch blosse 'Talente' arbeiten, verlegt werden, ein Publikum finden und an Büchern interessieren. Denn nur dann kann - wenn Gottes Einem gibt - das Genie und das Bedeutende in Erscheinung treten.

Die literarische Kritik in der Emigration, auch wenn sie anspruchsvoller werden muss als bisher, kann nicht, ohne schweren Schaden zu stiften, mit den Dreschflegeln der Unerbittlichkeit operieren. Der exilierte deutsche Literat hat mit dem grössten Teil seines früheren Publikums auch den grössten Teil seiner früheren Kritiker eingebüsst. Er fand früher seine Arbeit in einigen hundert deutschen Blätter gewürdigt, - heute wird sein neues Buch günstigen falls in noch nicht einem halben Dutzend Emigrantenzeitschriften den etwaigen Interessenten angekündigt. Das Interesse, das die deutschen Autoren vielfach in Holland finden, strömt ihnen leider nicht von überall zu; und mit peinlicher Dürftigkeit gerade aus der deutschsprachigen Presse der Schweiz, der Tschechoslowakei, Oesterreichs. Wennfrüher die Quantität und die Vielfältigkeit der Kritiker den Wirkungen eines Missgriffs im Tadel vorbeugen konnte - und Missgriffe können auch dem selbstbewusstesten Kritiker so gut unterlaufen wie dem Autor - so ist heute der kritische Tadel gleichsam eine inappellable Verurteilung geworden, mit all den Gefahren einer Justiz ohne Berufungsinstanz. Auch ohne den Wunsch, der Welt ein trügerisches Bild literarischen Hochstands vorzugaukeln, ist darum die literarische Emigrantenkritik zu einer gewissen Enthaltbarkeit im Hinrichten genötigt. Sie würde, wenn sie den Ansprüchen Menno ter Braaks gerecht werden, wenn sie Verleger und Leser von Büchern abschrecken wollte, die 'nur gut' sind, lieblos zerstören, was es in der Emigrantenliteratur an wertvollen Ansätzen, Hoffnungen, Zukunftsmöglichkeiten gibt. Und mindestens um die Zukunftsmöglichkeit das wird Menno ter Braak zugeben müssen - wäre es schade.

DNT, 5 jan. 1935

Zur Debatte über die Emigranten-Literatur

Ludwig Marcuse

Der holländische Schriftsteller Menno ter Braak hat im NEUEN TAGEBUCH (No. 52) gegen die deutschen Schriftsteller, die seit zwei Jahren ausserhalb Deutschlands schreiben und veröffentlichen, eine loyale, aber heftige und meiner Ansicht nach doch wohl unberechtigte Attacke gerichtet. Unter der Ueberschrift 'Emigranten-Literatur' hat er folgende Thesen aufgestellt:

1. Die Emigrantenbücher unterscheiden sich 'nicht wesentlich' von der vorhitleischen Produktion ihrer Autoren.
2. In den Referaten der Emigrations-Zeitschriften fehlt es an Kritik gegenüber dieser Literatur.

Stimmen diese Thesen? Und soweit sie stimmen; ist der Vorwurf, der in ihnen steckt, berechtigt?

Der erste Einwand entsteht schon angesichts der Ueberschrift: 'Emigranten-Literatur'.

Existiert überhaupt eine 'Emigranten-Literatur'? Nein, sie existiert nicht! Und es gibt für dieses Nein einen sehr schlichten Beweis: es lässt sich kein Begriff bilden, der das besondere Merkmal dieser Spezies 'Emigranten-Literatur' charakterisieren könnte. Das Gebilde, das man 'Emigranten-Literatur' nennt, ist, bei Licht besehen, nichts weiter als die Summe aller Bücher deutschschreibender Autoren, die seit Hitlers Krönung nicht mehr in Deutschland erscheinen *können*, oder nicht mehr in Deutschland erscheinen *wollen*, oder weder können noch wollen. Dieser gesellschaftlichen Situation, die einer Reihe deutscher Schriftsteller gemeinsam ist, entspricht aber nicht die geringste literarische Gemeinsamkeit. Auch ausserliterarisch besteht eine solche Gemeinsamkeit nicht, nicht einmal in einem politisch gleichgearteten Wollen.

Das Wort 'Emigrations-Literatur' ist also ein Oberbegriff,

dem die tiefere, sachliche Berechtigung fehlt.

Hingegen ist treffend die andere Feststellung, dass die neue deutsche Literatur ausserhalb Deutschlands sich 'nicht wesentlich' von der vorhitlerischen Produktion ihrer Autoren unterscheidet.

Aber ist diese berechtigte Feststellung auch ein berechtigter Tadel? 'Die Emigrations-Literatur soll *mehr* sein als eine Fortsetzung' - fordert der holländische Schriftsteller. Aber weshalb soll sie *mehr* sein? Nur weil der Hindenburg den Hitler an die Macht gelassen hat, soll Heinrich Mann das Wunder vollbringen, ab Januar 1933 mehr zu geben als die Fortsetzung seines bisherigen Werkes? Liegt nicht gerade darin seine Grösse und der Beweis für seine geistige Solidität, dass sein 'Hass' gegen Hitler die organische 'Fortsetzung' seines Hasses gegen Wilhelm II, ist?

Es ist das gemeinsame Merkmal aller echten Gegner des Nationalsozialismus, dass sie in ihm *kein geistiges Ereignis* erblicken, keine ebenbürtige Antithese. So sind sie im tiefsten unbewegt von dieser Bewegung. Weshalb sollte also die Inthronisierung Hitlers eine Wendung in der Produktion von Menschen hervorrufen, die in diesem Vorgang *nicht* eine neue Offenbarung sehen, sondern nur die Verwirklichung ihrer alten Theorie von der Entwicklung - oder ein Factum brutum? Die Marx-Schüler ordnen die neuen deutschen Ereignisse ohne Mühe in ihr hundert Jahre altes System ein; die bürgerliche Linke oder Mitte erklärt diese Ereignisse ebenso leicht aus der Schwäche einer Republik plus einer Serie unglücklicher Zufälle. Mag nun die eine oder die andere Deutung richtig sein, oder mögen sie auch beide falsch sein, - auf keinen Fall hat sich das Weltbild der deutschen Schriftsteller, die Deutschland verliessen, beim Ueberschreiten der deutschen Grenzen verändert - während sich zum Beispiel das Weltbild der bekehrten Schriftsteller innerhalb Deutschlands sehr verändert haben muss; von ihnen

allein ist zu verlangen, dass ihre nachhitlerische Produktion sich wesentlich von ihrem vorhitlerischen Werk unterscheidet...

In Parenthese: hätte sich das Weltbild der Emigranten grundlegend gewandelt, so könnte es heute, nach noch nicht zwei Jahren, überhaupt noch keine 'Emigranten-Literatur' geben; zumal nicht eine Literatur, von der gefordert wird, dass sie sich schon von der Empörung distanziert habe.

Am stärksten überzeugt im ersten Augenblick der Vorwurf, dass die Emigranten-Kritik fast ebenso grammophonhaft jasagerisch sei wie die 'Kritik' der Goebbels'schen Jasager. Man könnte Herrn Menno ter Braak nun leicht eine Reihe von sehr streitbaren Referaten, die in der Emigranten-Presse erschienen sind, namhaft machen. Aber man soll ihm lieber ehrlich zugeben: es wird in den Blättern der Emigranten zu den Büchern der Emigranten reichlich Ja gesagt. Doch zu dieser Konzession ist sofort hinzuzufügen: erstens ist die unkritische Buchkritik kein spezifisches Merkmal des Emigranten-Schrifttums; zweitens musste notwendig und unabänderlich in der Emigrations-Kritik der Jasager in den Vordergrund treten; und drittens ist diese Milde kein so grosses Unglück, wie es im ersten Augenblick scheinen mag. Erstens: Kennen die andern europäischen Literaturen keine literarischen Kameraderien? Man sollte nicht gerade der deutschen Emigration ankreiden, was keineswegs ihr Sonderfall ist, was keineswegs nur sie auszeichnet.

Zweitens: Der spezialisierte Literatur-Kritiker, schon im alten Deutschland ein aussterbender Typ, existiert in der deutschen Journalistik ausserhalb Deutschlands überhaupt nicht mehr, aber er wird auch anderwärts immer seltener. Es schreiben fast nur noch Buch-Autoren über einander - was naturgemäss der Literaturkritik nie und nirgends sehr bekömmlich ist. Doch ist es nötig, diesen universalen Misstand gerade dort zu belichten, wo er noch am leichtesten zu verteidigen ist, - aus hundert Gründen,

vor allem schon aus dem einen: dass ja nur eine beschränkte Zahl Schreibender, und gut Schreibender, der Emigration angehört? Aber sogar wenn der Kreis verfügbarer, hochwertiger Kritiker grösser wäre: welcher Kritisierende hätte in dieser elendesten aller Emigrationen (elender als alle vorangegangenen wegen der Wirtschaftskrise und wegen der allgemeinen politischen Welttendenz) - wer hätte da, frage ich, den Mut, den literarischen Henker zu machen? Im alten Deutschland nannten kleine Schreiber in grossen Zeitungen fast jede Neuerscheinung 'goethisch' und 'dantesk'. Damals übten in der Regel wenigstens Wochenschriften wie das TAGEBUCH rücksichtslos, auf Grund höchster Masstäbe, Kritik. Heute sind diese angesehenen *Aussenseiter* von einst zu den überhaupt *einzigsten* Organen geworden, die auf die 'Emigranten-Literatur' noch ausführlich hinweisen. Eine Vernichtung hier - und Buch wie Autor sind vielleicht überhaupt vernichtet! Welcher Kritiker, welcher Herausgeber eines Blattes hätte unter diesen Umständen zu radikalen Exekutionen den Henkermut? Er müsste sich, - da er weiss, dass Gegenmeinungen sozusagen überhaupt nicht möglich sind, - schon fast übermenschliche Erkenntnis-Sicherheit zusprechen! Die 'Emigranten-Literatur' ist, wirtschaftlich gesehen, ein schwaches Hälmlchen, - wohl das weitaus schwächste unter den wichtigeren Literaturen Europas. Welcher gestrenge Richter sollte da so unerbittlich sein, nur 'die Genialität der grossen Persönlichkeit als Masstab zu wählen'? Nebenbei gesagt aber: über welche andere europäische Literatur ist denn diese äusserste Strenge verhängt, die ausgerechnet gegenüber der jüngsten und gefährdetsten Produktion angewandt werden soll?

Aber besteht nun, drittens, nicht die Gefahr, dass die deutsche Literatur ausserhalb Deutschlands an Kritiklosigkeit zugrunde geht? Ach, es wäre schön, wenn keine andere Gefahr dieser Literatur drohte! Man braucht wirklich nicht zu zittern, dass die deutschen Emigranten gerade an den Folgen von Verzärtelung eingehen

könnten! Aber Tatsache ist, dass heute nur *das* Buch und nur *der* Autor dieser deutschen Emigration sich durchsetzen wird, der auch in andere Sprachen übersetzt wird. Die Kritiker Amerikas, Englands, Frankreichs und der Niederlande aber werden ganz gewiss sachlich sagen, was sie zu sagen haben; sie werden dann wieder gut machen, was der zaghaftere deutsche Kritiker versäumt hat.

Aber wer pflegt, könnte noch eine letzte Replik lauten, den deutschen literarischen Nachwuchs? Der Kritiker hat doch die Aufgabe, durch seine Urteile und Wert-Begriffe, sozusagen als Nebenprodukt, auch die literarischen Neulinge zu erziehen.

Es wird kaum lohnen, sich dieserhalb mit Sorgen zu zermürben. Unter den materiellen und gesellschaftlichen Bedingungen dieser deutschen Emigration dürfte kaum ein junges Schriftstellergeschlecht heranwachsen, - es sei denn ein einzelnes Genie, das seinen Weg so und so finden wird. Europa wird schon zufrieden sein müssen, wenn wenigstens die *alten* Stämme noch Sprösslinge treiben, die nicht schwächer sind als ihre früheren.

DNT, 12 jan. 1935

Emigration - eine Bewährungsfrist

Hans Sahl

In seiner Antwort an Menno ter Braak hat Erich Andermann bereits festgestellt, dass die Emigrationsliteratur keine geistige Einheit darstellt, sondern eine mehr oder weniger zufällige Schicksalsgemeinschaft. Aber welche Folgerungen zieht er daraus? Andermann resigniert. Er ist der Meinung, der emigrierte Schriftsteller habe keine anderen Aufgaben als: erstens, die deutsche Sprache zu pflegen, und, zweitens, sich bewusst zu werden, dass die Traditionen des deutschen Geistes in seine Hut gelegt sind. Mit Verlaub, wir können mit solchen Formulierungen nicht mehr viel anfangen. Auch der Nationalsozialismus behauptet, an die Tradition des deutschen Geistes anzuknüpfen, wenn er an das Unbewusste, an das Dunkle, an das Mystische und Gefühlsmässige appelliert. Wir müssen uns also bemühen, unsere Ansprüche klarer, verpflichtender und unmissverständlicher zu begründen, als es denen gegeben ist, die mit dem historischen Vermächtnis von Generationen propagandistisch Missbrauch treiben.

Dazu gehört vor allem, dass man sich anderer Kategorien bedient, nicht nur ästhetischer, um den Daseinswert einer Literatur abzuleiten, die sich ebenso wenig auf einen gemeinsamen Nenner bringen lässt wie die Emigration selbst, in der sie entstanden ist. Diese Literatur wird auch in Zukunft gute und schlechte Bücher produzieren, Liebesromane, Gedichte, Unterhaltungsstücke; sie wird auch, vielleicht, eines Tages das grosse Genie, die grosse Persönlichkeit hervorbringen, niemand wird es ihr verwehren, aber diese Frage ist im Grunde uninteressant. Entscheidender ist: was hat diese Emigration aus sich gemacht? Hat sie ihr einen Sinn gegeben? Hat sie die Zeit, die sie jenseits der Konzentrationslager verbringen durfte, dazu benutzt, neue Inhalte zu entdecken, neue Erkennt-

nisse und Gestaltungsmöglichkeiten zu entwickeln? 'Emigration ist kein Zustand, Emigration ist eine Verpflichtung', wurde neulich in einer Pariser Schriftstellerversammlung gesagt. Auf die Literatur übertragen, heisst das: Emigration ist nicht nur ein von Hitler aufgezwungener Verlagswechsel, Emigration ist eine geistige Haltung.

Wir glauben, dass es bereits Beispiele gibt, an denen sich diese geistige Haltung ablesen lässt. Wir sehen sie in einigen neuen, klassisch schönen Sonetten Johannes R. Bechers, in denen sich eine kämpferische Ueberzeugung mit einer fast Hölderlinschen Schwermut verbindet; wir sehen sie in manchen - nicht allen - politischen Kampfgedichten Bert Brechts und in seinem 'Dreigroschenroman', der das deutsche Erlebnis historisch distanziert und mit bösem Spott und pädagogischem Witz der altenglischen 'Beggars-Opera' einverleibt; und wir sehen es, neben den schon von Menno ter Braak zitierten Schriften Heinrich Manns und Ernst Tollers, in den philosophischen Randbemerkungen Ernst Blochs und in der anklägerischen Zeitreportage von Friedrich Wolfs Aerztestück 'Professor Mannheim'.

Dies alles sind gewiss erst Ansätze. Aber die Arbeit geht weiter. Sie wird darin bestehen müssen, aus sich selbst heraus neue Gesetze zu entwickeln, ohne den Kontakt mit der deutschen Wirklichkeit zu verlieren und an ihr den Masstab für ihre eigene Wirklichkeit zu kontrollieren. Indem sie versucht, den geographischen Abstand, der sie von den deutschen Ereignissen trennt, durch *geistige Nähe* zu überwinden, arbeitet sie daran mit, ein neues Deutschland vorzubereiten, das schon heute fragend und Antwort heischend, sich seiner zukünftigen Repräsentanten vergewissert.

DNT, 12 jan. 1935

Zum Thema Emigranten-Literatur
Antwort an Andermann und Marcuse
Menno ter Braak

Den Artikel, den *Erich Andermann* im N.T.B. vom 5. Januar meinem Aufsatz über die Emigrantenliteratur gewidmet hat, könnte man auf die Formel zurückführen: 'Freuen wir uns, wo das Genie fehlt, dass wenigstens das Mittelmässige lebt. Denn bei möglichst zärtlicher Therapie wird aus dem Mittelmässigen vielleicht (vielleicht!) einmal doch das Geniale entstehen.'

Gesetzt, diese Formel wäre richtig, so hätte ich gegen das Andermann'sche Plädoyer für die Mittelmässigkeit nichts einzuwenden. Leider ist die Welt so beschaffen, dass Toleranz dem Mittelmässigen gegenüber nur *noch* Mittelmässigeres gebären kann, aber niemals Genie. Man soll sich also durch Sorgen um das künftige Geniale nicht davon abhalten lassen, die kritische Wahrhaftigkeit allen andren Erwägungen vorzuziehen. Ich anerkenne alle praktischen Schwierigkeiten der Emigrantenkritik und kann sehr gut verstehen, dass man nicht fortwährend 'mit den Dreschflegeln der Unerbittlichkeit operiert'. Es gibt aber Taktik und Taktik, Unerbittlichkeit und Unerbittlichkeit. Man könnte zum Beispiel gute Unterhaltungsliteratur den Lesern ohne weiteres warm empfehlen, - aber eben als gute Unterhaltungsliteratur! Dass dagegen eine tolerante und überschwängliche Kritik nötig sei, *damit* einmal auch das wirklich Bedeutende zur Geltung gelangen könnte, scheint mir grundfalsch. Eine Kritik, die sich dieser Fiktion bedient (wenn auch mit den besten Absichten), fälscht die Werte, fälscht die Terminologie, fälscht das Urteil des 'besseren' Publikums. Und aus diesen diplomatisch gefälschten Werten würde das Geniale erblühen? Oder in dem Schatten dieser Werte würde das Geniale gedeihen? Das wird Erich Andermann wohl selbst nicht ganz glauben.

Es kommt noch etwas hinzu. Wenn die Emigrations-kritiker sich auch in der Zukunft mit dem Kriterium des mittelmässigen Wertes (als einer Art machiavellistisch zu betrachtender Vorstufe zur Genialität) zufriedengeben, werden sie damit rechnen müssen, dass ihre Kollegen im Ausland aus diesem Verhalten Konsequenzen ziehen. Auch Erich Andermann wird verstehen, dass wir unseren nationalistischen Fachgenossen gegenüber die Emigration als eine europäische Idee und eine europäische Aufgabe auf die Dauer nur durch Berufung auf die Qualität verteidigen können. Eine Emigrationsliteratur, die sich darauf beschränken würde, nur eine 'Fortsetzung des Betriebs' zu sein, und die uns zwingen wollte, auch die Mittelmässigkeit in Kauf zu nehmen, würde uns diese Verteidigung fast unmöglich machen. An unzweideutigen Verhältnissen ist alles gelegen, gerade 'abseits von der Reichskulturkammer', Taktik dagegen verschleiert nur. Die Taktik, die Erich Andermann empfiehlt, wird vielleicht dem 'grossen' Publikum, das nur Worte liest und an Worte glaubt, nicht als Taktik erscheinen. Um so mehr aber wird sie in den Kreisen Misstrauen erregen, die sich der Relativität der Worte schon an und für sich bewusst sind und eben deshalb höchsten Wert legen auf eine Kritik, die sich nicht überdies noch durch Diplomaten-methoden von ihrer Aufgabe ablenken lässt.

Als meine Antwort an Erich Andermann schon geschrieben war, las ich den Aufsatz von *Ludwig Marcuse* in der Nummer vom 12. Januar. Er formuliert den Andermann'schen Standpunkt noch schärfer. Nach diesen beiden parallel gerichteten Artikeln will es mir scheinen, dass meine Auffassung, die Emigration sei ein europäisches Geschehen, den 'offiziellen' Emigrationsautoren fremd und sogar zuwider ist. Habe ich mich also geirrt, als ich 1933, ohne Rücksicht auf literarische Qualitäten zu nehmen, mich sofort für die Idee der deutschen Emigration entschied? Die nach meiner Meinung vollkommen richtigen Bemerkungen von *Hans Sahl* in derselben Num-

mer des N.T.B. haben mich wieder einigermaßen getröstet. Denn sich 'plus émigré que les émigrés' fühlen zu müssen, wäre eine paradoxe, dabei aussichtslose Situation.

Auch Ludwig Marcuse stellt fest, dass eine 'Emigrationsliteratur' eigentlich nicht existiert. Aber er geht weiter als Erich Andermann: er will nicht einmal, dass sie existieren *soll*. Denn der Nationalsozialismus ist ihm 'kein geistiges Ereignis, keine ebenbürtige Antithese'; Marcuse behauptet, er sei 'im tiefsten unbewegt von dieser Bewegung'. Dieser olympische Satz bestimmt das Verhältnis Marcuse-ter Braak, das man in dieser Lage (von Grössen-Unterschieden abgesehen) gewissermaßen dem Verhältnis Goethe-Heine gleichsetzen könnte. Ich schliesse aus den Worten Marcuses, dass die Emigranten, sobald sie nach Deutschland zurückkehren werden, sich wie die Bourbons nach dem napoleonischen Zeitalter verhalten werden: sie werden nichts gelernt und nichts vergessen haben. Schade! Denn auch aus *nicht* geistigen Ereignissen und *nicht* ebenbürtigen Antithesen soll und kann man etwas lernen, und man könnte in der Emigration nicht nur die Zentren der vorhitler'schen 'Ebenbürtigen', - früher das 'Romanische Café', später das Eden-Hotel, - gründlich vergessen, sondern sich zum Beispiel auch bemühen, über das Problem des 'Geistigen' an sich nachzudenken. Der Nationalsozialismus ist eine Bewegung, die auch ihren Begriff vom 'Geist' hat (ich habe mich damit auseinandergesetzt in einem Aufsatz 'Geist und Freiheit' in der Holland-Nummer der 'Sammlung'). Dieser Begriff von Geist, der typische *Massenbegriff*, der sich in der Kehlkopf-Philosophie Hitlers und dem 'Babyface' unseres Mussert verkörpert, enthält auch für uns allerlei Belehrendes, wenn wir uns nicht darauf beschränken, einfach olympisch die Nase zu rümpfen über den Goebbels'schen Kitsch. Denn was hat man von seinem geistigen Geist, wenn man damit schliesslich nur eine Kuriosität wird und sonst nichts? Die stolze Ueberlegenheit Marcuses, der nicht einmal dazu gelangt, eben seine Geistigkeit als Problem zu sehen, riecht schon nach Kuriosität, und es fragt

sich wirklich, ob diese schriftstellerische 'autarkeia' im heutigen Augenblick für das Prestige der Emigration nicht weit gefährlicher zu werden droht als die Autarkie der bodenständigen Wirrköpfe. Glücklicher Marcuse! Seine Weltanschauung liegt fast ebenso fest vor Anker wie die nicht ebenbürtige Weltanschauung Rosenbergs! Muss man auch dem durchgeistigten Literaten Marcuse erst noch das zu wenig gelesene Buch Max Stirners, oder sogar 'Die Rebellion der Massen' von Ortéga y Gasset, empfehlen?

Ueber die Kritiklosigkeit der Emigrationskritiker (die er mir zugibt) äussert Ludwig Marcuse sich nicht anders als Erich Andermann und ich darf darum auf meine Antwort an diesen verweisen. Ich will noch einmal betonen, dass ich volles Verständnis habe für die ökonomischen Schwierigkeiten, mit denen die Emigrationsliteratur zu kämpfen hat, und dass ich weder die 'Dreschflegel' von Erich Andermann noch das 'Henkerbeil' von Ludwig Marcuse unausgesetzt als kritische Waffen handhaben möchte. Man braucht darum aber noch nicht die *kritische Terminologie* unausgesetzt abzuschwächen. Dass Ludwig Marcuse demgegenüber auf die Kameraderie in anderen europäischen Literaturen hinweist, ist an sich schon ein wenig zielbewusstes Argument (als ob Hitler sich für den 30. Juni durch Hinweis auf die augenblicklichen Ereignisse in Russland entschuldigen könnte!). Obendrein aber ist es auch falsch. Denn ich habe nichts gegen Kameraderie geschrieben; sie ist meiner Meinung nach eine unumgängliche Begleiterscheinung der Literatur überhaupt. Alles hängt davon ab, wie man 'Kameraderie' interpretiert: ob als *Freundschaft* oder als '*Clique*'. Freundschaft macht nicht unkritisch. Die Clique dagegen ist die Kritiklosigkeit zum System, zum 'Betrieb' konsolidiert. Hat Ludwig Marcuse die Absicht, diese zweite Art Kameraderie als Grundlage der Emigrantenliteratur zu schützen, zu fördern und zu kanonisieren? Dann hätte er tatsächlich nur erreicht, dass ich meine Auffassung von der Emigrantenliteratur als einer Literatur, die auch unsere, das heisst: eine europäische Sache ist, widerrufen müsste. Hoffent-

lich aber habe ich ihn in diesem Punkt nicht richtig verstanden.

DNT, 19 jan. 1935

Het Kitsch-tijdvak: onze cultuur gezien als een periode van vormonzekerheid

Het woord 'Kitsch' is een van die woorden die ook in het Nederlandse taalgebied een voorspoedige carrière achter de rug hebben. Ik herinner mij toevallig dat ik al betrekkelijk ver in de twintig was toen ik de term voor het eerst bij bewustzijn hoorde gebruiken; sedertdien heb ik zelf meermalen met het begrip 'Kitsch' gewerkt, omdat het in de omgang handig is ter aanduiding van allerlei voze en zoete dingen die men tegenover 'serieuze' cultuurfenomenen pleegt te stellen. Men mag wel zonder overdrijving zeggen dat 'Kitsch' voor iedere gemiddelde beschaafde Nederlander tegenwoordig een gangbare uitdrukking is, die beantwoordt aan een bepaalde, min of meer vage, min of meer omschreven voorstelling.

Daarmee is echter niet gezegd dat iedereen die het woord 'Kitsch' gebruikt zich een juist denkbeeld vormt van de consequenties aan dat woord verbonden; integendeel. De een noemt Kitsch wat de ander kunst noemt; de grenzen tussen Kitsch en kunst zijn volkomen afhankelijk van het persoonlijk waarde-oordeel, omdat beide begrippen een gemeenschappelijke basis hebben in het menselijk vermogen om cultuurproducten voort te brengen. De schilder, de musicus, de literator menen vaak wel in het bewustzijn van hun superioriteit als 'artist' met enige minachting over peinture Bogaerts, jazz en Courths-Mahler als 'Kitsch' te kunnen spreken (en voorzover zij zich beroepen op het algemene spraakgebruik hebben zij daartoe ook het recht); maar dat wil nog niet zeggen dat de dienstbode die uit de grond van haar hart Courths-Mahler verdedigt niet eveneens gelijk zou hebben als zij de muziek van Pijper tot de Kitsch zou rekenen. Het feit dat de dienstbode het woord 'Kitsch' niet kent is natuurlijk geen argument tegen deze stelling: want men kan er zich van overtuigd houden dat in de gevallen waarin zij de muziek

van Pijper of een schilderij van Kandinsky tegenkomt de dienstbode deze cultuurproductie niet minder hartgrondig zal verachten dan bij de 'artist' het geval pleegt te zijn; en op de verachting komt het aan. De verachting, door het woord 'Kitsch' uitgedrukt, bewijst dat er in onze cultuur een conflict bestaat tussen hen die bepaalde producten als 'Kitsch' verwerpen en hen die niettemin in die producten hun volledige bevrediging vinden en dus de 'artistieke' producten der 'bovenlaag' voor pure nonsens houden. Het is al te goedkoop om in dit conflict bij voorbaat de partij te kiezen van de Kitsch-verachters, al lijkt dat het gemakkelijkst; er steekt immers een enorme dosis vitaliteit in de verering voor de Kitsch, die men alleen zal versmaden als men per se het snobisme van de 'artistieke' wereld boven alles stelt. Daarom is het in de eerste plaats nodig dat men zich rekenschap geeft van de bruikbaarheid van het begrip 'Kitsch'; want noch de 'artisten', noch de dienstboden hebben het alleenzaligmakend oordeel over de materie der cultuurproductie.

Een uiterst scherpzinnig opstel over dit rijke onderwerp vindt men in het tijdschrift *DIE SAMMLUNG* van deze maand. Het is van de hand van Norbert Elias en heet 'Kitschstil und Kitschzeitalter'. Het artikel is gefundeerd op een historisch-materialistische levensbeschouwing; dus gaat de schrijver niet uit van de 'artistieke' waardering door het woord 'Kitsch', maar van de maatschappelijke verhoudingen waaruit woord en begrip zijn ontstaan. De historisch-materialistische methode is - uit dit artikel blijkt het mij voor de zoveelste maal - buitengewoon vruchtbaar, wanneer zij toegepast wordt door een intelligent mens; in de handen van dogmatici is zij evenzeer verfoeilijk, omdat zij dan aanleiding geeft tot het met een air de *dédain* spreken over de cultuur als een verschijnsel dat slechts behoeft te worden 'omgedraaid' om voor ieder lid van een Marxistische partij zo helder te zijn als glas. Voor auteurs met de intelligence van een Diderot, een Stendhal, een Trotzky, een Marx is het materialisme echter een heilzame reactie geweest op talloze quasi-

geestelijke vooroordelen; als zodanig schept het de geëigende bodem voor een onbevangen denkwijze, ook thans. Men moet immers niet vergeten dat het denken alleen productief kan zijn, wanneer het persoonlijk is; en voor hen die de 'geest' niet bij voorbaat heilig willen verklaren en de 'materie' tot... Kitsch verdoemen, is het materialisme een noodzakelijk doorgangshuis, omdat het het denken bevrijdt van de conventionele denkwijze van de quasi-geestelijke mens.

Norbert Elias, de schrijver van het artikel in kwestie, behoort tot diegenen die van het materialisme een intelligent gebruik maken. Daarom is zijn beschouwing over het 'kitschtijdvak' oorspronkelijk en vol perspectieven. Elias breidt het begrip 'kitsch' uit door het toe te passen op onze hele cultuur als zodanig; het historisch-materialisme heeft hem daarbij de weg gewezen, immers van het historisch-materialisme kan men o.a. leren dat de maatschappelijke structuurveranderingen zich spiegelen in de culturele verschijnselen. Voor Elias is het uitgangspunt juist deze spiegeling; de kitsch moet een sociale ordening weerspiegelen. Ik laat nu even in het midden in hoeverre het afleiden van het geestelijke uit het stoffelijke gemotiveerd is; want in ieder geval bereikt Elias met de methode zeer originele dingen. Hij heeft mij voor het eerst een begripsbepaling van het woord 'kitsch' aan de hand gedaan, die niet onmiddellijk op de eigen beperktheid van het woord strandt; en dat wel door zich geheel los te maken van het vooroordeel omtrent kitsch, dat tegen de dienstbode is gericht.

Elias begint met aan te tonen dat het onderscheid tussen b.v. 'barok' en 'rokoko', of tussen 'Louis XIV' en de stijl van het regentschap, volkomen onbetekenend is wanneer men het vergelijkt met het onderscheid tussen de stijlen van de 18e eeuw enerzijds en de 19e eeuw anderzijds. Dit komt, aldus Elias, omdat de eerste stijlverschillen slechts verschillen waren in een *gelijk* maatschappelijk milieu, terwijl de verschillen tussen 18e en 19e eeuw bepaald worden door de opkomst van een nieuwe maatschappelijke

orde, de kapitalistisch-industriële, het wegvallen van de oude orde, nog altijd min of meer de feodale. 'In plaats van de hofstijl treedt dus de burgerlijk-kapitalistische stijl en smaak'.

De stijl van het 'hof' is volgens sommigen de laatste stijl die er geweest is, omdat de 19e eeuw een periode van vormenchaos inluidt. Elias geeft dit toe; en daarom juist stelt hij voor de stijl van het 'kapitalistische' of 'liberalistische' tijdvak de *Kitschstijl* te noemen. Niet (men moet dat goed begrijpen!) omdat hij alle uitingen van dat tijdvak over een kam wil scheren, maar omdat de opkomst en bloei van de bourgeoisie de cultuur overbrengen naar een geheel ander gebied dan vroeger, toen het hof en de daaromheen gegroepeerde aristocratie de 'cultuurafnemers' waren. 'Kitsch' klinkt negatief maar Elias zegt zeer terecht dat de thans algemeen gangbare woorden 'barok' en 'gotiek' eens zeker niet veel positiever hebben geklonken dan 'kitsch'. In de eerste plaats duidt het woord 'kitsch' als karakteristiek voor de stijl van het tijdvak de grote onzekerheid der vormgeving aan die samenhangt met de geïndustrialiseerde, gemechaniseerde maatschappij. Het wegzakken in de vormeloosheid is in deze periode zelfs voor de grootste geesten een bestendig gevaar, omdat de aristocratische vormtraditie van de 18e eeuw ontbreekt. Zeer terecht merkt Elias op: 'De vormtendenties der grote kunstenaars, of zij nu Heine of Victor Hugo, Wagner of Verdi, Rodin of Rilke heten mogen, zijn aan vormtendenties der middelmatige producten die wij als ontaarding, afval en verval, dwz als kitsch plegen af te doen, ten nauwste verwant; spelenderwijs, onmerkbaar gaan zij in elkaar over.' Ik heb dat door een vergelijkende afbeelding hierbij trachten te illustreren. Elias concludeert daaruit dat de 'Grundsituation' van het tijdvak in kunst en kitsch dezelfde is; aan de subliemste geesten, een Gide, een Proust, een George, een Thomas Mann bemerkt men dat hun vormgeving en de beheersing van de stof in de stijl iets krampachtigs heeft, voortkomend uit het verzet tegen die gemeenschappelijke 'Grundsituation'.

Men zal mij moeten toegeven dat deze definitie van 'kitsch' aantrekkelijk, althans belangrijk is. Ik persoonlijk voel de omschrijving van de stijl der kapitalistischindustriële periode als kitschstijl als geheel zeker gerechtvaardigd door de feiten.

In het tweede stuk van zijn studie gaat Elias dan de overgangen tussen de globaal genomen '18e eeuw' en '19e eeuw' na. De overgangen variëren naar gelang van de landen waarmee men te doen heeft; 'men zal ze in Frankrijk ongeveer tussen Voltaire en Balzac, in Duitsland tussen Goethe en Heine hebben te zoeken. Maar reeds Goethe en Voltaire zelf zijn niet meer 'ancien régime' in de strenge zin van het woord, maar randfiguren der hofcultuur, terwijl b.v. reeds de 'voor-revolutionnaire' Greuze en David het Kitschtijdvak beginnen te vertegenwoordigen. In de muziek: Mozart was nog volkomen 'ancien régime', bij Beethoven begint de vormvastheid plaats te maken voor de overgang naar de Kitschstijl.

Ik kan in een krantenartikel het betoog van Elias niet geheel op de voet volgen, tot mijn spijt overigens, want het is zeer de moeite waard; men leze het zelf. Elias komt echter tot een nog duidelijker omschrijving van zijn term die ik hier nog wil vermelden. Hij stelt vast dat het Kitsch-tijdvak de oorspronkelijke functie van de 'hofkunstenaar', die in zekere zin een 'bediende' was van het hof, heeft vernietigd; de afnemers leven nu in dezelfde sociale laag als de kunstenaars zelf. Het gevolg is dat zich om die kunstenaars een groep specialisten, verzamelaars, kenners, snobs, etc. vormt, die de kunst het bestaan mogelijk maakt; daarachter staat het gros, dat van die kunst wel een en ander te horen krijgt, maar er niets persoonlijks in beleeft. Daaruit concludeert Elias: 'Het begrip Kitsch is niets anders dan een uitdrukking voor deze spanning tussen de door en door geraffineerde smaak van de specialisten en de onontwikkelde, onzekere smaak der massa.' Het woord Kitsch is, volgens Elias, dan ook in Münchener artiestenkringen ontstaan, waar het uit het Amerikaanse woord voor 'schets' werd verbasterd; iets 'verkitschen' was

dus: iets verkopen aan een Amerikaan die geen smaak heeft en alleen goed betaalt. Maar terwijl het woord de verachting uitdrukt van een kleine maatschappelijke groep, is het begrip ook van toepassing op de groep die het woord verachtelijk gebruikt; want de vormonzekerheid van de 'massa', die toch voornaamste consument is, noopt de kunstenaar van het Kitschtijdvak uit economische overwegingen producten te vervaardigen die hijzelf minderwaardig acht en alleen voortbrengt om ervan te kunnen leven. Het is de grote verdienste van Elias' opstel, dat het zich door de aanvankelijke klank van het woord niet laat misleiden: en het zou mij niet verbazen als over honderd jaar deftige kunsthistorici met dezelfde rust spreken over de Kitschstijl als zij thans spreken over rokoko of Louis XIV.

Natuurlijk moet Elias, als hij consequent is, zijn Kitschbegrip geheel afhankelijk maken van deze ene bepaalde productieperiode, de kapitalistisch-industriële. Hij doet dat dan ook en meent dat men, wat vroegere tijden betreft, inderdaad alleen dan van Kitsch zal kunnen spreken, wanneer men op overeenkomstige productieverhoudingen kan wijzen. 'Anders is de aanduiding van vroegere vormkwaliteiten door 'Kitsch' niets dan een lege analogie.'

Het Vaderland, 8 januari 1935

Leonhard Frank in ons land

De ook ten onzent bekende Duitse schrijver Leonhard Frank vertoeft dezer dagen in Nederland, mede in verband met een uniforme editie zijner *Gesammelte Werke* die binnenkort het licht zal zien bij Querido Verlag te Amsterdam.

Van de vele werken van Leonhard Frank, die in 1882 te Würzburg geboren is, zijn in het bijzonder bekend geworden *Die Ursache* (1915, later als drama herschreven), *Der Mensch ist gut* (een oorlogsboek), *Karl und Anna* (een novelle die de invloed van de oorlog op het persoonlijk leven der mensen tot onderwerp heeft; later eveneens in dramatische vorm omgewerkt en dikwijls gespeeld, o.a. te Parijs door Gaston Baty) en *Der Bürger* (de terugkeer van een jonge man tot de 'burgerlijkheid', via het socialisme). Franks boeken zijn in twaalf talen verschenen; verschillende werken van zijn hand bestaan ook in Nederlandse vertaling.

Toen in 1933 het nationaal-socialisme in Duitsland aan de macht kwam is Frank (die, om in de terminologie der nieuwe rassenleer te spreken, een 'Ariër' is en dus niet gedwongen was om uit te wijken) vrijwillig in ballingschap gegaan. Hij woont tegenwoordig in Zwitserland. Bij een bezoek aan Den Haag heeft Leonhard Frank mij een en ander meegedeeld over zijn standpunt ten opzichte van het complex werken dat men pleegt samen te vatten onder de weinigzeggende naam 'emigrantenliteratuur'. Er bestaat tegenwoordig onder de schrijvers die om een of andere reden buiten de Duitse grenzen leven verschil van mening over de taak die deze 'emigrantenliteratuur' behoort te vervullen. Deze controverse hangt ten nauwste samen met het karakter der emigratie in het algemeen; zij is gedeeltelijk een gevolg van de opvattingen over het 'bloed', die in het huidige Duitsland worden gehuldigd; er

zijn dus onder de emigranten ook auteurs die uitsluitend omdat zij 'niet-ariërs' zijn in het buitenland moeten wonen. Voor hen behoeft uiteraard de ballingschap, die hun is opgedrongen, geen verandering van inzichten mee te brengen. Daarnaast bestaat een stroming die in de emigratie meer ziet dan een toevallige

'Schicksalsgemeinschaft' en van mening is dat het emigrant-zijn een nieuwe oriëntering ten opzichte van de Duitse en Europese cultuur behoort te betekenen.

Het leek mij van enig belang de opinie van Leonhard Frank over deze controverse te vernemen. In het onderhoud dat Frank mij dezer dagen toestond heb ik hem daarom de vraag gesteld welke toekomstmogelijkheden er volgens hem voor de 'emigrantenliteratuur' bestaan. Frank leidde zijn antwoord in met een mededeling die men min of meer als symbolisch voor zijn standpunt kan beschouwen: hij werkt aan een roman die tot schema een zuiver *individueel* probleem heeft, n.l. de verhouding tussen twee geesteszieken in een krankzinnigengesticht. De titel van dit boek zal waarschijnlijk zijn *Traumgefährten*. 'Men kan,' aldus Leonhard Frank, 'ten zeerste geboeid zijn door de dingen die thans in Duitsland geschieden en zich toch (of misschien juist daarom) in een roman die men schrijft vrijhouden van alle directe beïnvloeding door die gebeurtenissen. Natuurlijk zal zulk een roman toch in zijn thema's de tijd waarin de schrijver leeft verraden, maar dan in gesublimeerde vorm.

'Daar komt echter nog iets bij. Wanneer er in Duitsland werkelijk een *revolutie* had plaats gehad, op grond van een werkelijke *ideologie*, dan zou de schrijver zich genoodzaakt hebben gezien ook werkelijk partij te kiezen pro of contra. Een dergelijke verandering is er echter niet geweest; onder andere vlag is hetzelfde schip blijven varen. Dat maakt het voor mij en anderen onmogelijk in de emigratie als zodanig een herijking van geestelijke waarden te zien. Wij kunnen niet anders doen dan voortgaan met wat wij in Duitsland begonnen zijn, dwz ons in de ballingschap terugtrekken op de algemeen-menselijke

problemen die in de romanvorm tot uiting komen.'

- dus resignatie?

'Geenszins. Het actuele houdt mij voortdurend bezig. Maar men kan het nationaal-socialisme niet bestrijden met woorden omdat het geen reële ideologie heeft! En zeker niet met de roman; ik kan geen brochures schrijven, anders zou ik dat tenminste kunnen doen; want de roman kan men voor de polemieken niet gebruiken, omdat hij tot een ander gebied behoort. Zodra de tendens in een roman voelbaar wordt, verliest de roman als kunstwerk aan effect. De gebeurtenissen van de laatste tijd houden mij zo sterk bezig dat ik zelf onvermijdelijk in die fout zou vervallen.

Ik reken mijn 'polemische' boeken (*Die Ursache, Der Bürger*) dan ook tot mijn minst geslaagde werken. Voor de overwinning van het nationaal-socialisme had ik een comédie willen schrijven, die het overnemen van de macht door de nazi's behandelt; maar toen de werkelijkheid kwam heb ik daarvan afgezien.

Ik geloof niet aan 'de massa' die achter deze beweging staat; en daarom heb ik geen andere behoefte dan voort te gaan met mijn werk, ook al voel ik dat men door het loutere feit van emigrant-zijn aan effect, aan gezag verliest.

Met die treurige ervaring hebben wij helaas rekening te houden.'

Blijkens deze uitlatingen kan men Leonhard Frank dus beschouwen als een representant van die groep emigrantenschrijvers, die zich door de emigratie niet genoopt voelen hun waarden te herzien. Voor hen is de praktische gedragslijn dus eenvoudiger dan voor de andere groep: men gaat verder. Men heeft dit standpunt niet te delen (als men zich mijn artikel over 'Het emigrantencomplex' herinnert, zal men weten dat ik het niet deel) om het in de gegeven omstandigheden te kunnen begrijpen. Dat het in ieder geval geen stilstand betekent ligt voor de hand; Frank heeft mij in het verloop van ons gesprek nog het een en ander meegedeeld over zijn plannen; hij is o.a. in

onderhandeling over de opvoering in Nederland van zijn toneelstuk Karl en Anna.

Het Vaderland, 11 maart 1935

Thomas Mann zestig jaar

Morgen, 6 juni, wordt de grote Duitse schrijver Thomas Mann, wiens werk in 1929 met de Nobelprijs werd gewaardeerd, zestig jaar.

De omstandigheden doen er al bijzonder sterk de nadruk op vallen dat Thomas Mann een auteur is die de gehele Europese cultuur aangaat; immers hij zal zijn verjaardag vieren te Küsnacht bij Zürich in Zwitserland. Het land dat hem eens tot zijn meest gevierde feestredenaars rekende, verschaft hem geen gastvrijheid meer, al laat men nog toe dat zijn boeken in Berlijn blijven verschijnen. Voor de humanistische idealen van Mann is in het huidige Duitsland geen plaats; hij zal zich echter kunnen troosten met de gedachte dat velen, ook in Duitsland, hem op deze dag niet zullen vergeten. Zijn naam blijft een symbool van een bedachtzame, maar onaantastbare intellectuele oprechtheid, en daaraan kan geen politieke verguizing iets veranderen.

Thomas Mann werd 6 juni 1875 te Lübeck geboren als tweede zoon van een koopman, senator van de vrije stad Lübeck (Heinrich Mann, geboren in 1871, is dus zijn oudere broeder). Van moederszijde heeft hij Portugeescreools bloed, en wellicht is uit de menging van Brazilië en Duitsland een aanwijzing te vinden in de zo duidelijk op de voorgrond tredende tweeledigheid van zijn aanleg, van zijn tussenpositie tussen 'burger' en 'zigeuner', zoals men wel eens gezegd heeft.

Uit de roman *Buddenbrooks, Verfall einer Familie* blijkt reeds voldoende, hoe groot de invloed van geboortestad en milieu van het ouderlijk huis op de schrijver is geweest. Tot zijn vijftiende jaar heeft Mann in Lübeck gewoond; toen stierf zijn vader aan bloedvergiftiging en zijn zaak werd geliquideerd. Dientengevolge ging Mann naar München, waar hij werkzaam werd gesteld aan een ver-

zekeringsmaatschappij. München is de stad die hem voorzover hij als 'burger' zich met een bepaalde stad vereenzelvigde tot een tweede uitverkoren woonplaats is geworden.

Reeds in deze tijd schreef Mann een novelle ('Gefallen'); maar deze periode is voor hem vooral van groot belang om de mensen die hij leert kennen; M.G. Conrad, die hem de eerste publicaties mogelijk maakte, Hartleben, Ernst von Wolzogen. Met Heinrich ondernam Thomas Mann in deze tijd een reis naar Rome; men zal zich herinneren dat er later (tijdelijk) ernstige meningsverschillen tussen beide schrijvende broeders zijn ontstaan, waarvan men de neerslag o.a. vindt in de *Betrachtungen eines Unpolitischen*, een van Manns beste essaybundels; Thomas kwalificeerde Heinrich zelfs als een 'Zivilisationsliterat'. Het temperamentsverschil tussen beide is dan ook groot genoeg; Heinrich ontbreekt ten enmale de 'burgerlijke' bezonnenheid, die zijn broeder tot een der langzaamste schrijvers van Europa maakt. Men kent de werkwijze van Thomas Mann. Zijn grote roman, *Der Zauberberg*, de eigenlijke centrale schepping van deze half wijsgerige, half artistieke persoonlijkheid, verscheen in 1924, terwijl de gebeurtenissen die er de aanleiding toe waren zich afspeelden in 1912, toen Mann wegens de ziekte van zijn vrouw in Davos verblijf moest houden; gesprekken met de schrijver van een der bekendste boeken over Nietzsche, Ernst Bertram, moeten op het ontstaan van de roman van grote invloed zijn geweest. Slechts door de metamorphose, die de tijd aan alle gebeurtenissen in de menselijke geest doet wedervaren, door het kristallisatieproces van de langzame omzetting, wordt de aanleiding bij Thomas Mann tot gestalte; ook zijn novellen verraden zulk een proces, evenals zijn essays. De Joseph-romans, waarvan thans *Die Geschichten Jaakobs* en *Der junge Joseph* zijn verschenen, zijn wederom de vrucht van een jarenlange omzetting van een woord van Goethe in een vorm zoals alleen Thomas Mann die vermag te beheersen.

In het decennium voor de oorlog is Mann gerijpt tot de

auteur van Europees formaat die hij thans nog is. Nadat zijn novelle, 'Der kleine Herr Friedemann' bij S. Fischer te Berlijn is verschenen (de relatie tussen Mann en deze uitgever is sedertdien bestendig gebleken), schrijft Mann de *Buddenbrooks*, zijn grote, nog 'realistisch' te noemen familieroman; een realist volgens het recept is hij echter nooit geweest, zelfs niet in dit werk, dat in 1900 is verschenen.

Voor de oorlog heeft Mann reeds veel gepubliceerd, al heeft zijn levenswerk *Der Zauberberg* zijn voltooiing pas gevonden nadat de indrukken van het vooroorlogse Europa waren bezonken. In 1903 verschijnt het voor Mann zo karakteristieke 'Tonio Kröger', in 1906 de dialoog *Fiorenza*. In 1905 valt zijn huwelijk met de dochter van een bekend Wagneriaan en mathematicus; uit dit huwelijk zijn zes kinderen geboren, waarvan Erika als toneelspeelster en leidster van 'Die Pfeffermühle' en Klaus als romancier en essayist van zich hebben doen spreken. Omstreeks dezelfde tijd ontstaat *Königliche Hoheit*, dat dikwijls aanleiding heeft gegeven tot vergelijkingen met Wilhelm II en zijn gebrekkige arm; enige jaren later zien *Bekentnisse des Hochstaplers Felix Krull* en *Der Tod in Venedig* het licht.

De oorlog heeft ook voor Thomas Mann, die in veel opzichten een typische negentiende-eeuwer mag heten, een beslissende betekenis gehad. Men kan dat b.v. concluderen uit zijn vele essays, die hij in en na de oorlog heeft geschreven, en uit het slot van *Der Zauberberg*, waarin men de oorlog als een soort deus ex machina ziet optreden. Sedert 1918 wordt Mann meer de Europese figuur die op zijn vele reizen Duitsland door lezingen als cultuurfactor wil verzoenen met de andere landen van Europa. Manns aanleg maakte hem voor die rol bijzonder geschikt; door en door Duitser, was hij toch tevens kritisch en bovendien wereldburger zonder de vulgariteit van een zeker soort cosmopolitisme. Zijn essays (*Betrachtungen eines Unpolitischen*, 'Goethe und Tolstoi', 'Von deutscher Republik', *Leiden und Grösse der Meister*, etc.) spiegelen

ook steeds deze beide kanten van zijn persoonlijkheid. *Der Zauberberg* (1924), in verschillende talen overgebracht en overal ter wereld gelezen, heeft er zeker het meest toe bijgedragen dat men Thomas Mann is gaan rekenen tot de eersten in de Europese literatuur. Ik vermeld voorts van zijn kleiner werk nog 'Unordnung und frühes Leid', de novelle waarin Manns jongste dochter de hoofdpersoon is (1926) en het in 1929 ontstane 'Mario und der Zauberer'.

'Meine Lebensstimmung setzt sich aus Indolenz, schlechtem bürgerlichem Gewissen und dem sicheren Gefühl latenter Fähigkeiten zusammen,' heeft Thomas Mann in zijn jeugd eens geschreven; en deze definitie van zichzelf verklaart veel van zijn 'carrière' als schrijver. Men behoeft immers slechts de roem van het schrijverschap toe te voegen om de grote Thomas Mann te krijgen, het cultuurgeweten van de republiek Weimar, de representant van de bourgeoisie, die haar laatste consequenties trekt, zichzelf doorziet en desondanks zichzelf *blijft*. Schopenhauer, Nietzsche en Wagner hebben Mann gelijkelijk beïnvloed; uit de combinatie van deze drie namen alleen kan men afleiden tot welk een synthese van ongelijksoortige grootheden dit temperament in staat is geweest; en dat zonder een eclectische fijnproever zonder persoonlijke reactie te worden.

In het zondagsblad van 28 april [VW, V, 496-502] wijdde ik een opstel aan Thomas Mann als essayist; ik karakteriseerde daar zijn bedachtzame gave der synthese als volgt:

'*Leiden und Grösse der Meister*, een bundel studies over Goethe, Wagner, Platen, Theodor Storm en Cervantes' *Don Quichote*, zou geen waarachtig boek van Thomas Mann zijn wanneer het een rumoerige biecht was van wat hem in de laatste jaren heeft beziggehouden; geen enkele zin van Mann is luidruchtig, al zijn gevoelens komen in de omzichtige stylering van een door en door geciviliseerde tot ons; terwijl zijn broer Heinrich een en al directheid is (met alle sympathieke enthousiasme, maar ook

met alle noodzakelijke fraseologie van dien), vindt Thomas Mann zijn eigenlijke 'inhoud' eerst in de 'vorm'. In dit opzicht is hij volkomen het kind van een luxueuze cultuurperiode, die het begaafde individu, wanneer het althans in een daartoe geëigende omgeving was geboren, de tijd liet om langzaam te zijn en dientengevolge ook de afkeer bijbracht voor het snelle en onverzoenlijke reageren op de verschijnselen van het leven. Thomas Mann is vrij van vulgariteit, maar men krijgt ook niet de indruk dat hij ooit in de *verleiding* komt zich aan een vulgaire polemieek tegen wie ook te vergrijpen; hij zou dus gemakkelijk genoeg een precieuze stijlvernufteling kunnen zijn geworden, als hij minder waard was geweest dan hij is. Ook in dit boek met essays, waaronder werkelijk meesterlijke over Goethe en Wagner, heeft het mij telkens weer getroffen dat en hoezeer Thomas Mann als schrijver op de grens leeft van het precieuze en omslachtig-geposeerde; door zijn indirecte manier van reageren, door zijn verliefdheid op de vorm, door het gemak ook, waarmee hij zich aanvlijt tegen een onderwerp en er alle rondingen en geledingen van in zijn beheerste zinnen laat raden, loopt hij ieder ogenblik gevaar zich te verliezen in de bekoringen van dit vormelement en zijn 'inhoud' kwijt te raken. Men noemt deze kunst van zich tegen de dingen aanvlijen wel eens 'objectiviteit'; ten onrechte m.i., omdat dit woord suggereert dat het tegengesteld zou zijn aan subjectiviteit; en een langzaam schrijver als Thomas Mann is niet minder subjectief dan een razende reporter. Hij weet dat trouwens zelf beter dan iemand anders het zou kunnen definiëren; hij kent zichzelf als de representant van de burgerlijke maatschappij, die, zelfs waar hij de grenzen der burgerlijkheid nadert en overschrijdt, door en door een burger blijft. Deze zelfkennis is het die Mann ervoor behoedt te gronde te gaan aan de preciositeit en omslachtige verfijning, die kenmerkend zijn voor zijn stijl; hoezeer hij zich ook moge verlustigen in de luxe van de vorm, hij keert telkens weer op zijn schreden terug, omdat hij geen snob en geen prots is; na een lome, behaaglijke uitweiding

komt een nieuw en onverwacht aperçu de lezer ervan overtuigen dat Thomas Mann geen hogere stijloefeningen schrijft, maar in de eerste plaats een levend mens is gebleven.'

En verder: 'Manns gemis aan polemische neigingen laat zich dus geenszins gelijkstellen met dorre neutraliteit of slappe afzijdigheid of critiekloze bewondering; zijn scherp verstand bakent de grenzen zeer nauwkeurig en onsentimenteel af en laat zich noch door Goethes weimariaanse 'voorgond' noch door Wagners Dürer-muts imponeren. Veeleer moet men hem ook hier weer zien als de echte representant van de 'burgerlijke' cultuurperiode, die met al zijn scherpgeslepen vernuft en bijna onfeilbaar onderscheidingsvermogen toch zeer ongaarne een interessant exemplaar uit zijn cultuurcollectie zou missen, die van vernuft en onderscheidingsvermogen vooral geniet, omdat zij hem tot een mens van hoger rangorde maken dan de ordinaire verzamelaar-om-der-wille-van-het-verzamelen.' Wat bij deze gelegenheid gezegd werd van Manns laatste essaybundel zou ik mutatis mutandis ook willen laten gelden voor het gehele oeuvre van Thomas Mann. Het is langzamerhand wat afgezaagd hem als een twee-eenheid van burger en zigeuner te beschouwen; men zou hem eens kunnen tekenen als de verzamelaar van cultuur, die telkens met zichzelf in conflict komt, omdat hij zich tot geen prijs zou willen identificeren met snobistische 'kenners' en andere experts. 'De tweeledigheid van zulk een mensentype,' schreef ik nog in genoemd artikel, 'heeft Mann zelfs eens verbeeld in zijn 'bescheiden held' Hans Castorp, die op de 'Zauberberg' zowel de critische verzamelaar van de hem omringende tegenstrijdige wijsheden als de zorgvuldige roker van de sigaar Maria Mancini is, filosoof en burger in enen, dwz cultuurmens niet alleen door denken, maar ook en voor alles door *afkomst*. Ongetwijfeld heeft Mann in deze held, die geen held is, maar een door zijn afkomst bepaalde intelligente bourgeois, veel van zichzelf gegeven. Ook deze Hans Castorp had een voortreffelijk gelegenheidsredenaar kunnen worden, getuige zijn

voordracht in het Frans over de liefde ten overstaan van Clawdia Chauchat, die hem karakteriseert als 'joli bourgeois à la petite tache humide'...

Thomas Mann is een der 'goede Europeanen', waar onze volle genegenheid naar uitgaat, omdat hij onvervangbaar is, omdat hij, juist als figuur 'op de grens van twee werelden' een persoonlijkheid is geworden, wier eigenheid haar grootheid uitmaakt. Zijn zestigste verjaardag brenge hem de gelukwensen van vele andere goede Europeanen!

Het Vaderland, 5 juni 1935

Heinrich Mann over Thomas Mann: een artikel in 'Die Sammlung'

Het juni-nummer van DIE SAMMLUNG (waarin o.a. ook het eerste deel van Feuchtwangers nieuwe roman *Die Söhne* is opgenomen) wijdt verscheidene bladzijden aan de zestigste verjaardag van Thomas Mann. Ferdinand Lion geeft een goede karakteristiek van zijn persoonlijkheid, die tussen het naturalisme van plm. 1890 en de esthetische school onder leiding van Stefan George in staat. Jean Cocteau draagt een tekening van de jarige bij: 'Thomas Mann, le sang d'amour habite vos fantômes et vos fantômes nous habitent.' Cocteau schijnt met de jaren maar niet aan olijkheid in te boeten.

Bijzonder trekt de aandacht een opstel van Heinrich Mann over zijn broeder, die zoals algemeen bekend is sterk van hem verschilt. Dit verschil is in 1933 nog aan de dag gekomen bij de omkeer in Duitsland, die Heinrich ertoe bracht onmiddellijk in een polemisch geschrift, *Der Hass*, fel en onverzoenlijk te reageren, terwijl Thomas voorlopig een meer afwachtende houding aannam, ofschoon ook hij Duitsland moest verlaten en zich in het buitenland vestigen.

In verband daarmee is het artikel van Heinrich Mann, dat een toon van oprechte waardering doet horen, merkwaardig als bewijs voor de desondanks gebleven hartelijke verstandhouding tussen de twee broeders, die meermalen door hun uiteenlopende opvattingen tegenover elkaar kwamen te staan.

'Beste broeder,' aldus eindigt het artikel, 'onze strijd heeft, alles ten spijt, toch resultaat gehad, zoals je zelf het best weet. Wel zijn hun klassieken aan de Duitsers als kraanvogels ontvlucht, zoals iemand in betere dagen reeds heeft opgemerkt. Juist daarom zijn hun en ook jouw plaats en betekenis volkomen veilig; beide gaan boven de landsgrenzen uit. Anderzijds is voor ons de werkelijkste vorm

van volksgemeenschap: deel hebben aan de traditie, voeling te houden met de geesten, die aan ons voorafgingen, zeker van hun goedkeuring. De rest van het aardse is bijzaak en slechts zeer voorlopig: noch jij noch ik overschatten een tijdelijke ramp, voorzover die ons zelf aangaat. Mijn eigen zestigste verjaardag was aanleiding voor enige der laatste manifestaties die een Duitse maatschappij met de ontbinding in het vooruitzicht zich nog veroorloofde. In een feestzaal, voor een sympathiserend, bewogen publiek omarmden wij elkaar destijds, nadat jij mij had toegesproken als schrijver en als broeder. Wij omarmen elkaar weer bij jouw zestigste verjaardag en kunnen dat ook buiten feesten om en aan de andere zijde van de grenzen, zolang wij leven, daar wij broeders zijn: ja, wij kunnen het zelfs daarna nog doen, omdat wij schrijvers zijn.'

Het Vaderland, 5 juni 1935

Gerucht om Thomas Mann: een aanval op zijn houding door Schwarzschild

Er was de vorige maand enig gerucht om Thomas Mann. De positie van deze schrijver ten opzichte van het officiële Duitsland enerzijds en de emigratie anderzijds is nooit bijzonder duidelijk geweest. Hoewel Thomas Mann zich in de laatste tijd herhaaldelijk positief heeft uitgelaten tegen het antisemitisme (ik herinner slechts aan zijn In Memoriam Jakob Wassermann, dat HET VADERLAND van 31 dec. jl. publiceerde), heeft hij zijn verhouding tot de 'officiële' emigratie niet nader bepaald.

Een merkwaardig licht valt op dit alles door een op zichzelf niet eens zo bijster belangwekkend incident. In het emigrantenweekblad DAS NEUE TAGEBUCH van 11 jan. jl. werd een aanval gedaan op Dr Gottfried Bermann, de erfgenaam en de tegenwoordige leider van S. Fischer Verlag. Deze Dr Bermann is n.l. van zins, na vergeefs getracht te hebben de bekende grote uitgeverij volgens de oude tradities van het huis te Berlijn voort te zetten, Fischer Verlag te laten 'emigreren', dwz. voor zijn uitgaven een nieuw arbeidsveld te zoeken in het Duitssprekende buitenland. Volgens het NTB was deze poging reeds mislukt; bovendien werd op de persoon en de bedoelingen van Dr Bermann scherpe critiek uitgeoefend.

Thomas Mann, in vereniging met Hermann Hesse en Annette Kolb, reageerde op dit artikel in het NTB met een verklaring in de NEUE ZÜRCHER ZEITUNG van 18 jan. Hij geeft daarin te kennen dat hij van plan is in de toekomst zijn werken uit te geven bij het 'geëmigreerde' Fischer Verlag en protesteert tegen de beschuldigingen, ingebracht tegen de persoon van Dr Bermann.

Daarop antwoordde de leider van het NTB, Leopold Schwarzschild, in het nummer van dit blad van 25 jan. met een 'Antwort an Thomas Mann'. Schwarzschild houdt in dit artikel niet alleen zijn beschuldigingen tegen Dr

Bermann staande (die erop neerkomen dat Dr Bermann, na de kat uit de boom te hebben gekeken, en na vergeefs te hebben geflirt met de officiële literaire instanties in het Derde Rijk, een illoyale poging wil doen om de Nederlandse en Zwitserse uitgevers van emigrantenboeken door een waarschijnlijk door Berlijn gecontroleerde uitgeverij concurrentie aan te doen), maar hij formuleert ook zeer duidelijk zijn bezwaren tegen de houding van Thomas Mann. Volgens Schwarzschild is de Duitse literatuur de enige waarde, die bijna compleet naar het buitenland kon worden gered, is de Duitse geestesvrijheid dus in staat in het buitenland te 'overwinteren' in afwachting van betere tijden, dank zij de bemoeiingen van de buitenlandse uitgevers. Wat doet nu Thomas Mann? Hij steunt door de morele waarde van zijn handtekening een uitgever die geen morele rechten heeft, hij ondersteunt zelfs een persoon van wie het bekend is dat hij drie jaar lang getracht heeft om tussen de partijen door te laveren, en die thans in het buitenland een onderneming gaat opzetten, die gebaseerd zal zijn op de import naar Duitsland. 'Gijzelf, Thomas Mann, hebt dikwijls genoeg uw besluit te kennen gegeven 'dat gij u niet van het publiek in Duitsland wildet scheiden'. Het is dus evident genoeg: dit Fischer Verlag zou gesticht worden met het programma, zijn hoofdproductie in Duitsland af te zetten. En men kan eraan toevoegen dat het niet gesticht zou worden... als er geen gegrond vertrouwen bestond dat de Rijksautoriteiten zouden nalaten met sluiten van de grens en verbod tussenbeide te komen. Ook gij, Thomas Mann, moet deze voor de hand liggende consequentie hebben getrokken.'

Het wil mij voorkomen dat Schwarzschild wat de kern van de kwestie betreft in dezen sterk staat. Het geval Dr Bermann moge zijn of niet zijn, zoals Schwarzschild het doet voorkomen: een onweerlegbaar feit is dat Thomas Mann zijn eigen autoriteit op den duur moet schaden door zijn onduidelijke houding. Dit staat voorop. Het zal Mann niet gemakkelijk vallen zich op dit punt tegen de zeer zakelijke uiteenzetting van Schwarzschild te verdedigen:

want men kan niet twee heren dienen ook al zou men alleen maar 'neutraal' willen zijn en in zekere omstandigheden doet men er beter aan een verbod van zijn werken zelfs als een erezaak te beschouwen.

Een andere vraag is of Schwarzschild niet opnieuw de fout begaat de Duitse emigrantenliteratuur te overschatten. De NEUE ZÜRCHER ZEITUNG, die op Schwarzschilds artikel terugkomt (26 jan.), zegt terecht dat er in Duitsland ook nog een paar schrijvers zijn, dat Schwarzschild (die de Duitse literatuur als 'komplett ins Ausland transferiert' beschouwt) blijkbaar ook geen rekening houdt met Zwitserse en Oostenrijkse auteurs; en het blad neemt daarna de verdediging van Thomas Mann op, aangezien hij niet tot de emigrantenschrijvers wil worden gerekend, voor wie de haat meer geldt dan het streven naar waarheid en gerechtigheid.

M.i. wordt hier het probleem toch verkeerd gesteld. Er bestaat inderdaad onder de Duitse emigranten een hinderlijke neiging tot systematische zelfoverschatting, en dat, terwijl er nauwelijks van een werkelijke emigrantenliteratuur gesproken kan worden (emigranten-literatuur in de zin van 'literatuur die door de emigratie is beïnvloed'); immers het voortzetten van de 'productie' buiten in plaats van binnen de Rijksgrenzen is op zichzelf nog geen bewijs voor de superioriteit en noodzakelijkheid van die productie. Dat de hedendaagse literatuur in het officiële Duitsland de belangstelling van het buitenland heeft verloren, is niet zozeer een gevolg van de superioriteit der emigranten als wel van het feit dat onder een dictatuur geen geestelijke waarden van betekenis kunnen ontstaan (zoals het dictatoriaal geregeerde Italië al veel langer bewijst); de verhouding van de schrijver en het publiek wordt daar omgekeerd, aangezien men van de schrijver verwacht dat hij de publieke moraal zal huldigen. (Vrijwel de enige Duitse schrijver van betekenis die verleden jaar uit Duitsland tot ons is gekomen, is... een Praagse Jood, Franz Kafka, wiens verzamelde werken tien jaar na zijn dood bij Schocken Verlag te Berlijn het licht hebben ge-

zien!) Maar dat er in Duitsland weinig belangrijks verschijnt, is geen bewijs, nogmaals, voor de emigrantenliteratuur.

Is daarmee echter de houding van Thomas Mann opgehelderd? Volstrekt niet. Niemand verlangt van Mann dat hij zich solidair zal verklaren met een aantal auteurs, waartegen hij terecht bezwaren zal hebben aan te voeren; maar wel verwacht de wereld van hem dat hij eindelijk duidelijke taal zal spreken, het laatste misverstand zal wegnemen..., zelfs al mocht hem dat zijn lezers in Duitsland kosten. Als deze duidelijke taal niet alleen de Reichskulturkammer, maar ook de emigranten onaangenaam in de oren zou klinken: het gebaar zou er slechts bij gewonnen hebben!

Het Vaderland, 3 februari 1936

Thomas Mann spreekt: hij verklaart zich tegen Hitler-Duitsland

In het avondblad van maandag jl. heb ik gewag gemaakt van het 'gerucht om Thomas Mann', ontstaan naar aanleiding van zijn interventie ten gunste van Dr Bermann, de tegenwoordige leider van S. Fischer Verlag.

De NEUE ZÜRCHER ZEITUNG van zondag brengt nu een nadere verklaring van Thomas Mann, die van zeer veel belang is, omdat zij geen ruimte meer overlaat voor misverstand. Aan deze verklaring ontleen ik de voornaamste passages. Mann begint met te zeggen dat de gelijkstelling van Duitse literatuur en emigrantenliteratuur zonder meer, zoals die door Leopold Schwarzschild in DAS NEUE TAGEBUCH wordt gegeven, een 'onhoudbare overdrijving' is. 'De heer Leopold Schwarzschild,' zegt Mann, 'is een zeer uitnemend politiek publicist, een goede hater, een slagvaardig stylist; de literatuur is echter zijn terrein niet, en ik vermoed dat hij - misschien met recht - de politieke strijd onder de huidige omstandigheden voor veel gewichtiger, verdienstelijker en beslissender houdt dan alle literatuur.' Vervolgens waarschuwt Mann ertegen hen die gedeeltelijk slechts half of onvrijwillig in Duitsland gebleven zijn reeds daarom van 'felonie en afvalligheid' te betichten. Bovendien is de gelijkstelling van Duitse en emigratieliteratuur reeds daarom onjuist omdat de Zwitserse en Oostenrijkse literaturen ook 'Duitse' literaturen zijn. Mann noemt Hermann Hesse en Franz Werfel als voorbeelden van twee auteurs die hem bijzonder na aan het hart liggen.

Onjuist is echter, aldus vervolgt Mann, dat men de literatuur der emigratie beschouwt als een Joden-literatuur. 'Mijn broeder Heinrich en ik zijn geen Joden, Leonhard Frank, René Schickele, de soldaat Fritz von Unruh, de Beiers-inheemse Oskar Maria Graf, Annette Kolb, A.M. Frey, van de jongere talenten b.v. Gustav Regler, Bernard

von Brentano en Erst Gläser evenmin. Dat in de totale emigratie de Joodse inslag numeriek sterk is ligt in de aard der dingen; het volgt uit de grote hardheid van de nationaal-socialistische rassenleer, en anderzijds, uit een bijzondere afkeer bij de Joodse geestelijke en zedelijke cultuur van zekere staatsinrichtingen in onze tijd. Maar mijn lijst, die geen aanspraak maakt op volledigheid, bewijst dat van een absolute of slechts maar overwegend Joodse geaardheid der literaire emigratie niet gesproken kan worden.'

Onjuist is ook, aldus Mann, de opmerking van de NEUE ZÜRCHER ZEITUNG dat er geen enkele lyrische dichter van betekenis in de emigratie vertoeft; als voorbeelden noemt Mann Bert Brecht, Johannes R. Becher en Else Lasker-Schüler. Onbillijk acht Mann het ook dat men van een 'romanindustrie' spreekt, al erkent hij dat het formaat der emigrantenromans vaak te wensen overlaat. De roman is, niet alleen in Duitsland maar ook in geheel Europa en Amerika door zijn speciale eigenschappen in een leidende positie geraakt en moet naar zijn functie voor deze cultuurfase beoordeeld worden.

Het slot van Manns artikel is echter het belangrijkste, omdat het veel scherper dan ooit te voren de verhouding van de grote Duitse vertegenwoordiger van het humanisme afbakent. Sprekend over de verandering die de Duitse romanschrijver in het verloop der jaren heeft ondergaan, en die wel wordt toegeschreven aan de internationale componenten van het Jodendom, zegt Mann: 'Aan deze verandering, aan deze internationalisering hebben mijn broeder en ik niet minder aandeel gehad dan Wassermann, en wij waren geen Joden. Misschien was het de druppel Latiniteit (en Zwitserchap, van grootmoederszijde) in ons bloed, die ons daartoe in staat stelde. De 'internationale' component van de Jood is zijn 'middellands'-Europese component... en deze is tevens Duits; zonder deze zou de Duitse cultuur geen Duitse cultuur, maar een voor de wereld onbruikbare 'Bärenhäuterei' zijn. Dat is het immers, wat heden ten dage de Katholieke kerk,

in een benauwenis die haar ook in de ogen van een kwekeling der Protestantse cultuur weer eerbiedwekkend maakt, in Duitsland verdedigt, als zij verklaart: pas met het aannemen van het Christendom zijn de Duitsers in de rij der leidende cultuurvolken getreden. Men is niet Duits als men volks is. De Duitse Jodenhaat echter, of die der Duitse machthebbers, geldt, als geestelijk verschijnsel gezien, in het geheel niet de Joden of niet hen alleen: hij geldt Europa en iedere hogere vorm van Duitse cultuur zelf; hij geldt, zoals steeds duidelijker blijkt, de christelijk-antieke fundamenteën der westerse beschaving; hij is in de (in het uittreden uit de Volkenbond gesymboliseerde) poging tot afschudding van civilisatorische bindingen, die een verschrikkelijke, een onheilszwangere vervreemding tussen het land van Goethe en de rest van de wereld dreigt te bewerkstelligen.

‘De diepe, op duizenden menselijke, morele en esthetische detailwaarnemingen en -indrukken gebaseerde overtuiging, dat uit het tegenwoordige Duitse bewind niets goeds komen kan, niet voor Duitsland en niet voor de wereld - deze overtuiging heeft mij het land doen mijden, in welks geestelijke traditie ik dieper geworteld ben dan degenen die nu al drie jaar overleggen of zij het zullen wagen mij voor het forum der wereld mijn Duitserschap te ontnemen. En tot in het diepst van mijn geweten ben ik er zeker van dat ik voor de wereld om en na mij juist gehandeld heb door mij te scharen naast hen, voor wie de woorden van een werkelijk edele Duitse dichter gelden:

Doch wer aus voller Seele hasst das Schlechte,
Auch aus der Heimat wird es ihn verjagen,
Wenn dort verehrt es wird vom Volk der Knechte,
Weit klüger ist's, dem Vaterland entsagen,
Als unter einem kindischen Geschlechte
Das Joch des blinden Pöbelhasses tragen.

Tot dusverre de moedige verklaring van Thomas Mann, die hem met een slag van alle verdenking zuivert dat hij in behoedzame neutraliteit zijn positie in Duitsland zou

willen handhaven. Dit is de verklaring waarnaar men uitzag, waarvan de morele werking stellig groot zal zijn, maar die, mag men vermoeden, ook wel ten gevolge zal hebben dat zijn werken binnenkort in Duitsland worden verboden. Men kan althans van de Duitse regering moeilijk verwachten dat zij op deze duidelijke taal niet met het enige haar ten dienste staande middel reageert. Thomas Mann zal zich dat ten volle bewust hebben gemaakt, toen hij deze verklaring opstelde en in de NEUE ZÜRCHER ZEITUNG publiceerde.

Het Vaderland, 6 februari 1936

Ernst von Salomon gemuilband

Onze correspondent te Berlijn meldt ons:

De Reichsschrifttumskammer en de Reichspressekammer, waarvan men in Duitsland lid moet zijn om geschriften van welke aard ook, resp. dagbladartikelen te publiceren, schijnt aan een nieuwe zitting bezig te zijn. Althans is mevrouw Ministerialrat Dr Gertrud Bäumer, oud-lid van de Rijksdag en een van de bekende figuren uit de Duitse vrouwenbeweging, van de ledenlijst geschrapt. Een van haar jongste publicaties was een biografie van Rilke, en voorts gaf zij nog steeds tezamen met Dr Heuss het tijdschrift *Die Hilfe* uit. Zij kan dus voortaan in Duitsland niet meer de pen voeren. Het opmerkelijke aan deze maatregel is vooral dat men er eerst ruim drie jaar mee heeft getalmd en er nu toch toe overgaat.

Geschrapt is eveneens Ernst von Salomon (ondanks zijn naam een volledig Ariër), die men zich misschien nog wel zal herinneren in verband met de moord op Rathenau en de boerenopstand in Sleeswijk Holstein. Ernst von Salomon werd meermalen verweten dat zijn sympathieën voor de richting van Otto Strasser (Zwart Front) groter waren dan oppervlakkig uit zijn latere publicaties op te maken was.

Aan dit bericht is nog toe te voegen dat ten opzichte van Ernst von Salomon door dit schrappingsbesluit slechts een in feite reeds lang bestaande toestand ook formeel wordt vastgelegd. Von Salomon, wiens romans *Die Geächteten*, *Die Stadt* en *Die Kadetten* tot de zeldzame eersterangs boeken van het nationale Duitsland behoren, is na de 'revolutie' van 1933 dadelijk op de achtergrond gedrongen, aangezien hij evenmin als Spengler de richting waarin het Derde Rijk zich ontwikkelde kon goedkeuren. Von Salomons strijd had immers de burgerlijke zelfgenoegzaamheid van de republiek van Weimar gegolden. 'Hoe deze

auteur zich thans voelt, nu de oude burgerlijkheid vervangen is door de nieuwe', schreef ik op 8 april 1934 in deze courant bij een bespreking van deze belangrijke schrijver, 'of hij gowwleider is geworden, nu de Schillercitaten en het rassengebazel inzet geworden zijn van een schare, die enige jaren geleden de republiek half verdedigde en half verried, is mij niet bekend'; maar ik veronderstelde toen al dat Von Salomon verder van het nationaal-socialisme in zijn officiële vorm afstond van dan van Rathenau, aan wiens dood hij medeplichtig was. Men weet nu dat het inderdaad zo is. Het schrappen van Von Salomon is trouwens niets anders dan weer een stap verder op de weg naar een zogenaamd nationaalsocialisme zonder radicale elementen. Een onafhankelijke auteur, die iets anders te zeggen heeft dan Blubo, vindt in het 'nieuwe' Duitsland geen plaats.

Het Vaderland, 28 mei 1936

De paradoxale democratie

Een inzender heeft in ons avondblad van gisteren reeds een aanvulling gegeven op onze commentaar bij het bericht dat aan het literaire cabaret van Erika Mann, *Die Pfeffermühle*, de arbeidsvergunning was geweigerd. Hij betoogde in zijn artikeltje dat wij hier te doen hebben met een precedent van uitermate verwerpelijke strekking, en dat hij de indruk niet van zich kon afzetten dat in deze kwestie het mom van 'bescherming van binnenlandse arbeidskrachten' de eerste pertinente aanwijzing moet verbergen naar een, in een democratisch land z.i. toch onmogelijke en in elk geval onwaarschijnlijke *censuur*.

Wij zijn het met die opvatting van het 'verbod' van *Die Pfeffermühle* geheel eens. Wij hebben reeds aangevoerd dat de twee argumenten die van regeringszijde worden opgegeven allerminst overtuigend zijn; het 'verboden' gezelschap is geen concurrent voor 'gelijksoortige' binnenlandse gezelschappen, omdat deze er niet zijn, en de 'politieke actie', waaraan het zich zou hebben schuldig gemaakt, bestaat in propaganda voor een humanistisch beschavingsideaal dat tegenwoordig meer dan ooit behoefte heeft aan doeltreffende verdediging. De algemene waardering welke *Die Pfeffermühle* in de pers hier te lande heeft gevonden en het succes dat het ensemble bij het publiek behaalde waren evenzoveel tekenen van een gelukkig nog niet overleden democratische mentaliteit, die aan het vrije woord een grote invloed toekent op de vorming van de publieke opinie. Het is daarom dat wij het 'verbod' zo levendig betreuren en als precedent met de inzender zo uitermate verwerpelijk achten.

De democratie is een paradox. Zij is een vorm van maatschappelijke organisatie die krachtens haar beginselen aanvallen moet dulden van partijen die de afschaffing der democratie in hun programma voeren. Misschien

heeft er in de wereldgeschiedenis nooit een zonderling (en inspiratiever!) orde bestaan dan de democratische; zij is een voortdurend *risico*, want zij mag zichzelf nauwelijks beschermen. Fascisten en communisten kunnen propaganda maken voor principes die in strijd zijn met democratische vrijheid en democratische rechten: de democratie moet het dulden, althans tot op zekere hoogte, en wanneer zij vernietigd werd, zou zij eigenlijk op haar begrafenis zelf de herdenkingsrede moeten houden, omdat zij zo democratisch gestorven was. Ziedaar de paradox, de zwakheid, maar ook de kracht van een democratisch regime.

De kracht: uit deze geaardheid der democratische orde blijkt immers dat de democratie berekend is op een sterke overtuiging van eigen waarde bij de burger. Een krachtige democratie berust niet op paragrafen, maar op een *gezindheid*, op de bereidwilligheid van een volk, bepaalde minima te verdedigen tegen iedere aanranding. Zij veronderstelt deze bereidwilligheid zo sterk dat zij de tegenbewegingen vrijheid verleent, bewust als zij zich ervan is dat het democratische beginsel op den duur superieur zal blijken aan het anti-democratische. Vandaar dat in een tijd van bedreiging door dictatoriaal gezinde groepen de democratische orde vaak bespottelijk zwak en toegeeflijk lijkt... en het in vele gevallen ook werkelijk *is*. Zodra de democratie ophoudt symbool van een gezindheid te zijn en een regime wordt van paragrafen, is het met de democratie afgelopen.

Men beschouwe in dit verband het 'verbod' van *Die Pfeffermühle*. Het lijkt ons tamelijk doelloos met de autoriteiten die deze beslissing hebben genomen te gaan debatteren over het begrip 'politieke actie'; menen deze personen dat de programma's van *Die Pfeffermühle* met die kwalificatie moeten worden bestempeld, dan moet men hun die mening gunnen en zich slechts verbazen over zoveel paragrafen-democratie. Want de gezindheid, waarvoor het gezelschap propaganda maakte, was de gezindheid waarop onze eigen staatsorde berust; niet voor de

politieke, maar voor de culturele zijde der democratie, voor het 'tonicum' dus, waardoor iedere democratische orde moet worden gesterkt, kwam *Die Pfeffermühle* met kracht op. Dat de regering van een vrij land deze propaganda onmogelijk maakt is *een teken van zwakte*, van *quasi*-democratie; de sterke democratie immers vond in deze mensen een niet te versmaden hulp, en bij de bezieling door een programma 'Pfeffermühle' is de democratie ongetwijfeld heel wat meer gebaat geweest dan bij een democratisch belastingbiljet.

Het is ons niet te doen om het ensemble *Die Pfeffermühle* in de eerste plaats; wij zijn ervan overtuigd dat de democratische gezindheid hier te lande nog sterk genoeg is (ondanks regeringsmaatregelen als dit 'verbod') om zich zonder de hulp van deze 'buitenlandse krachten' te manifesteren, op welke wijze dan ook. Van veel meer belang schijnt ons de paragrafenmentaliteit die tot dit 'verbod' de aanleiding was. Het is vooral in zulke uitingen dat een democratie *instinctloos* blijkt; dat zij haar vijanden hun gang laat gaan, in het besef dat zij uiteindelijk op de democratische gezindheid zullen stranden, is paradoxaal, maar komt tevens uit haar eigen structuur voort, dat zij echter (zoals wij het reeds eerder noemden) haar eigen kinderen opeet, is behalve paradoxaal ook nog zinloos en zelfs dom.

Wij zullen ons niet verdiepen in de beweegredenen die de autoriteiten geleid *zouden kunnen* hebben tot het 'verbod' van *Die Pfeffermühle*, al spreekt het vanzelf dat men, zolang men van officiële zijde niets dan kennelijk gezochte argumenten te horen krijgt, het zijne denkt van zulk een ongemotiveerde maatregel. O.i. had de regering er beter aan gedaan zelfs mogelijke *toespelingen* op de 'zweep van Mussert' te voorkomen, nadat de heer Van Vessem de scalp van Erika Mann had geëist in ruil voor het verbod van *Tijl* (waarvan wij de zin overigens al evenmin hebben kunnen begrijpen). Wanneer de regering althans door wenst te gaan voor de vertegenwoordigster

van een democratische gezindheid en niet van democratische paragrafen.

Het Vaderland, 13 oktober 1936

**Nabije geschiedenis uit de jaren 1932 tot 1935: terugblik op de
'landsknechten'**

**Ludwig Renn, *Vor grossen Wandlungen*
(Oprecht, Zürich 1936)**

**Ernst von Salomon, *Nahe Geschichte*
(Rowohlt, Berlin 1936)**

Van twee zeer verschillend geaarde Duitse schrijvers verschenen dezer dagen twee zeer verschillend geaarde boeken, die echter zoverre met elkaar verwant zijn dat zij 'nabije geschiedenis' behandelen. Ieder in zijn soort zijn zij bovendien ook teleurstellingen; het schrijven van geschiedenis van de eigen tijd is een hachelijk métier. Het is zeer zeker niet waar dat de tijdgenoot altijd de goede getuige is; wat hij aan feiten heeft meegemaakt is natuurlijk onder alle omstandigheden de moeite waard, maar de 'monomanie' van de 'aanwezige' is een factor die daar tegenover staat. Ook zonder in een objectieve geschiedschrijving te geloven kan men jegens de psychologie van de ooggetuige enig wantrouwen koesteren; of liever, men moet hem steeds als ooggetuige beoordelen en het perspectief dat hij geeft onder die reserves aanvaarden. Men moet b.v. voortdurend de vraag stellen of de nabijheid der feiten hem niet zozeer aanging dat hij onmogelijk anders kon dan zich, ook nog in de terugblik, fel partijganger tonen; want iemand is met honderd banden gebonden aan de dingen die hij zelf meemaakte, en wil ze liefst ook nog annexeren als hij verslag uitbrengt. Vandaar dat de verhalen van ooggetuigen zo boeiend kunnen zijn... en tevens tot in het absurde eenzijdig; de positie van geïnteresseerde staat niet meer dan één gezichtshoek toe...

Het nieuwe boek van Ludwig Renn (pseudoniem voor Arnold Vieth von Golssenau), *Vor grossen Wandlungen*, heeft men stellig met enige spanning tegemoet gezien. Niet zozeer omdat men de schrijver van *Krieg* (1928) en *Nachkrieg* (1930) voor een genie hield, als wel omdat Renn na de Rijksdagbrand als links georiënteerde gevangen werd genomen en sedertdien in de cel en het con-

concentratiekamp de zegeningen van een dictatoriaal regime aan den lijve mocht ondervinden. Enige maanden geleden werd Renn echter vrijgelaten (om welke redenen is mij niet bekend) en hij emigreerde toen naar Zwitserland, waar hij het boek schreef dat thans te Zürich het licht heeft gezien.

Dit boek, roman naar de opzet, reportage naar het wezen, stelt nu ernstig teleur. Het is voor de zoveelste maal een bewijs voor de stelling dat ervaringen *alleen* nog niet in staat zijn om iemand wijzer te maken dan hij tot dusverre was; van veel meer betekenis is de bodem waarin die ervaringen worden gezaaid. Renn heeft b.v. ongetwijfeld veel meegemaakt en is ooggetuige geweest van de sadistische wreedheden waaraan zich ongecontroleerde instanties onder invloed van een regime dat hen hun gang laat gaan schuldig maken; hij heeft bovendien gezien hoe de ondergang van de democratie van Weimar werd voorbereid in de individuen en in de vergaderingen; maar enige verrassende conclusie heeft hij uit dat alles niet getrokken. Hij herhaalt nog eens wat misschien voor dove oren niet genoeg herhaald kan worden, hij vertelt nog eens wat er geleden is (en geleden wordt) in de gevangenissen en concentratiekampen, maar hij is niet bij machte dit gebeuren 'met nieuwe ogen' te zien. Daarbij komt dat de vorm van *Vor grossen Wandlungen* een hinderlijk onopgelost mixtum is van (schematische) romanverbeelding en (even schematische) reportage; de romankant van het boek is bovendien een schaduw van de reportage en deze reportage is weer zeer oppervlakkig. Wat Renn b.v. over de Rijksdagbrand weet te vertellen is slechts vlakke herhaling van wat sedert jaar en dag iedereen weet die zich op de hoogte heeft gehouden van de documentatie daarover; en de tegenstelling tussen links en rechts, tussen communisme en nationaal-socialisme in hoofdzaak, is eveneens verre van oorspronkelijk. De personages van Renn leven niet, zij vertegenwoordigen slechts brochures; en daarom gaan ook de lotgevallen van de later gesteriliseerde nationaal-socialist Oetting, die toch werkelijk tragisch hadden kunnen zijn ('man sterilisiert heute nicht die Verrückten, sondern die Menschen, die Charakter haben...'), aan de lezer voorbij, zonder dat hij deze figuur als

tragisch ervaart.

Het is jammer van de ervaringen, het is jammer ook van een auteur als Ludwig Renn wiens bedoelingen de indruk maken van volkomen oprecht te zijn. Hadden andere sentimenten dan die door reportage kunnen worden overgebracht hem tot het schrijven van dit boek kunnen brengen, het had misschien de afschuwelijkste en aangrijpendste kroniek kunnen worden van gebeurtenissen waarover wij nog nauwelijks iets weten...

In het boekje *Nahe Geschichte* (Ein Überblick) geeft Ernst von Salomon, wiens roman *Die Geächteten* ik in deze courant meermalen met grote bewondering heb genoemd, een zakelijk overzicht van de geschiedenis van de Duitse 'Nachkrieg' (na-oorlog is geen Nederlands, maar zou precies weergeven wat Von Salomon met dit woord bedoelt). Hij doet dat hier in zuiver essayistische vorm en 'unter den Aspekten, die für die Träger dieser Geschichte damals gültig waren'. Aangezien deze schrijver persoonlijk betrokken was bij de strijd der vrijkorpsen en bij de moord op Rathenau die het centrale punt is van *Die Geächteten*, is in dit geval het perspectief van de ooggetuige ongetwijfeld van groot belang. Men kan ook niet zeggen dat Von Salomon zijn voorstelling van zaken vergroft tot reportage, zoals Renn, integendeel; hij is, evenals in zijn romans, de tegenpool der reportageromanciers, hij schrijft voor de weinigen die een noodlot kunnen dragen en zichzelf niets wijsmaken. Voor Von Salomon zijn de leden der vrijkorpsen, die in Silezië en de Baltische landen vochten en deelnamen aan de mislukte Kapp-Putsch, geen voorlopers van het hedendaagse Duitsland, maar 'landsknechten', avonturiers met een mystiek saamhorigheidsgevoel zonder andere positieve ideologische belijdenis dan het nationale pathos. 'Sie haben keinen Erfolg gehabt, aber in ihrem Schicksal ist auch eine Tragik nicht zu erblicken... Die Symbolik eines irrenden Helden steht ihnen ebenso schlecht an, wie etwa dem Frontkämpfer die Gestalt des unsterblichen Soldaten.' In zijn historisch overzicht doet Von Salomon dus geen moeite om deze mensen te idealiseren; zij waren, zoals Radek van Schlageter zei, 'Wanderer ins Nichts', en wanneer men ze van hun mystiek ontdoet, waren zij niet zoveel meer als de

boekaniërs van de 'Nachkrieg'. Uitstekend belicht Von Salomon, op grond van dit inzicht, het verschil tussen de opvattingen van kapitein Ehrhardt en de bureaucraat Kapp; de laatste was niet in staat de isolatie te verdragen die de algemene staking schiep, terwijl het korps van Ehrhardt door dit intermezzo slechts werd versterkt in zijn strijdwil.

Ook in dit boek onderscheidt zich Von Salomon van de schrijvers die tegenwoordig in Duitsland 'massgebend' zijn, door zijn strenge zakelijkheid; hij spreekt over zijn tegenstanders, zelfs over de republiek van Weimar, op een toon die niet verdraagzaam is, maar volkomen zuiver door het ontbreken van het goedkope ressentiment der Blubo-auteurs. Wanneer ik deze *Nahe Geschichte* in laatste instantie dan toch een teleurstelling noem, dan is dat om geheel andere redenen dan dat bij Ludwig Renn het geval was; ik had nl. van Ernst von Salomon iets anders verwacht. Per slot van rekening is dit essay slechts een 'objectieve' herhaling van wat in *Die Geächteten* reeds met veel meer persoonlijke inzet was gegeven; het is de historische meditatie van iemand die zich in de laatste jaren niet meer heeft vernieuwd (evenmin, hoewel op een geheel ander plan, als Renn), en die zijn tijd doorbrengt met het terugblikken op zijn landsknechtenepisode. Dat geeft te denken; want van het Derde Rijk spreekt Von Salomon slechts met twee, drie woorden, in het voorbijgaan. Wij hadden van hem verwacht dat hij nu eindelijk eens zou *afrekenen* met die eeuwige landsknechten wier mystiek hij zo geloofwaardig heeft gemaakt, in plaats van hun lotgevallen nog eens te repeteren; wij zouden willen weten wat deze auteur *nu* denkt van resultaten die mede *hun* resultaten zijn... en waarmee men nu eenmaal rekening moet houden, ook al heeft hij ze niet gewild *zoals* ze zijn; wij hadden Von Salomon willen zien in de rol van Konrad Merz, wiens *Ein Mensch fällt aus Deutschland* het landsknechtenprobleem op grond van nieuwe ervaringen onder een nieuwe gezichtshoek gesteld heeft. Maar het is waarschijnlijk dat wij het onmogelijke vergen, want enige tijd geleden kwam het bericht dat Von Salomon het schrijven verboden was. Het is dus zelfs waarschijnlijk dat hij niet anders dan mediteren mag, en in zoverre zijn

degenen die hem bewonderen om de zeldzame combinatie van intelligentie en mystiek in zijn persoonlijkheid verenigd, toch gerustgesteld door dit bescheiden levensteken.

Het Vaderland, 27 oktober 1936

De Duitse kunstcritiek verboden

Naar men in een bericht van het D.N.B. heeft kunnen lezen, heeft te Berlijn in de vierde jaarlijkse vergadering der 'Reichskulturkammer' gehouden in de Philharmonie, rijksminister Dr Goebbels een opzienbarende rede gehouden. Na van de 'cultuurpolitiek' van genoemde instelling de goede resultaten op verschillend gebied in het licht gesteld te hebben, vervolgde de minister: 'Geen middel hebben wij onbeproefd gelaten de kunstcritiek op de enige juiste weg, die der kunstbeschouwing, terug te brengen. Al deze pogingen zijn mislukt. Ik heb derhalve aanleiding gevonden in een decreet van heden de hele critiek te verbieden en haar door de kunstbeschouwing of kunstbeschrijving te doen vervangen.'

Uit hetgeen van de verordening bekend is geworden, vernemen wij dat kunstbesprekingen slechts geschreven mogen worden door aan een bepaalde leeftijdsgrens gebonden, met hun naam ondertekenende en na voldoende vorming van een speciale licentie voorziene redacteurs. Dit alles zou onschadelijk en zelfs nuttig kunnen lijken, indien uit het verplicht voorgeschreven 'staatsexamen in kunstbeschouwing en kunstbeschrijving' niet overduidelijk de bedoeling bleek, na de vrijheid van de kunstuiting nu ook die van de kunstcritiek ongedaan te maken.

Een en ander verbaast degenen die wel een literatuurcritiek of andere kunstcritiek in het Derde Rijk plachten te lezen nauwelijks; wij hebben trouwens reeds lang opgehouden ons te verbazen over de handgrepen van een dictatoriaal regime dat politiemaatregelen camoufleert als culturele pedagogie. Over de 'techniek' van de nieuwe maatregel van Goebbels behoeft men zich dan ook evenmin bijzonder druk te maken; men kent deze soorten techniek reeds lang en haar consequente toepassing op de

kunst is slechts een aanvullende maatregel, de verordening heeft bovendien nog het voordeel dat men geen last meer zal hebben van de gecamoufleerde critiek, die toch niet anders was dan propaganda door de zeloten van het nationaal-socialisme of voorzichtig gepraat van 'objectieve' buitenstaanders.

Interessant is alleen de wijsgerige terminologie, waarin de minister zich ditmaal heeft uitgedrukt. Wat is het verschil tussen kunst*critiek* en kunst*beschouwing*, subs. kunst*beschrijving*? Wie beschouwt of beschrijft, maakt zich 'schuldig' aan critiek, want men kan niets beschouwen of beschrijven zonder een standpunt in te nemen.

Voortaan is dus in Duitsland het recht op een standpunt buiten het standpunt van de politiestaat ook officieel afgeschaft.

De dode totaliteit zal regeren op een gebied dat alleen waarde heeft door levenscheppende oppositie; lakeien en koelies zullen het werk verrichten van de grootste Duitse critici; kadaverdiscipline en ogendienerij zullen de maatstaven verschaffen voor het beschouwen en beschrijven van wat alleen nog door een grote stormwind zal kunnen worden weggevaagd.

De maskers zijn afgerukt. Duitse beschouwers en beschrijvers, brengt de Duitse groet!

Het Vaderland, 28 november 1936

Thomas Mann contra Bonn: open brief aan de Duitse geleerdenwereld: reactie op 'la trahison des clerics'

Het strookt volkomen met de persoonlijkheid van Thomas Mann dat hij niet in het openbaar gereageerd heeft op het besluit dat hem van zijn burgerrechten vervallen verklaarde; de man die de *Betrachtungen eines Unpolitischen* schreef was nooit de vertegenwoordiger van een politiek Duitsland, noch tijdens de republiek van Weimar, noch daarna. Mann zegt het zelf: zijn mentaliteit is die van de representant der Duitse cultuur, en daarom was hij ook niet geschikt om martelaar te worden van een bepaalde staatsorde. Toen de republiek van Weimar ineenstortte begaf Thomas Mann zich naar het buitenland, zonder echter partij te kiezen voor de emigratie; hij meende door het feit dat zijn boeken nog in Duitsland verkocht mochten worden, ondanks alle politieke wisselingen nog met het Duitse volk en de Duitse traditie verbonden te kunnen blijven. Illusie! Meer en meer werd Mann gedreven tot het trekken van consequenties die hij (niet uit karakterloosheid maar uit gebrek aan politiek actualiteitsbesef) had willen vermijden. Men weet dat de 'Ausbürgerung' van die ontwikkeling de politieke laatste acte was.

Op de beslissing der Duitse regering is thans echter gevolgd een besluit van de universiteit Bonn, die Thomas Mann een brief heeft gezonden, waarin de dekaan hem meedeelt dat de filosofische faculteit 'sich nach Ihrer Ausbürgerung genötigt gesehen hat, Sie aus der Liste der Ehrendoktoren zu streichen. Ihr Recht, diesen Titel zu führen, ist gemäss Art. VIII unserer Promotionsordnung erloschen'.

Deze trap, die men de grote Duitser nog na meent te moeten geven, heeft Mann aanleiding gegeven tot het publiceren van een waardige open brief aan de dekaan, die thans bij Verlag Oprecht te Zürich als brochure verschenen is (*Ein Briefwechsel*). Zoals men het symbolisch kan

noemen dat Mann na de ridicule politieke 'Ausbürgerung' zweeg, zo kan men het eveneens als symbolisch voor zijn persoonlijkheid zien, dat hij op deze 'trahison des clerics' met een scherp gesteld antwoord ingaat. Een der treurigste hoofdstukken uit de geschiedenis der nationaal-socialistische 'revolutie' is en blijft het optreden der Duitse en vooral der academische 'intelligentia'. Men kan het iemand niet kwalijk nemen als hij uit overtuiging nationaal-socialist is; maar het meerendeel der Duitse geleerden dat zich tegenwoordig beijvert om iedere publicatie in te leiden met een lakeienpraatje over het Derde Rijk en de 'Führer', was geen nationaal-socialist! De Duitse 'clercken' hebben, op enkele loffelijke uitzonderingen na, spoedig eieren voor hun geld gekozen; hun gebrek aan karakter is evenredig gebleken aan hun specialistische woord-beschouwing; alleen de kerk heeft de waardigheid van de vrije mens hooggehouden, en dat nog wel op een historisch ogenblik, waarin menig een geneigd was aan de absolute verkalktheid van het kerkelijk organisme in Duitsland te geloven.

Tegenover de karakterloosheid van dit geleerdendom, dat zich thans niet ontzien heeft een vroeger bejubelde eredoctor zijn afscheid te geven, staat het verantwoordelijk gedrag van Thomas Mann als een lichtend voorbeeld. Hij is heengegaan uit zijn land, maar hij heeft alles vermeden wat kon strekken om het te benadelen, zolang niet de hoogste waarden van menselijkheid ermee gemoeid waren; tenslotte echter moest hij protesteren, 'in dem Glauben an die unvergängliche moralische Wichtigkeit dessen, was in Deutschland geschieht'. Daarom heeft hem de geste van de Bonnse faculteit ook dieper geraakt dan het besluit van een regering die hij niet als representatief voor de Duitse geest beschouwt: 'la trahison des clerics' brengt hem tot de publicatie van deze open brief, waarin men de dekaan der faculteit hoort aanspreken als adressant en tenslotte in het niet ziet verdwijnen als anoniem symbool van de karakterloosheid der Duitse universiteitsgeleerden. 'Ich habe wahrhaftig vergessen, Herr Dekan, dass ich

noch immer zu Ihnen spreche...'

De brief van Thomas Mann, die ik dringend een ieder ter lezing aanbeveel, die van klare taal en open argumentatie houdt, bevat geen woord latijn. Hij bevat een sobere maar scherpe karakteristiek van het oorlogsgevaar dat door het huidige Duitse regime tot inzet wordt gemaakt van een gehele politieke en economische actie; nog nooit heeft Thomas Mann zo positief en onomwonden gezegd wat door de filosofen van het camouflagesysteem wordt bemanteld:

'Zin en doel van het nationaal-socialistische staatssysteem is alleen dit en kan alleen dit zijn: het Duitse volk onder onverbiddelijke uitschakeling, onderdrukking en uitdelging van iedere storende tegenbeweging voor de 'komende oorlog' in de vorm te brengen, en er een grenzeloos gewillig, door geen critische gedachte geïnfecteerd, in blinde en fanatieke onwetendheid geklonken oorlogsinstrument van te maken. Een andere zin en een ander doel kan dit systeem niet hebben; alle offers aan vrijheid, recht en mensengeluk, daarbij inbegrepen de heimelijke en open misdaden die het zonder bedenken op zich heeft genomen, worden alleen gerechtvaardigd door de idee van de onvoorwaardelijke harding tot de oorlog.'

Maar deze oorlog, betoogt Mann, is onmogelijk en zal in burgeroorlog moeten eindigen. Waarom dan niet Duitslands terugkeer tot Europa? Alleen omdat een regime aan de macht wil blijven dat zichzelf zou ontkennen en opheffen, wanneer het werkelijk vrede sloot.

Ik weet niet of Manns conclusies juist zijn, of hij meer voorspellen kan dan andere cultuurprofeten. Maar hoofdzaak in zijn brief zijn de klare toon, het gemis aan ressentiment, en de waardigheid van de Duitser, die zich, niet slechts door het nieuwe eredoctoraat van Harvard, maar vooral door zijn leven en werken, verheven weet boven de afgunst van zijn politieke vijanden.

Het Vaderland, 22 januari 1937

Georg Hermann 'plaudert'

Toneelspelers die in 'burger' repeteren, en zonder schmink, en bovendien in een foyer, zijn geen toneelspelers maar gewone medemensen, die de indruk maken van waanzinnigen. Zij zijn geagiteerd, zij lopen heen en weer, zij spelen haast... en men weet niet waarom. Zij kussen elkaar op het voorhoofd, zij glimlachen, lachen, giechelen... en men weet niet waarom. Ieder ogenblik zijn zij iets anders dan zichzelf, maar zij zijn toch niet losgekomen uit zichzelf, omdat de illusie, de grote verleidster van voetlicht en coulissen, ontbreekt. In zulk een gezelschap kan men gemakkelijk zelf voor krankzinnig worden aangezien, wanneer men zich bij ongeluk vergist en een van deze gebaren au sérieux neemt... au sérieux niet als beroepstaal, maar als werkelijkheid van de foyer...

In deze omgeving trof ik Georg Hermann, de schrijver en bewerker van het welbekende (ook ten onzent overbekende) *Jettchen Gebert*, de schrijver ook van vele andere boeken die voor een deel in het Nederlands vertaald werden: *Schnee*, *Die Nacht des Dr. Herzfeld*, *Kubinke*. Een tijdlang was Hermann zelfs een der populairste auteurs van... Nederland; sedert vier jaar woont hij ook in Nederland, want zijn bloed heeft enige fouten die ongeneeslijk zijn in bepaalde gewesten; maar reeds voordien schreef Hermann geregeld critieken in het HANDELSBLAD. Het is dus niet zo vreemd hem in een foyer van de Princesse-schouwburg aan te treffen, waar Fritz Hirsch en zijn gemeente bezig zijn een partij whist te spelen, zo het schijnt; dat concludeer ik althans uit de tafel waar rond men zich verenigt en de geluidjes die worden voortgebracht, scène uit de operette *Wenn der weisse Flieder wieder blüht*, naar de roman *Jettchen Gebert*. Teken ook van een onschuldige probleemstelling, zou men zo zeggen (het boek verscheen in 1905); die echter door de ontwik-

keling der dingen toch weer een beetje 'Schicksal' werd; *Jettchen Gebert* stelt een 'rassenkwestie' zowaar! Men beleeft wonderlijke tijden. Het probleem van Jettchen Gebert is: wat moet zij, de Jodin, doen om het leven te leven? Het Christendom kiezen? Met een Jood uit een ander milieu trouwen? Of: op zichzelf blijven staan, zich in een soort narcisme terugtrekken?

Er is een zeer verfijnde Joodse cultuur geweest in het Pruisische Berlijn; van die cultuur, omstreeks het midden der vorige eeuw, heeft Georg Hermann in zijn boek een moment naar voren gebracht. En merkwaardig: zijn roman, die al tot een toneelstuk werd omgewerkt, die de onschuld der operette beleefde (175 maal, zegt Fritz Hirsch, is zij, in een vorige versie, reeds in Den Haag gespeeld!), is nu nog eens actueel geworden als 'Zeitproblem'!

'In 1905,' zegt Hermann, die zich platonisch verhoudt tot het partijtje whist aan die foyertafel en als toeschouwer in een hoekje zit, 'in 1905 wist niemand meer het ware van die verhoudingen. Ik was toen ongeveer 35 jaar oud. Begroef mij in costuumkunde en historische werken om na mijn voorstudiën te hebben voltooid, alles opzij te zetten en het boek te schrijven dat beroemd werd. In 1932 heeft een wetenschappelijke geest aan *Jettchen Gebert* zelfs een geleerde studie gewijd; en nu is de stof zowaar weer midden in de tijd.'

Het is een oudere heer, de schrijver Georg Hermann, die ik nooit eerder in levende lijve had gezien; hij lijkt wel iets op oud-minister Kan, wat zijn postuur betreft en is misschien beter gekwalificeerd met 'oud heertje' want hij is positief zeer klein en bovendien zeer gemoedelijk. Men weet waarschijnlijk dat Georg Hermann een verzamelaar is van kunst? Welnu, zijn hele optreden, zijn conversatie en zijn argumentatie, is dat van de verzamelaar, die ook tegenover de literatuur zich verhoudt als een kiezende, betastende, snel van het ene op het andere object overspringende, maar ondanks die snelle reactie 'fachmännisch' keurende geest. 'Der richtige Berliner' in

zijn humor en onuitputtelijke spraakzaamheid; een man van het tafelgesprek-om-het-tafelgesprek, die geniet van zijn eigen anecdotes niet alleen, maar ook van de wijze waarop hij ze voordraagt. Dat is een eigenschap van de ware verzamelaar; hij heeft oog voor het detail, niet omdat het in het geheel zo belangrijk is, maar omdat het detail op zichzelf verzorgd moet worden. Het genoeg in het praten, de kunst om van onderwerp te kunnen veranderen zonder een ogenblik verlegen te zitten om een nieuwe pointe, de amusante loslippigheid, de schilderachtige bonhomie, men vindt ze alle bij elkaar in het gesprek van Georg Hermann. Deze gecultiveerde nonchalance treft men zelden meer aan bij latere generaties en Hermann bekent ook ronduit dat de literatuur van jongere auteurs, die het in de harde zakelijkheid zoeken, hem niet bekoren kan. 'In de roman van tegenwoordig,' zegt hij, 'is een teveel aan handeling. De eigenlijke rust, de aandacht voor het landschap ontbreekt, zo ook de beschouwelijkheid, waaraan een boek voor een toegewijde lezer zijn betekenis ontleent.' Dat is het standpunt, wederom, van de collectionneur die zijn geliefde bezittingen met een rustige epicuristische genegenheid wil genieten. Trouwens: 'litteraire critiek, toneelcritiek waren eigenlijk nooit mijn specialiteit. Bijna al mijn vrienden waren schilders' (Liebermann, Slevogt). Het laat zich dus horen dat Hermann ook de literatuur van deze kant benadert. Zijn hele voorkomen heeft niets van de asceet of de fanaticus, die in de letteren een idee zocht, desnoods tot op het gebeente toe vermagerd. Georg Hermann is in het geheel niet mager; hij is een prachtig voorbeeld van de 'Pykniker': het cycloïde temperament tegenover het schizoïde van mijn vorig interview-slachtoffer, José Bergamin. Deze twee auteurs, naast elkaar opgesteld, kunnen zonder meer als modelvoorbeelden worden opgenomen in Kretschmers *Körperbau und Charakter*.

In het gesprek van Georg Hermann overweegt de genoeglijke veelheid van aspecten, zoals de eenheid van standpunt erin ontbreekt. Een gedachte wordt opgeworpen

om de inval, en met plezier weer losgelaten voor een nieuwe inval. Terwijl de mensen aan de imaginaire whisttafel hun imaginair partijtje maken, is Hermann erin geslaagd minstens twintig onderwerpen aan te snijden en af te handelen. Wij hebben het over de dramatiseringen van zijn romans gehad, maar ook over Wassermann, Heinrich en Thomas Mann, Dostojewski, de Nederlandse literatuur (die hij stevig beheerst!), Moissi (die hij ontdekt heeft, bijna tegen zijn zin in, want de toneelbranche is hem antipathiek, omdat het aanvangsuur in conflict komt met het uur van het 'Abendbrot'), Feuchtwanger, verschillende straten in Berlijn, een lexicon van Berlijnse uitdrukkingen en over nog veel meer. Deze dingen worden een ogenblik voordelig en humoristisch belicht, om vervolgens door een ander object van de collectie te worden opgevolgd.

De Nederlandse literatuur heeft volgens Hermann altijd nog een insulair karakter. 'Maar (hier komt de cycloïde mens weer voor de dag!) wat de Hollanders doen, dat doen zij toch goed!' Er is hier dus een goed gemiddelde en de meesterwerken zijn even zeldzaam als in andere landen. Tot mijn verbazing noemt Hermann dan de naam Du Perron, van wie hij een Duits artikel over de Nederlandse letterkunde las dat hij zeer de moeite waard vond. 'En om mij niet aan zijn meningen te ergeren heb ik een artikel tegen hem geschreven, dat ik echter nooit heb verzonden aan enig tijdschrift. Dat is zo mijn gewoonte: als ik mij erger, of anderszins van de wijs ben, schrijf ik over die ergernissen; dat is de beste manier om ze kwijt te raken.' Uitstekende hygiëne van de 'pyknische' mens!

Multatuli was, aldus Hermann, een van de weinige schrijvers die boven het gemiddelde niveau uitstak. Hij betreurt het dat men na hem, Heyermans en Couperus niets beters in het Duits weet te vertalen dan Jo van Ammers-Küller. 'De fout van uw literatuur is dat het u materieel te goed gaat. Daardoor kost het u moeite de werkelijke menselijke problemen aan te snijden.'

Maar op deze opmerking, die mij verre van onjuist lijkt,

volgt geen bloedig requisitoir; neen, Hermann is iemand die de tegenstellingen liever in humor en ironie verzoent; hij spreekt alweer over het goede gemiddelde onzer schilders. En verder danst hij langs andere onderwerpen; hij komt op zijn vereerders, die hij in drie groepen verdeelt: 1e. de Hermannofilen, 2e. de Hermannologen, 3e. de Hermannomanen.

- En als men nu tot geen van drieën behoort?’

‘Dat is ook niet erg, integendeel. ‘Meine Hauptvereherer waren alle verrückt. Mijn warmste bewonderaarster zat in een krankzinnigengesticht... Eigenlijk kan ik alleen kinderen en zeer oude mensen goed lijden; wat daartussen ligt...’

Men heeft het gevoel dat Georg Hermann eeuwig door zou kunnen spreken, eeuwig zou kunnen voortgaan die stroom van anecdotes en aperçu's te laten vloeien. Zijn collectie meningen en herinneringen moet oneindig zijn: een Berlijnse hoorn des overvloeds. Maar inmiddels is de imaginaire whistpartij beëindigd en het wordt stil om onze dialogen. Hermann, die vanavond de première van zijn nieuwe bewerking zal bijwonen, vertelt nog op de valreep dat de operette zo precies mogelijk de gesprekken van het boek volgt. ‘Eigenlijk heeft men niets nodig dan een goede schaar om van een roman een operette te maken!’

Fritz Hirsch, die deze ketterij opvangt, glimlacht slechts; trouwens, Hermann glimlacht ook, want hij heeft het al weer niet gemeend, maar alleen gezegd omdat hij een bon mot uit zijn collectie te voorschijn wilde toveren. En ik stel mij de operette voor, die uit *Max Havelaar* of *Schuld en boete* zou kunnen worden getrokken, met niets anders dan een goede schaar. Zo heeft ieder zijn gedachten, en het is de verdienste van de cycloïde temperamenten dat zij daarvoor de gevarieerdste stof leveren...

Het Vaderland, 16 maart 1937

De Goede Hoop: cultuurverbroedering made in Germany
De Goede Hoop. Berichte aus dem deutschen und dietschen Kultorraum (Hermann Böhlaus Nachfolger, Weimar 1937)

Zeker zal waar zijn wat de inleider van dit zonderlinge werk, Dr Franz Thierfelder, Generalsekretär der deutschen Akademie, ervan zegt: dat het 'nach Form und Inhalt keinen Vorgänger in unserem Schrifttum besitzt'. Want: 'in drei Sprachen ist es geschrieben, drei Völkern gehört es an, zwischen denen der Ozean trennend und verbindend rauscht, und doch erfüllt es ein Geist, der aus gemeinsamer grosser Vergangenheit gewachsen ist.' Dat slaat op het Duitse en Dietse 'Kultorraum'; een woord dat mij niets zegt en waarschijnlijk niemand iets zegt, die door de trennende en verbindende Oceaan niet tot zoute krokodillentranen geroerd is.

Dit boek heeft een Hollandse titel maar is samengesteld door Heinz Kloss 'im Auftrag des Südafrikanischen Ausschusses der deutschen Akademie unter Mitwirkung der Nederlands-Duitse Vereniging im Haag und der Afrikaans-Duitse Kultuur-Unie in Pretoria'. Noteren wij dat de *opdracht* kwam uit Duitsland en de *medewerking* uit Nederland en Zuid-Afrika. Dat is van meer belang dan de wetenschap dat de titel gekozen werd, omdat Hollanders en Duitsers op de 'Goede Hoop' van Jan van Riebeeck naar Kaapland voeren; een startschot voor het Germaanse bloed, om zich met ijver in die richting te spoeden.

De Goede Hoop wil drie volkeren dienen, zoals de inleider verderop zegt; volgens hem is nu het ogenblik gekomen om het scheidende achter te stellen bij het verbindende. 'Seltsam mutet es an', heet het, 'dass sich zwei benachbarte Nationen wie die deutsche und die niederländische, die der gleichen Wurzel entstammen, und deren Volkstum unmerklich (??) fast an ihren Grenzen ineinander überfließt, in neuerer Zeit fast fremd geworden sind'. Zo 'seltsam' is dat echter niet, want dit proces is al eeuwen aan de

gang, en de Bourgondische 'staat' die practisch al niet veel meer met het Duitse Rijk uitstaande had, is van meer betekenis geweest voor Nederland dan het nu zo populaire 'Volkstum' van deze inleider. En daarom is dit boek ook zulk een zonderling en hersenschimmig wanproduct. Het bevat (te hooi en te gras bijeengeraapte) bijdragen in het Duits, Nederlands en Afrikaans, en handhaaft dus de romantische illusie dat er een soort secundaire taaleenheid zou bestaan tussen b.v. Duitsers en Afrikaanders. Zo volgt op de inleiding een artikel over 'Der Geist des neuen plattdeutschen Schrifttums' (van Franz Fromme), dat zeer veel wetenswaardigs bevat, maar ons volstrekt niet tot verbroedering met al deze platduitsers drijft. Waarom zou het contact tussen de volken in deze tijd zich realiseren via de dialecten? En is het iets anders dan sentimentele dwaasheid, om het bindende tussen Duitsland en Nederland in deze buurt te zoeken? Temeer is zo iets onzinnig, omdat men in dit boek van het Duits-Dietse 'Kulturraum' vergeefs iets zoekt over de werkelijke culturele prestaties der drie landen op het gebied van schilderkunst, muziek, wetenschap, etc. etc.; er zijn, voor Nederland, een paar willekeurige gedichten, die hier bij ongeluk verdwaald lijken, en een verbijsterend overzicht over de 'Gegenwartsströmungen des nordniederländischen Schrifttums' door Dr Phil. Jan Hendrik Scholte, hoogleraar in het... Duits aan de universiteit van Amsterdam.

Het is natuurlijk een loffelijk idee vanwege de bedoelde verbroedering een hoogleraar in het Duits over Nederlandse letterkunde te laten schrijven, maar het is tegelijk absurd, tenminste wanneer men zijn taak opvat als Prof. Scholte, die zonder een zweem van gevoel voor verhoudingen een stroom van namen over ons uitstort, waarin Nederlanders reeds verdrinken en a fortiori dus Duitsers en Afrikaanders. Afgezien nog van het feit dat het zuiver informatieve artikel in sept. 1935 (!) is geschreven en dus in allerlei opzichten reeds verouderd is, mist het alle overzichtelijkheid van een opstel dat over het wezen onzer literatuur iets berichten wil. Het is een sa-

menraapsel, waarvoor men Prof. Scholte (die o.m. een essay van zijn zoon, Henrik Scholte, uit de Erts-almanak van 1926 als representatief voor de toenmalige jongeren in Duitse vertaling in extenso weergeeft!) had moeten waarschuwen; het is een blamage, kort en goed.

Op deze beschouwing volgt een dito van Dr F.E.J. Malherbe over de Afrikaanse letterkunde, ook vol namen, maar veel beter. Over de Oceaan terugzwemmend belandt men dan in de 'Neulandgewinnung in Deutschland', door Oberarbeitsführer Dipl. Ing. Friedrich Wunderlich, gesecondeerd door een artikel over 'Landaanwinning' van de hand van jhr C.E.W. van Panhuys; L.J. van Gorkom, conrector van het stedelijk gymnasium te Herzogenbusch (dat is, zoals men weet, de stad met de 'buschreiche Umstreiche', op zijn platduits) behandelt de Nederlandse kolonisatie in Duitsland, J.J. van Deinse 'Beziehungen zwischen Münsterland und Holland'. 'Deutsche Erbe im Burentume' (Werner Schmidt - Pretoria) en 'Das Deutschtum in Südafrika' mogen natuurlijk niet ontbreken; dat is ook een soort landaanwinning, zij het een andere dan die jhr Van Panhuys beschrijft.

Drs H. Krekel schrijft over de politieke en economische ontwikkeling van Nederland sedert de wereldoorlog, en een inwoner van Potsdam, Dr R.P. Oswald, geeft een 'Zehnjahresbericht über die Entwicklung des Flamentums'. In dit artikel kan men, evenals in het daaropvolgende over de Zuid-Afrikaanse Unie van Dr W. Espe uit München, de nodige addertjes onder het gras vinden. Op bescheiden, maar dringende wijze wordt de propaganda van zeker allooi door deze heren, die elkaar (niet eens over de Oceaan) toeglimlachen, gevoerd.

Deze bundel komt voor ons precies te laat; het Nederlandse volk heeft zich bij de verkiezingen afkerig verklaard van imitatie-cultuur, als die in *De Goede Hoop* wordt opgediend. Want hoewel er enige zeer behoorlijke en respectabele bijdragen in dit boek voorkomen, wordt het geheel als imitatie gekwalificeerd door de platduitse misvatting over de verbroedering van enige z.g. 'nordi-

sche' volken door middel van Oberarbeitsführers en soortgelijke mensen, die ons als surrogaat van het 'rode' internationalisme een internationalisme van Blut und Boden willen opdringen, onder protectoraat van het nationaal-socialistische Duitsland natuurlijk. Ik heb goede hoop dat onze Bourgondische traditie ons immuun heeft gemaakt voor dergelijke verkapte reclame made in Germany.

Het Vaderland, 4 juni 1937

Nationaal-socialistische literatuurgeschiedenis

Het schrijven van een geschiedenis der jongste Duitse literatuur is ongetwijfeld een zeer moeilijk werk. De historicus, die krachtens zijn ambt objectief moet en wil blijven, komt hier voor totaal nieuwe gegevens te staan, enerzijds een van staatswege via een 'Reichsschrifttumkammer' gereguleerde letterkunde, anderzijds een vrije, maar in het buitenland uitgegeven letterkunde van emigranten. M.a.w. de Duitse literatuur valt tegenwoordig nog minder dan voor 1933 samen met de Duitse rijksgrenzen; het is dus noodzakelijk om allereerst dat eigenaardige probleem onder ogen te zien. Maar hoe men het ook meent te moeten oplossen, de oplossing van de heer Th.A. Verdenius, schrijver van het voor Nederlandse scholen bestemde leerboek *Hauptperioden der deutschen Literaturgeschichte* (J.B. Wolters, Groningen 1937) is per se de verkeerde. Het is een zonderling geval, de vijfde (na de dood van B.E. Bouwman door de heer Verdenius alleen herziene) druk van dit leerboek, dat wat de periode na 1914 betreft plotseling in een nationaal-socialistische handleiding is veranderd.

Toen men mijn aandacht vestigde op deze aangelegenheid, was ik eigenlijk vrij sceptisch gestemd ten opzichte van deze 'nazificatie'. Men zou de heer Verdenius immers nauwelijks kwalijk hebben kunnen nemen als hij zich, onder de indruk van bepaalde gebeurtenissen, een weinig had laten afdrijven naar de thans in Duitsland officiële literatuur, ook al is het zeer te betwijfelen of deze werkelijk zoveel betekent als de propaganda voorgeeft. Maar bij het bestuderen van het materiaal moet ik tot de conclusie komen dat er hier inderdaad sprake is van een volkomen abdicatie van het kritisch inzicht ten gunste van een propagandaverhaaltje, dat de heer Verdenius ons en der leergierige jeugd met een stalen gezicht opdist als ware

hij pedagoog bij het nationaal-socialistische onderwijs.

Op zichzelf beschouwd is het al zonderling dat de heer Verdenius de betrekkelijk goedkope tegenstelling tussen Expressionisme en Nieuwe Zakelijkheid (alias 'gemeenschapskunst') van zoveel belang acht, dat hij naar dat gezichtspunt de gehele naoorlogse Duitse letterkunde behandelt; ik wil hierbij slechts aantekenen dat het werkelijk belangrijke in de Duitse literatuur nooit door deze formele (en alleen voor de mindere goden afdoende) onderscheiding kan worden gekwalificeerd. Expressionisme en Nieuwe Zakelijkheid zijn modeformules; de Kitsch even goed als het superieure zijn zowel bij de expressionisten als bij de nieuwe zakelijken door elkaar vertegenwoordigd. Door deze formele tegenstelling zo op de voorgrond te stellen als de heer Verdenius doet, raakt men vanzelf in het moeras. Het is derhalve al griezelig symbolisch, dat een van de grootste Duitse schrijvers (al was hij ook een Tsjech), Franz Kafka, door de heer Verdenius... niet behandeld, en voor zover ik heb kunnen zien, zelfs niet genoemd wordt!! En dat terwijl de prulligste auteurs van een door de propaganda opgeblazen letterkunde ieder hun regeltjes toebedeeld krijgen! Komt dit voort uit 's heren Verdenius onbekendheid met een schrijver die noch onder het hoofd Expressionisme, noch onder de slogan Nieuwe Zakelijkheid te vangen is?

Maar het is niet mijn bedoeling om hier de verdiensten van deze literatuurgeschiedenis af te wegen tegen de fouten, veel erger is dat de heer Verdenius een overzicht van de feiten geeft dat van alle kritisch vernuft gespeend is en zo overgenomen schijnt uit een nazibrochure. Het begint al dadelijk met enige 'Wichtige Daten aus den letzten Jahrzehnten', die de heer Verdenius ter oriëntering vooropstelt. Na enige notities over de vrede van Versailles, de oorlogsschulden en de bezetting van het Roergebied, krijgt de leerling het volgende 'overzicht' van Duitslands historie:

1919

De Anti-Marxistische Duitse
Arbeiderspartij wordt gesticht.

	Lid nummer 7 is Adolf Hitler: het enige program punt de redding van het Duitse volk.
1920	De N.S.D.A.P. wordt te München gesticht.
1923	De N.S.D.A.P. door vier man in de Rijksdag vertegenwoordigd.
1930	De N.S.D.A.P. door 107 man vertegenwoordigd.
1932	De N.S.D.A.P. door 230 man vertegenwoordigd.
1933	30 Jan. Adolf Hitler wordt rijkskanselier.
1934	Adolf Hitler wordt ook rijkspresident.
1935	Algemene dienstplicht.
1936	Bezetting van het gedemilitariseerde gebied.

Bij mijn weten is Hitler nooit rijkspresident geweest, maar dat is een tweede; dat een dergelijke tendentieuze bloemlezing van feiten de Duitse geschiedenis sedert 1919 voorstelt spreekt boekdelen.

Het blijkt al spoedig, als de Nieuwe Zakelijkheid en de gemeenschapskunst aan bod komen, dat de heer Verdenius zich inderdaad aan zijn handleiding houdt. Hij begint met de emigrantenliteratuur eenvoudig uit te sluiten. 'Die dritte Gruppe literarischer Erzeugnisse, *die hier unbesprochen bleiben muss* (muss? waarom muss? MtB), umfasst die Emigrantenliteratur, d.h. die späteren Werke derjenigen Autoren, die sich den neuen politischen und kulturellen Tendenzen nicht anzupassen vermochten und darum freiwillig oder gezwungen eine neue Heimat gesucht haben.' Met deze verbijsterende verklaring zet de heer Verdenius (niet minister Goebbels, wel te verstaan!) de emigrantenliteratuur buiten de deur, in plaats van zoals men van een objectief Nederlands historicus zou verwachten, zich in dit precaire geval angstvallig te hoeden voor beoordeling en bloc, en zorgvuldig na te gaan welke elementen in *beide* Duitse literatuurvoortbrengselen (binnen en buiten de grenzen) de moeite waard zijn om aan Nederlandse pupillen te worden voorgelegd. Zo wordt de heer Verdenius, ik hoop zijns ondanks, handlangers van een partijpolitieke literatuurbeoordeling, die met critische maatstaven niets meer te maken heeft; de propaganda dicteert hier de literaire waarde. Heinrich Mann, Jakob Was-

sermann, Arnold Zweig worden dus geen karakteristiek meer waardig gekeurd, noch jongeren der emigratie, zoals Ernst Erich Noth, Konrad Merz, Bernard von Brentano e.a., maar wel grote lichten als Friedrich Schnach, Agnes Miegel, Heinrich Anacher e tutti quanti! Niet zonder humor is de inconsequentie van de heer Verdenius inzake Thomas Mann, die hij bij de emigrantenliteratuur rekent; maar blijkbaar heeft hij vergeten dat hij in een vorig, niet herzien hoofdstuk iets geschreven heeft over een liefde, 'die dem Dichter Thomas Mann seinen Ehrenplatz im Herzen nicht nur seiner Landsleute, sondern auch der Gebildeten in andern Ländern sichert'? Dat Mann van zijn staatsburgerschap vervallen zou worden verklaard door diezelfde 'Landsleute', die (aldus de heer Verdenius) het dichterschap tot 'Dienst am Volke' hebben geproclameerd, was onze pedagoog bij de vorige druk n.l. nog niet bekend...

'Die nationalsozialistische Umwälzung des Jahres 1933 ist der Durchbruch des Regenerationswillens,' verkondigt de heer Verdenius verder; het is de tijd 'des tapferen und zuversichtlichen Aufbaus.' En nu volgt het gebruikelijke schema dat de heer Verdenius ergens moet hebben opgedoken uit een orgaan van de propagandadienst; zelfs in zijn terminologie (hij spreekt b.v. van 'Zeiten der Schmach', alsof deze partijterm in Nederland een op de scholen gangbare uitdrukking was!) copieert de heer Verdenius het nationaal-socialistische procédé. 'Blut und Boden' worden geschilderd als 'Wesensprinzip einer völkischen Gemeinschaft'; 'der durch Blut und Boden verkitteten völkischen Gemeinschaft mit allen seinen Kräften zu dienen und zu nutzen, ist eines jeden Staatsbürgers heilige Pflicht'.

'Die neue Kunst stellt sich positiv zu allem, was die Gemeinschaft stärken kann, zu Kraft und Heldentum, Tugend und Religion. Sie ist erfüllt von Liebe zur Natur, zum deutschen Wesen.' Over de Jodenhaat en de concentratiekampen bewaart de heer Verdenius, blijkbaar in de mening dat politiek op de school niet thuishoort, tenzij

nazi-politiek, het diepste stilzwijgen, dat spreekt vanzelf; hij bewaart trouwens het stilzwijgen over alles wat men tegen de Blubo-fraseologie kan inbrengen, zelfs zonder een kenner van de materie te zijn. En ook binnen het kader van de nationale Duitse literatuur kent de heer Verdenius geen kwaliteitsverschillen. Een van de weinige zeer belangrijke schrijvers van het 'ontwaakte' Duitsland, Ernst von Salomon, wordt b.v. met een soortgelijk nietszeggend zinnetje afgedaan als al die andere namen, die wezenloos aan de schooljeugd voorbij zullen trekken, voorzien van predicaat als 'inhaltschwer und wuchtig', 'kristallklar', 'stark hymnisch', etc. etc.

Ik zal het bij deze voorbeelden laten. Dat het boek van Bouwman en Verdenius na deze herziening volkomen onbruikbaar is geworden voor het literatuuronderwijs in Nederland, althans wat de periode na 1914 betreft, behoeft, dunkt mij, geen betoog meer. Een andere vraag is waarom de heer Verdenius, die voor zover mij bekend geen nationaal-socialist en zeker geen propagandist van Goebbels is, zich op dit gladde ijs heeft gewaagd. De meest voor de hand liggende hypothese lijkt mij dat hij, geen weg wetend in de stromingen van de laatste jaren en voor alles behoefte hebbend aan katalogisering van de stof, eenvoudig op het verkeerde paard heeft gewed door de feiten over te nemen uit dubieuze bronnen, zonder zich persoonlijk op de hoogte te stellen; voor die hypothese pleit ook dat de heer Verdenius niet eens een poging heeft gewaagd om de voor Nederlandse leerlingen vrij onbegrijpelijke nazi-termen te interpreteren. Aan een doelbewuste politieke enscenering van de literatuurgeschiedenis in nationaal-socialistische zin kan men hier moeilijk geloven, maar het resultaat is daarom niet minder verwerpelijk.

Het Vaderland, 16 februari 1938

Schrijven in het teken der totaliteit: Wendel von der Au, Literatuur onder het hakenkruis

Waakzaamheidreeks; Van Gorcum, Assen 1939

De schrijver van deze brochure over de Duitse literatuur sedert de opkomst van het nationaal-socialisme is een der beste kenners van het onderwerp. Wat hij hier te rapporteren heeft is niet verheffend, maar aangezien velen van de stof niet op de hoogte zijn is zijn geschrift verre van overbodig. Wat gebeurde er in Duitsland, toen in mei 1933 duizenden boeken werden verbrand, als teken dat 'het volk van denkers en dichters' zich ging ontdoen van de cultuurbanden met Europa? Was het, zoals men wel eens op verkiezingsvergaderingen hoort declameren, een terugkeer tot de middeleeuwen? Neen, antwoordt Wendel von der Au: 'Het ging veeleer om de onderdrukking van een door oorlog, inflatie en deflatie uitgeput en door jarenlange werkloosheid verarmd volk - om de verovering van een land, waarbij de overwinnaars als een bezettingsleger de overwonnenen hun wil oplegden.'

Van die verovering was de boekenverbranding het 'geestelijk' symbool. Wat sedertdien in Duitsland literatuur heet is een geheel ander verschijnsel dan de literatuur in de democratische landen van Europa: 'spreken, schrijven, boeken drukken en boeken verkopen, reciteren en toneelspelen mag in Duitsland nog slechts wie daar concessie voor heeft van de NSDAP,' aldus de auteur dezer brochure; de totalitaire staat eist ook erkenning van zijn macht door de schrijvers; zij worden georganiseerd als soldaten in de Reichsschrifttumskammer, waartoe ook de 'Gruppe Buchhandel' behoort. Over deze organisatie vindt men bij Wendel von der Au tal van interessante bijzonderheden. Zo is het ten onzent nog niet algemeen bekend dat de wet die beveelt dat boeken die de NSDAP onaangenaam zijn niet gedrukt en door de boekhandel niet verspreid mogen worden, bovendien het schrijven ver-

biedt aan ieder, die niet in het bezit is van een door de Reichsschrifttumskammer verstrekte vergunning, ook het schrijven voor zichzelf, waardoor een dichter zich van het geweld van zijn gevoelens en visioenen kan bevrijden ook zonder de bedoeling van zijn manuscript te laten drukken. Over de huidige Duitse literatuur, die een typische façade-literatuur is, omdat zij in de romantiek van 'Blut und Boden' de nijpende problemen der dagelijkse realiteit tracht te ontvluchten, geeft de brochure veel weinig of niet bekende details. Eveneens over de nieuwe 'volkse' bewerkingen van de klassieken, die 'naar 's lands gelegenheid verduitsd worden', dwz voor het nationaal-socialistische publiek pasklaar gemaakt (Plato, Homerus, Shakespeare), terwijl de authentieke Duitse schrijvers die het regime niet welgevallig zijn worden verdonkeremaand. Zo worden Lessing en Rilke weggewerkt door de nationaal-socialistische professor Jozef Nadler, wiens methode t.o.v. Rilke al heel practisch is. 'Rainer Maria Rilke,' aldus Wendel von der Au, 'is de nationaal-socialisten een doorn in het oog omdat hij een 'cosmopoliet' was.' Kan hij een 'artgemässer' Duitser zijn? Hij heeft een oude stamboom, zodat het moeilijk is aan de hand van papieren zijn 'Blutferne' te bewijzen. Dus schrijft Nadler mythisch, dwz alogisch over Rilke: 'Wir glauben an diesen Kärnter Adel nicht, auch wenn er bestanden hat, wir glauben an die Tropfen slawischen Blutes, auch wenn sie nur spärlich waren, und wir glauben an seine jüdische Grossmutter, von der erzählt wird.'

Hier ziet men de Joodse afstamming van Rilke (en ergo de Joodse geest zijner werken) in een handomdraai bewezen uit geloof. In de officieel uitgegeven bundels Duitse gedichten komt Rilke niet meer voor.

Wat ik in deze nuttige en waarschuwende brochure alleen mis, is een paragraaf over een der zeldzame schrijvers uit de periferie van het nationaal-socialisme die geen façade-literatuur leverden: Ernst von Salomon. Zijn romans *Die Geächteten* en *Die Stadt* behoren tot het belangrijkste van wat de Duitse literatuur na de oorlog heeft voortgebracht.

Weliswaar zijn zij niet nationaal-socialistisch in de strikte zin des woords (zij zijn trouwens al voor 1933 verschenen en de auteur is sedertdien praktisch 'verstomd'), maar zij zijn nochtans representatief voor de vrijescharenmoraal, die aan de 'Revolution des Nihilismus' (Ernst Jünger c.s.) voorafgaat. Uit deze intelligente romans juist kan men opmaken wat slechts decoratieve voorgrond en wat wezen van deze revolutie is, hoe het komt dat de officiële Duitse literatuur van tegenwoordig onder controle slechts voze romantiek weet te produceren. 'Het nationaal-socialisme is geen idee en heeft geen idee,' zegt Wendel von der Au in een slotwoord; men kan dat niet beter verduidelijken dan door te wijzen op de romans van Ernst von Salomon.

Het Vaderland, 22 maart 1939

Ernst Toller overleden

Reuter meldt uit New York dat Ernst Toller, de Duitse dramaturg en publicist op politiek gebied een eind aan zijn leven heeft gemaakt. Men heeft hem - zoals vanmorgen reeds werd bericht - dood in zijn hotelkamer gevonden waar hij zich had opgehangen. Toller was 46 jaar oud en was, na de vestiging van het nationaal-socialistisch regiem uit Duitsland gevlucht.

Het tragische bericht dat Ernst Toller (geb. 1 dec. 1893 te Samotschin) een eind aan zijn leven heeft gemaakt, brengt ons een zeer tragisch bestaan in herinnering; niet het bestaan van een schrijver van groot formaat, maar wel dat van een getourmenteerd mens, die op hartstochtelijke wijze verknocht was aan een ideaal en daarvan op dikwijls schrill-pathetische wijze kon getuigen. Toller was geheel en al een auteur van na de wereldoorlog; hij studeerde in Frankrijk, toen deze oorlog uitbrak en bood dadelijk zijn diensten aan aan zijn vaderland. Het wereldhistorische gebeuren maakte een dergelijke indruk op Toller dat hij na 1918 in het communistische kamp kwam, aangezien hij van het communisme de uitkomst verwachtte. Als communist heeft hij deelgenomen aan de revolutie in Beieren; hij maakte deel uit van de Radenregering en werd tot vijf jaar vestingstraf veroordeeld. Ook dit evenement (Toller heeft deze vijf jaar volledig uitgezeten) liet niet na de geest van deze schrijver sterk te beïnvloeden.

Voortaan stelde Toller zijn talent geheel in dienst van de politiek. Hij heeft talrijke drama's geschreven die geen van alle getuigen van indringend psychologisch inzicht of bijzondere dichterlijke visie; men kan ze beter karakteriseren als de kreten van een verontwaardigde, die voor de massa het heil verwacht van de doelbewuste held. Deze stukken zijn met het temperament van de agitator geconcipieerd; zij herinneren in hun vormgeving meermalen

aan de antieke tragedie, aangezien de held en het koor in een soort wisselwerking staan. Bloedige ernst en scherpe karikatuur komen hier naast elkaar voor; extase en haat hebben in dit werk de voorrang boven zachter en genuanceerder gevoelens. Voor alles werd Toller gedreven door de wil zijn proletarisch ideaal te verkondigen en het oude van zich af te schudden; dat hij daarbij aan de gevaren der politieke declamatie maar zelden ontkwam, mag men echter niet verzwijgen. Rancune tegen het leven, hoe onbegrijpelijk op zichzelf ook na datgene, wat Toller heeft moeten ondervinden, is niet de zuiverste bron van inspiratie. Met dat al moet men Toller de eer geven, dat hij voor zijn ideaal moedig heeft gestreden en zich tot geen compromis heeft laten verleiden. In 1933 moest hij Duitsland verlaten, omdat hij uiteraard onder het nationaal-socialistische regime niet kon leven. Hij deed nog van zich spreken, vooral door zijn optreden op de P.E.N.-congressen en andere openbare bijeenkomsten, waar hij met energie opkwam voor de vrijheid van de geest.

Wij noemen van Tollers werken *Wandlung* (1918), *Massemensch* (1921), *Die Maschinenstürmer* (1922), *Der entfesselte Wotan* (1926), *Justiz* (1927), *Feuer aus den Kesseln* (1930), *Hoppla, wir leben* (1927). Met Hermann Kesten schreef Toller in 1931 *Wunder in Amerika*, waarin de ellende van de massa gepaard gaat met lyrische motieven. Als tekst voor een koor schreef hij *Requiem der gemordeten Brüder* (1920).

Op toneeltechnisch gebied ging het streven van Toller deels parallel met dat van de Berlijnse regisseur Piscator, die zijn carrière in het Theater am Nollendorfplatz trouwens begon met *Hoppla, wir leben*. De propaganda stond hier voor de kunst; indruk maken op het publiek was het eerste gebod. Uiteraard hebben deze pogingen tot hernieuwing van het toneel hun betekenis gehad in het kader van de tijd; of zij die tijd zullen overleven lijkt ons echter een vraag die men wel negatief zal moeten beantwoorden.

Het Vaderland, 23 mei 1939

Joseph Roth overleden

Volgens een bericht van de *Pariser Tageszeitung* is Joseph Roth op 45-jarige leeftijd te Parijs overleden in het ziekenhuis Necker, alwaar hij sinds korte tijd wegens longontsteking was opgenomen.

Dit bericht zal ook hier te lande vele lezers van zijn boeken smartelijk treffen, daar hij van de Duitse emigrantenschrijvers een der bekendste en meest gewaardeerde was. Reeds voor de politieke verhoudingen hem dwongen buiten Duitsland en later ook buiten zijn geboorteplaats Oostenrijk zijn heil te zoeken, verbleef hij in het buitenland en had hij literaire naam gemaakt. Hier werd hij het eerst in ruime kring bekend door zijn roman *Hiob*, ook vertaald als *Job* in het Nederlands verschenen. Verder was *Radetskymarsch* een van zijn beste boeken en een onvergankelijk document van de verhoudingen in de oude Donaumonarchie tot in de wereldoorlog.

Zijn boek *Die hundert Tage*, een beeld van de episode uit Napoleons leven tussen Elba en St. Helena, is vertaald als feuilleton in ons blad verschenen.

Joseph Roth is in 1894 te Schwabendorf geboren. Hij studeerde te Wenen germanistiek, maar vertrok in 1916 als vrijwilliger naar het front. Hij werd in Rusland krijgsgevangen, doch wist te ontvluchten, waarvan hij een beschrijving gaf in *Die Flucht ohne Ende*.

Na de oorlog werd hij journalist en was o.a. verbonden aan de *Frankfurter Zeitung*.

Sedert 1925 woonde hij in Frankrijk, maar ook in Amsterdam verbleef hij veel en was hij een bekende figuur. Van zijn werken noemen wij nog, nadat de bekendste hierboven reeds vermeld zijn, *Hotel Savoy*, *Juden auf der Wanderschaft*, *Panoptikum*, *Der Antichrist*, *Rechts und Links*.

Het Vaderland, 30 mei 1939

Joseph Roth overleden

Joseph Roth, wiens overlijden wij gisteren gemeld hebben was geen eigenlijke emigrant, aangezien hij Oostenrijker was en dus met het Duitse probleem tot aan de bezetting van zijn land niets te maken had. Zijn solidariteit met de emigratie berustte dus op een vrijwillige keuze; sedert 1933 verschenen zijn boeken (als eerste *Tarabas*) in Nederland, bij de fa Allert de Lange te Amsterdam.

Roth had een Joodse moeder; de invloed van het Jodendom op zijn werk is aanzienlijk, maar niet minder die van het katholicisme en van de Oostenrijkse staatsidee, die in wezen een internationale, bovennationale idee is. Merkwaardig is in dit verband dat een van Roths laatste artikelen (ik vermoed dat het het allerlaatste geweest is dat tijdens zijn leven in druk verscheen) een beschouwing inhoudt over de dood en wel over de vrijwillige dood van majoor Emil Fey, wiens naam bekendheid heeft verkregen door de gebeurtenissen om Dollfuss. Dit artikel is verschenen in het *Neue Tagebuch* van 27 mei 1939 onder de titel 'Ein antiker Selbstmörder'. Roth die als katholiek de zelfmoord van de hand wijst als oplossing brengt hierin niettemin eerbiedig hulde aan de moed van Fey, die in de nacht na de bezetting van Wenen zich en de zijnen van het leven beroofde om niet de eed van trouw aan Hitler te behoeven af te leggen. Fey schoot eerst zijn zoon, daarna zijn vrouw en vervolgens zijn hond dood, de laatste kogel bestemde hij voor zichzelf.

'Deze dood heeft iets groots,' schreef Roth in dit opstel, 'zij het dan niet volgens christelijke dan toch wel volgens antieke opvattingen. Het is wel een wonderlijke samenloop van omstandigheden, dat deze Oostenrijker, die Fey gedurende zijn leven fel heeft bestreden, met zulk een artikel afscheid van hem heeft genomen... om daarna zelf afscheid te nemen.

Het Vaderland, 31 mei 1939

Thomas Mann in ons land

Sedert enige tijd vertoeft de bekende Duitse schrijver Thomas Mann in ons land. Hij heeft de Noordzee opgezocht: een Europese zee, waaraan hij behoefte voelde na een verblijf van een half jaar in de Verenigde Staten; want de Europeaan vindt, hoe zonderling het ook moge klinken, toch nog het meest rust in Europa, en voor rust is Mann naar Nederland gekomen.

Nu een journalistieke indiscretie het feit van zijn verblijf in een onzer badplaatsen den volke heeft onthuld (tot grote ergernis van de schrijver zelf, die hier niet bepaald kwam om onder de Jupiterlampen der publiciteit te worden opgesteld), heeft het geen zin nog langer te verzwijgen dat ons land een belangrijke gast herbergt. De particulier die verleden week met de heer en mevrouw Mann over de Noordzee uitzag, zonder enige bijgedachte aan publiciteit, voelt zich daarom verplicht om weer even journalist te worden, ook al gunt hij iemand die in Amerika een drukke tijd achter de rug heeft gaarne een anonyme vacantie. De winter was voor de schrijver van *Der Zauberberg* namelijk een periode van inspannende werkzaamheden; hij, de verbannene, tracht aan de overzijde van de Oceaan te doen wat er te doen is: hij strijdt voor het behoud en de vernieuwing van een humanistische internationale (of liever: bovennationale) cultuur, waarvan de stem in zijn eigen land niet meer gehoord mag worden. Van het Oosten tot het Westen heeft hij ditmaal de Verenigde Staten bereisd en door een reeks lezingen, deels in samenwerking met zijn dochter, in ongeveer negentig steden getuigd van de ideeën die hem blijven bezielen, omdat zij hem onmisbaar voorkomen voor de instandhouding van onze beschaving. Thomas Mann en Amerika: de combinatie heeft nog altijd iets van een paradox, maar ik begin eraan te wennen; de 'Zauberberg' van ons denken

wordt meer en meer een kolonie van de Nieuwe Wereld, als wij niet oppassen...

Hij ziet er vermoeid en mager uit; zoals hij over het nog schaars bevolkte hotelterras nadert, heeft hij iets van Don Quichote, maar dan van een Don Quichote, wie zijn rol is opgedrongen, zonder het fanatisme van de man die windmolens bestrijdt. Ik beschreef hem voor twee jaar in deze courant eens als iemand met twee gezichten; welnu, die twee gezichten heeft hij nog, maar de vermoeidheid vlakt de verschillen een weinig uit. Niemand zou in deze onopvallende, correcte figuur dadelijk de grote schrijver vermoeden; alle artistieke pose ontbreekt. De stem laat echter geen twijfel over; die is vol nuances, en bij alle gedemptheid veelzeggend.

Uiteraard spreekt men in deze tijd in de eerste plaats over 'de toestand'; maar de politiek brengt Mann vanzelf op het drama der cultuur en de toekomst van de geest. Merkwaardig is daarbij een zeker optimisme bij een zo 'schwarzseherische Natur', die de invloed van Schopenhauer niet slechts formeel onderging. Geen onderschatting van moeilijkheden, maar een onuitroeibaar vertrouwen in de mogelijkheden van de geest; dat is misschien de enige houding waarmee men tegenwoordig kan leven, dat is ook het *minimum*. Manns gematigd optimisme heeft de tijd hem afgedwongen, zoals hem de strijdbare houding, die eigenlijk zo slecht past bij zijn temperament werd opgedrongen door machten, waartegenover neutraliteit en toeschouwerschap onmogelijk zijn. Een bovenationale gemeenschap van vrije geesten schijnt hem het positieve resultaat van een wereld, die steeds meer aan vrijheid inboet; want de vrije geesten groeien tegen de verdrukking in, zij zoeken elkaar op, en zij begrijpen elkaar gemakkelijker dan vroeger, toen zij niet onder een dergelijke druk behoefden te leven.

Met dat al heeft hij, die eens de gevierde feestredenaar was van Duitsland en eer een conservatieve dan een revolutionaire persoonlijkheid, thans geen ander vaderland dan de wereld van de geest die overal is en nergens. Dat

wil zeggen: duizend onaangenaamheden, duizend kleine moeilijkheden, die het leven verbitten, zijn thans ook het deel van Thomas Mann. Moge de kust van een bij uitstek humanistisch land hem iets van die rust verschaffen, die hij zo dringend nodig heeft.

Het Vaderland, 4 juli 1939

De bohémien en drinker: het laatste werk van Joseph Roth

Joseph Roth, de onlangs overleden Oostenrijkse schrijver, behoorde naar het schijnt tot de weinig talrijke *echte* bohémiens. Halve bohémiens, met één been in de salon en een ander in het artiestencafé, zijn er genoeg; zij behoren om zo te zeggen tot het onmisbaar decor van de wereldstad (of van een stad die graag wereldstad zou zijn); zij zijn eigenlijk hinderlijke en kinderlijke mensen; hinderlijk, omdat hun kinderlijkheid niet spontaan is maar kunstmatig, want echt-kinderlijke mensen zijn een verkwikking voor oog en oor. De echte bohémien heeft stellig ook véél kinderlijks, maar bij hem ligt deze eigenschap niet in geforceerde handelingen pour épater le bourgeois. Het ongeregelde leven is hem een behoefte, hij voelt de regelmaat van een ambt als een abnormale dwang, als een aantasting van zijn vrijheid. Iedereen die wel eens een echte bohémien heeft ontmoet zal kunnen getuigen, dat niets hem verder staat dan de halve, de quasi-bohémien met zijn aanstellerij. Misschien is de quasi-bohémien niet eens in staat de echte bohémien te herkennen; hij vindt hem niet bijzonder, niet... bohémien genoeg.

Maar Joseph Roth moet een bohémien geweest zijn die zonder de drank niet kon leven. Hij was een alcoholicus, zo openlijk, dat Anton van Duinkerken hem bij zijn dood in hexameters als taveerneheld heeft bezongen; want Van Duinkerken, hoewel geenszins het type van de bohémien, heeft veel respect voor de genietingen die de alcohol biedt. Bovendien was Joseph Roth katholiek (hetgeen hij eveneens met Van Duinkerken gemeen had), legitimist, dwz aanhanger van de Oostenrijkse idee, die een supranationale idee is, en vijandig zowel aan nationaal-

socialisme als communisme, met Hollywood verschijnselen van de geest des tijds die hij in zijn *Antichrist* geselde. Een schilderachtige figuur dus, een bohémien van kwaliteit, die door het alcoholisme nog niet was afgestompt. Hij stierf kort na Ernst Toller, die men overigens geenszins zijn medestander kan noemen, maar wiens dood diepe indruk op hem schijnt te hebben gemaakt. Als laatste geschrift van de hand van deze merkwaardige schrijver ziet thans het licht *Die Legende vom Heiligen Trinker*, door de uitgever uitstekend verzorgd als een klein brevier van de alcohol; Roth schreef dit boekje in de lente van 1939, niet lang dus voor zijn dood op 27 mei van hetzelfde jaar. Het is de geschiedenis van een bohémien, van een drinker, die onder de bruggen van de Seine pleegt te overnachten; van een man, die wonderen ontmoet al drinkende... *post* of *propter* blijft de lezer ter beoordeling overgelaten, want de titel zegt al dat het boekje een legende wil zijn.

Het is een legende met moderne ingrediënten, met het Parijs van onze dagen als achtergrond, met Pernod, voetbalroem en zo meer. Andreas de drinker is echter een bij uitstek a-moderne figuur. Anti-modern is hij niet; hij dwaalt als bohémien en drinker, dank zij zijn wonderbaarlijke geldschietters, door het leven als een vertegenwoordiger van een andere wereld. Roth vertelt boeiend genoeg; de sfeer van het verhaal is bij hem ook ditmaal van meer belang dan de psychologie der personages; de stijl is poëtisch maar toch helder en beknopt. Van de dronkenschap van Andreas gaat geen vulgaire werking uit; de alcohol is meer symbool van het zwervende leven dat zich niet aan de ketting der conventies wil laten leggen, en tegelijk van het hogere leven, zoals Roth het concipieert, dat zich elders in een vaag-katholiek motiefje (de Heilige Theresia van Lisieux, aan wie Andreas geld moet terugbetalen) laat gelden. Eerlijk gezegd: het alcoholisme lijkt hier veel echter doorleefd dan het katholicisme, waaraan men niet recht gelooft. De zeer reële en toch poëtisch geschilderde ervaringen van de bohémien maken

het boekje tot een sympathiek besluit van Roths literaire leven, vooral ook omdat het autobiografische karakter van het drinkersverhaal juist in de legendarische sfeer zozeer zijn stijl vertegenwoordigt.

Het Vaderland, 29 juli 1939

Thomas Mann gehuldigd

Het was voor een tot de laatste plaats bezette zaal dat gisteren Thomas Mann in Pulchri op initiatief van het Kunstenaarscentrum voor Geestelijke Weerbaarheid is ontvangen en toegesproken. De schrijver, die vergezeld was van zijn echtgenote, heeft gelegenheid gehad velen de hand te drukken, onder wie vertegenwoordigers van allerlei kunsten en talrijke intellectuelen. Wij zagen, ondanks de vacantie, vele schrijvers, toneelspelers en beeldende kunstenaars, die zich aan de heer en mevrouw Mann lieten voorstellen. Onder hen werden opgemerkt Constant van Wessem, Ben van Eysselstein, Corn. Veth, Jan Poortenaar, G. van Hulzen, Fenna de Meyier, Tony de Ridder, Dr H.H.E. van Gelder, Jan Musch, Paul Huf, J. van Elsäcker en vele anderen.

Het woord werd allereerst gevoerd door Dr G. Stuiveling, die de heer en mevrouw Mann en de aanwezigen een woord van welkom toeriep. Hij getuigde van de dankbaarheid die men in Nederland voelt voor de aanwezigheid in Europa van een figuur van dit formaat, die niet alleen een groot schrijver en Nobelprijzdrager is, maar meer: een symbool van een ander Duitsland en dus ook van een ander Europa. De Duitse geest, aldus spr., is niet in grenzen te vangen; hij is een wereldaangelegenheid, en wie hem vertegenwoordigt is een wereldburger. Daarom betreuren wij des te meer dat deze wereldburger niet tevens burger van zijn land kan zijn.

Strijdbaar humanisme, aldus besloot spr. zijn rede, is noodzakelijk; het is de enige weerbaarheid die ons redden kan van de ondergang.

Vervolgens werd, bij ontstentenis van Prof. Pos, die plotseling door ziekte verhinderd was, het woord gevoerd door Dr Menno ter Braak, die uitging van de uitspraak 'Wo Begriffe fehlen, da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich

ein'. Tegenwoordig zijn woord en begrip zozeer door elkaar gehaald dat wij geneigd zijn om de zin om te draaien: 'Wo Worte fehlen, da stellt zur rechten Zeit ein Begriff sich ein.' De nieuwe geest, waarover wij spreken, moeten wij met woorden aanduiden die hun eigenlijke zin hebben verloren: conservatisme - revolutie, aristocratie - democratie. Bij Thomas Mann vindt men een dergelijk begrippenpaar reeds in de figuren van Settembrini en Naphta (in *Der Zauberberg*), maar na 1933 heeft hij, die als kunstenaar vooral een onpolitieke geest is, zich met een politieke richting moeten identificeren. Spr. maakt gewag van de grote morele autoriteit die Mann in gans democratisch Europa geniet en die hij juist te danken heeft aan zijn afkeer van woorden zonder begrip: wij prijzen ons gelukkig, zo eindigde spr., dat wij deze moedige 'aristodemocraat' in ons midden mogen begroeten.

Prof. Dr N.A. Donkersloot, die daarna sprak namens de P.E.N.-Club, bracht de heer Mann de dank dezer vereniging. Hij noemde het werk van de schrijver het persoonlijkste contact dat men zich voor kan stellen; voor spr. betekende Mann in zijn studententijd eenvoudig: Duitsland. Thans heeft het lot een wending gegeven aan dit leven, die zeker onverwacht gekomen is. Men noemt Mann de 'Dichter des bürgerlichen Lebens', maar hij is 'ausgebürgert' en eigenlijk had hij al eerder 'ausgebürgert': dwz. hij was veel meer geworden dan alleen de ontleder van de burgerlijke mentaliteit, hij was de ontleder van het menselijke leven in zijn eeuwige vormen, en met name van de ziekte. Het is karakteristiek dat Manns driedelige Joseph-trilogie over de Joden handelt; hij schrijft over eeuwige figuren, zijn wezen is onpolitiek, maar de scepticus wordt strijder en door de tijd uitverkoren om aan te moedigen stand te blijven houden.

Freule Repelaer van Driel sprak als vertegenwoordigster der muziek een woord van dankbaarheid, ook voor Thomas Manns dochter Erika, die voor tien miljoen kinderen schreef, in wier leven de droom der muziek geen plaats meer vinden kan. Het 'Alle Menschen werden Brüder' zal

niet vandaag of morgen, maar toch eens verwerkelijkt worden.

Na de pauze heeft Thomas Mann zelf het woord gevoerd. De Italianen, aldus Mann, beschouwen als het puikje van taalwellust 'la lingua toscana in bocca romana'; hetzelfde zou hij willen zeggen van de Duitse taal in Hollandse monden. Spr. haalde een woord aan van Björn Björnson, de zoon van de bekende schrijver, die hem eens zeide: 'Man soll keine Rede halten, man soll reden,' en dat wilde hij ook thans doen.

Nederland is voor mij, aldus Mann, een ideaal rustoord geweest. Noordwijk heeft mij vergund mijn Goetheroman zo ver af te maken dat hij waarschijnlijk nog in de herfst zal kunnen verschijnen; maar ook de Nederlandse steden en hun musea heb ik kunnen bezoeken. Ik bewonder de strijdbare democratie van Holland en het doet mij bijzonder veel genoegen dat ik op deze wijze ook nog kennis heb kunnen maken met Nederlandse kunstenaars. Wij hebben in de laatste tijd een verandering zien plaatsgrijpen die karakteristiek is voor de Europese geest. Geestelijke vrijheid verdedigen wil niet zeggen de absolute tolerantie voorstaan, want de geestelijke vrijheid heeft thans haar verbitterde vijanden. Omdat wij dat weten, weten wij ook weer wat g o e d en k w a a d is. Het kwaad heeft zich zo duidelijk geopenbaard dat wij vereenvoudigend voor het goed kunnen strijden zonder beneden ons niveau af te dalen. Dat is de wijze waarop de geest zich 'rebarbarisiert'. Er is in deze tijd een geluk: dat wij onze sceptische schuchterheid hebben afgeleerd, dat wij de rol van David tegen Goliath, van St Joris tegen de draak, weer ten volle hebben leren begrijpen (lange en geestdriftige toejuichingen).

De heer Pront sprak namens het Kunstenaarscentrum een slotwoord en overhandigde Thomas Mann als aandenken het Franse boekje van Prof. Tielrooy over de hedendaagse Nederlandse letterkunde.

Het Vaderland, 30 juli 1939

Bibliografie

- Menno ter Braak, *Verzameld Werk*, I-VII, Van Oorschot, Amsterdam 1949-1951. (afgekort als *VW*)
- Menno ter Braak/E. du Perron, *Briefwisseling*, I-IV, Van Oorschot, Amsterdam 1962-1967. (afgekort als *BW*)
- Francis Bulhof, *Over 'Politicus zonder partij' van Menno ter Braak*, Wetenschappelijke uitgeverij, Amsterdam 1980.
- Manfred Durzak, ed., *Die deutsche Exilliteratur 1933-1945*, Reclam, Stuttgart 1973.
- European Context*, ed. P.K. King en P.F. Vincent, Cambridge 1971.
- Forum*, Maandschrift voor Letteren en Kunst, I-IV, 1932-1935.
- Reinhold Grimm en Jost Hermand, ed., *Exil und innere Emigration*, Athenäum, Frankfurt/M 1972.
- W.F. Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur*, Thomas Rap, Amsterdam 1970³.
- Peter Hohendahl en Egon Schwartz, ed., *Exil und innere Emigration II*, Athenäum, Frankfurt/M 1973.
- Klaus Mann, *Der Wendepunkt*, Nymphenburger Verlag, München 1969.
- Thomas Mann, *Briefe 1937-1947*, S. Fischer, Frankfurt 1963.
- Thomas Mann, *Tagebücher 1935-1936*, S. Fischer, Frankfurt 1978.
- Thomas Mann, *Gesammelte Werke I-XIII*, S. Fischer, Frankfurt 1974.
- John Spalek en Joseph Strelka, ed., *Deutsche Exilliteratur seit 1933*, Francke Verlag, Bern en München 1976.
- Wilhelm Sternfeld en Eva Tiedemann, *Deutsche Exil-Literatur 1933-1945*, Schneider, Heidelberg 1970.
- Hans-Albert Walter, *Deutsche Exilliteratur*, deel II en

VII, Luchterhand, Darmstadt en Neuwied 1972, 1974.

Matthias Wegner, *Exil und Literatur*, Athenäum, Frankfurt en Bonn 1968.

Koos van Weringh/Toke van Helmond, *Joseph Roth in Nederland*, De Engelbewaarder, Amsterdam 1979.

Hans Würzner, 'Zur Exilforschung in den Niederlanden', *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik*, 6 (1977), 7-29.

Hans Würzner, 'Menno ter Braak als Kritiker der deutschen Emigrantenliteratur', *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik*, 6 (1977), 216-241.

Bronvermelding

- Jakob Wassermann: *Christoph Columbus, Der Don Quichote des Ozeans*, (CRITISCH BULLETIN I, 1 (jan. 1930), 89-92)
- Gottfried Benn, *Fazit der Perspektiven*, (NRC, 10 april 1932)
- Annette Kolb, *Beschwerdebuch*, (NRC, 10 juli 1932)
- Klaus Mann, *Kind dieser Zeit*, (NRC, 21 sept. 1932)
- Het standpunt van Emil Ludwig, (NRC, 22 okt. 1932)
- Rudolf Thiel, *Die Generation ohne Männer*, (NRC, 13 jan. 1933)
- Geneviève Bianquis, *Nietzsche*, (NRC, 15 maart 1933)
- Mr. H.L.A. Visser, *Nietzsche, de goede Europeaan*, (NRC, 30 april 1933)
- *Hitler, *Ebenbild des Herrn*, (FORUM II, 5 (mei 1933), 341-345), herdrukt in VW III, 485-489.
- Alfred Döblin, *Unser Dasein*, (NRC, 13 juli 1933)
- Des deutschen Dichters Sendung in der Gegenwart*, herausgegeben von Heinz Kindermann, (NRC, 25 aug. 1933)
- Oswald Spengler, *Jahre der Entscheidung*, (NRC, 20 sept. 1933)
- *Wassermann-Hitler (FORUM, okt. 1933, 701-704), herdrukt in VW III, 544-546
- Rudolf G. Binding, *Gedichten*, (NRC, 30 nov. 1933)
- *Heinrich Mann, *Der Hass*; Ernst Toller, *Eine Jugend in Deutschland*, (VADERLAND, 17 dec. 1933), herdrukt in VW, V, 47-53.
- Zwei Herzen im Dreivierteltakt: J.C. Bloem en Hitler* (VAD., 28 dec. 1933)
- Een volk en zijn mythe*, ingezonden door M.J.E. Ypelaar, met naschrift van M. ter Braak, (VAD., 13 feb. 1934)
- De persoonlijkheid van Jakob Wassermann*, (VAD., 2 jan. 1934)
- De Duitse schrijver Heinz Liepmann in arrest*, (VAD., 13 feb. 1934)

**Das unbewusste Europa*, (FORUM, maart 1934, 190-192), herdrukt in VW, IV, 551-554.

*Ernst von Salomon: *Die Geächteten*, (VAD., 8 april 1934), herdrukt in VW, III, 490-496.

Holland-nummer van DIE SAMMLUNG, (VAD., 13 april 1934)

Geist und Freiheit, (DIE SAMMLUNG, april 1934, 393-400)

*'Geest' en 'vrijheid', (HET TWEDE GEZICHT, 1934), herdrukt in VW, III, 475-484.

*Arnold Zweig: *Bilanz der deutschen Judenheit*, (VAD., 29 april 1934), herdrukt in VW, V, 164-170.

Gesprek met Erika Mann, (VAD., 4 mei 1934)

Dialoog om Die Pfeffermühle, (VAD., 6 juni 1934)

Lion Feuchtwanger vijftig jaar, (VAD., 5 juli 1934)

Anarchie in Kürschners Literaturkalender, (VAD., 19 juli 1934)

*Joseph Roth: *Der Antichrist*, (VAD., 23 sept. 1934), herdrukt in VW, V, 289-295.

De 'Blubo'-literatuur, ingezonden stukken en commentaar, (VAD., 27 sept. 1934-4 okt. 1934).

Interview met Dr Rudolf Kayser, (VAD., 31 okt. 1934)

*Klaus Mann: *Flucht in den Norden*; Ernst Erich Noth: *La Tragédie de la jeunesse allemande*, (VAD., 25 nov. 1934), herdrukt in VW, V 354-360.

De controverse in DAS NEUE TAGEBUCH (29 dec. 1934-19 jan. 1935)

Het Kitschtijdvak, (VAD., 8 jan. 1935)

*Werner Schlegel: *Dichter auf dem Scheiterhaufen*, (VAD., 17 feb. 1935), herdrukt in VW, V, 438-444.

Leonhard Frank in ons land, (VAD., 11 maart 1935)

*Thomas Mann: *Leiden und Grösse der Meister*, (VAD., 28 april 1935), herdrukt in VW, V, 496-502.

Thomas Mann zestig jaar, (VAD., 5 juni 1935)

Heinrich Mann over Thomas Mann, (VAD., 5 juni 1935)

*Wolfgang Langhoff: *De Veensoldaten*; André Malraux, *Le Temps du mépris*, (VAD., 7 juli 1935), herdrukt in VW, V, 549-556.

Gerucht om Thomas Mann, (VAD., 3 feb. 1936)

Thomas Mann spreekt, (VAD., 6 feb. 1936)

*Konrad Merz: *Ein Mensch fällt aus Deutschland*, (VAD., 22 maart 1936), herdrukt in VW, VI, 91-97.

Ernst von Salomon gemuilband, (VAD., 28 mei 1936)

De paradoxale democratie, (VAD., 13 okt. 1936)

Ludwig Renn: *Vor grossen Wandlungen*; Ernst von Salomon: *Nahe Geschichte*, (VAD., 27 okt. 1936)

De Duitse kunstcritiek verboden, (VAD., 28 nov. 1936)

Thomas Mann contra Bonn (VAD., 22 jan. 1937)

Georg Hermann 'plaudert', (VAD., 16 maart 1937)

De Goede Hoop, (VAD., 4 juni 1937)

*Maat en waarde, (VAD., 18 aug. 1937), herdrukt in VW, IV, 637-642.

Nationaal-socialistische literatuurgeschiedenis, (VAD., 16 feb. 1938)

*Thomas Mann: *Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull*, (VAD., 27 feb. 1938), herdrukt in VW, IV, 140-146.

*Thomas Mann: *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie*, (VAD., 6 sept. 1938), herdrukt in VW, IV, 413-418.

Wendel von der Au: *Literatuur onder het hakenkruis*, (VAD., 22 maart 1939).

*Erika Mann: *Zehn Millionen Kinder*, (VAD., 28 april 1939), herdrukt in VW, IV, 452-456.

Ernst Toller overleden, (VAD., 23 mei 1939)

Joseph Roth overleden, (VAD., 30 mei 1939 en 31 mei 1939)

Thomas Mann in ons land, (VAD., 4 juli 1939)

Joseph Roth: *Die Legende vom heiligen Trinker*, (VAD., 29 juli 1939)

Thomas Mann gehuldigd, (VAD., 30 juli 1939)

**De Joodse geest en de literatuur*, herdrukt in VW, IV, 463-479.

*Norbert Elias: *Über den Prozess der Zivilisation*, (VAD., 27 aug. 1939), herdrukt in VW, VII, 351-356.

*Thomas Mann: *Lotte in Weimar*, (VAD., 30/31 maart 1940), herdrukt in VW, III, 525-533.

De met een * gemerkte artikelen zijn in het *Verzameld Werk* herdrukt en in deze bundel niet opgenomen.